

Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»

До 205-річчя Університету Ушинського

ЮВЕНАЛЬНА ЮСТИЦІЯ: УКРАЇНСЬКИЙ ДИСКУРС

Колективна монографія

За загальною редакцією
Долженкова О. Ф., Корнієнка М. В.

Одеса
Букаєв Вадим Вікторович
2021

УДК 343.91-053.6:343.137.5(477)

Ю143

Ухвалено до друку Вченою радою
Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»
(протокол № 2 від 18 жовтня 2021 року)

Авторський колектив:

Баймуратов М. О., Бутирін Є. О., Грігорова Г. Л., Долженков О. Ф.,
Зубатенко О. М., Кобко-Одарій В. С., Ковальова О. В., Корнієнко М. В.,
Матвєєва Л. Г., Наумкіна С. М., Пядишев В. Г., Семікоп Н. В., Сухарєва А. О.

Рецензенти:

Криволапчук В. О. – д-р юрид. наук, проф., заслужений юрист України;
Кузніченко С. О. – д-р юрид. наук, проф., заслужений діяч науки і техніки
України, член-кореспондент Національної академії правових наук України;
Тарасенко В. Є. – д-р юрид. наук, проф.

Ювенальна юстиція: український дискурс : колективна
Ю143 моногр. / М. О. Баймуратов, Є. О. Бутирін та ін.; за заг. ред.
Долженкова О. Ф., Корнієнка М. В. Одеса : Видавець Букаєв
Вадим Вікторович, 2021. 320 с.

ISBN 978-617-7790-37-1

Монографія присвячена проблемам ювенальної юстиції, зокрема ефективної системи ювенальної превенції; розробці найкращих шляхів попередження правопорушень, вчинених дітьми, та відносно дітей; питанням комплексного міждисциплінарного підходу та синергії наукових думок представників різних галузей знань. Обґрунтовано залучення до даного процесу як державних управлінців, так і освітян, поліцейських, представників медичної та соціальної сфери, психологів, громадських діячів тощо.

УДК 343.91-053.6:343.137.5(477)

ISBN 978-617-7790-37-1

© Університет Ушинського, 2021

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИЧНИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ЮВЕНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ	6
1.1. Боротьба з безпритульністю та правопорушеннями неповнолітніх в українських губерніях у другій половині XIX – на початку XX ст.	6
1.2. Діти у збройному конфлікті: досвід ООН щодо застосування правосуддя	38
РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ЮВЕНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ	79
2.1. Нормативно-правовий аспект забезпечення протидії насиллю щодо дітей	79
2.2. Відновний підхід до здійснення правосуддя щодо неповнолітніх	141
2.3. Правовий менталітет молоді українського суспільства	160
2.4. Домашнє насильство над дітьми: його види, наслідки та особливості	186
РОЗДІЛ 3. ПРЕВЕНЦІЯ ЯК ФУНКЦІОНАЛЬНА ПІДСИСТЕМА ЮВЕНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ	206
3.1. Роль органів місцевого самоврядування у формуванні парадигми ювенальної превенції в територіальній громаді	206
3.2. Національна поліція у запобіганні та протидії тілесним покаранням дітей як методу батьківського виховання	264
3.3. Проблемні питання запобігання булінгу у контексті становлення принципу дотримання найкращих інтересів дитини	281
ПІСЛЯМОВА	302
ДОДАТКИ	303
АВТОРИ	317

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ГРПП** - група реагування патрульної поліції
ГУНП – головне управління Національної поліції
ІТТ – ізолятор тимчасового тримання
ЗМІ – засоби масової інформації
ЗУ – закон України
КУпАП – Кодекс України про адміністративні правопорушення
ККУ – Кримінальний Кодекс України
КПК – Кримінальний процесуальний кодекс України
КТ - контрольна точка
МВС – Міністерство внутрішніх справ України
МППГ - Мобільна патрульна група
НГУ – Національна гвардія України
НПУ – Національна поліція України
НГВН - начальник групи військових нарядів
ООН – Організація Об'єднаних Націй
ПЗ - пункт зупинки
СІЗО – слідчий ізолятор
СОГ – слідчо-оперативна група
ТВП – територіальний відділ поліції

ПЕРЕДМОВА

Забезпечення, дотримання і захист прав, свобод та інтересів дітей — це питання національної безпеки та майбутнього кожної країни. Діти є найбільш вразливою категорією населення, оскільки часто залежать від рішень дорослих, не мають знань та вмінь щодо захисту своїх прав та не можуть самостійно звернутися за допомогою. Забезпечення щасливого дитинства в Україні - завдання кожної людини і всього суспільства в цілому. З'являються нові загрози та виклики, які потребують подальших наукових пошуків задля захисту найкращих інтересів кожної дитини, зокрема забезпечення захисту прав дітей, які перебувають у зоні воєнних дій та збройних конфліктів, створення системи правосуддя, дружнього до дитини, безпечного інформаційного простору для дітей тощо. Також актуальними є питання розвитку та інституціалізації відповідального батьківства як напрямку запобігання домашньому насильству відносно дітей. Адже відсутність знань щодо ненасильницьких методів виховання дітей часто обумовлює вчинення батьками та особами, що їх замінюють, насильства. Для розбудови будь-яких систем важливо мати не лише якісний інструмент, а й його фахових користувачів. Важливою складовою ювенальної превенції є належний рівень підготовки фахівців, які залучені до роботи з дітьми у всіх сферах їх життєдіяльності.

Метою видання монографії є відкриття дискусійного науково-практичного майданчика для обговорення актуальних проблем та шляхів подальшого розвитку українського дискурсу з питань ювенальної юстиції. Розбудова ефективної системи ювенальної превенції, розробка найкращих шляхів попередження правопорушень, вчинених дітьми або відносно дітей, потребують комплексного міждисциплінарного підходу та синергії наукових думок представників різних галузей знань. До даного процесу мають бути залучені як державні управлінці, так і освітяни, поліцейські, представники медичної та соціальної сфери, психологи, громадські діячі тощо.

Цільовою аудиторією даного видання є всі, хто працює з дітьми та заради благополуччя дітей. Пам'ятаймо, майбутнє країни — в руках наших дітей, а їх сьогодні — в наших. Тож зробимо його безпечним та щасливим разом.

В. о. ректора Університету Ушинського,
академік

О. Я. Чебикін

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИЧНИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ЮВЕНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ

Бутирін Євген Олександрович,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри політичних наук і
права Державного закладу «Південноукраїнський
національний педагогічний
університет імені К.Д. Ушинського»

1.1. Боротьба з безпритульністю та правопорушеннями неповнолітніх в українських губерніях у другій половині XIX – на початку XX ст

У розділі монографії здійснено історико-правовий аналіз діяльності органів місцевого управління в боротьбі з безпритульністю та правопорушеннями неповнолітніх в українських губерніях Російської імперії в другій половині XIX-на початку XX ст. У Російській імперії досліджуваного періоду існувала доволі серйозна проблема постійного зростання рівня та якості дитячої злочинності. Причинами цього явища стали кілька пов'язаних між собою чинників, серед яких можна виокремити такі: незавершені економічні реформи, відсутність ефективної роботи поліцейських органів у сільській місцевості, низький рівень виховної та соціальної допомоги з боку суспільства та держави. З'ясовано, що однією з головних причин росту дитячої злочинності було те, що велика кількість дітей була позбавлена батьківського піклування та догляду. Держава запроваджувала різноманітні заходи для розв'язання цієї проблеми. З моменту прийняття нормативно-правового акту «Загальне положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності», царський уряд запровадив відповідальність про призначення опікунів та попечителів, а також поклав контроль на сільську громаду за їхньою діяльністю. Ситуація з опіками покращилася після запровадження інституту земських дільничних начальників 12 липня 1889 р. Маючи за мету створення для селян близької та доступної влади, законодавці наділили земського начальника широкими адміністративними повноваженнями, значна частина яких перейшла до нього від мирових посередників та мирових суддів, але із певним їх розширенням в області контролю за органами селянського самоврядування. Земський начальник виступав у ролі контролюючої та наглядової інстанції щодо органів селянського самоврядування та їх посадових осіб. Після проведення земської реформи 1864 р. функції соціального захисту населення, у тому числі і дітей, перейшли до земських органів місцевого самоврядування. Вони самостійно облаштовували різні благодійні заклади і доглядали в них

нужденних або надавали матеріальну підтримку благодійним установам, подеколи видавали грошову допомогу окремим особам і сім'ям. Більша частина витрат на добродійну допомогу населенню відшкодовувалася із поточних коштів земських установ, які також брали на себе відповідальність за опікування про підкинутих та незаконнонароджених дітей. Саме земські установи збільшили кількість притулків у губерніях та повітах.

Після перемоги революції Гідності в Україні почалися кардинальні реформи: адміністративно-територіальна, поліцейська, судова, місцевого самоврядування та ін. Особливої значущості в контексті становлення демократичної і правової держави набуває проблема попередження та боротьби зі злочинністю неповнолітніх осіб, яка досить гостро постає в аспекті наближення вітчизняного законодавства до стандартів Європейського Союзу. Злочинні прояви серед неповнолітніх осіб є, мабуть, одними з найбільш домінуючих проявів криміногенної активності. Тільки на території Донецької області протягом 2020 р. неповнолітні здійснили 335 кримінальних правопорушень. Особливу увагу викликає той факт, що серед загальної кількості скоєних злочинів 130 склали тяжкі та особливо тяжкі [1]. Погіршення ситуації пов'язано також з агресією Російської Федерації та військовими подіями на Сході нашої країни. Українські підлітки віком від 12 до 17 років беруть участь у бойових діях на боці так званих «ДНР» та «ЛНР» [2].

Одним із пріоритетних завдань кримінальної політики у сфері попередження і протидії злочинності стає визначення сутності цього явища, аналіз причин та умов, які йому сприяють, а також інших концептуальних характеристик. Саме в контексті активної боротьби із суспільно небезпечними протиправними проявами й елементами, які суперечать моральним засадам суспільства, що прямо та опосередковано виникають унаслідок злочинної діяльності неповнолітніх, особливо цінним є аналогічний досвід, накопичений в інших хронологічних межах становлення українського державотворення, особливо в період з 1861 р. до початку 1917 р., який отримав назву в історії як період «великих реформ». Аналіз основних напрямків діяльності окремих органів та установ з метою підтримання законності та правопорядку дозволяє не лише вивчити й узагальнити накопичений досвід, але й виробити практичні рекомендації, що стосуються перспектив і дієвих векторів протидії злочинності та безпритульності. Вивчення історико-правових аспектів боротьби з кримінальними правопорушеннями, що вчиняються неповнолітніми, має важливе значення для визначення загальних закономірностей розвитку цього явища, а також для покращення та оптимізації організаційно-правових засад діяльності органів, діяльність яких пов'язана з попередженням і припиненням правопорушень з боку неповнолітніх осіб. Тут може бути корисним як позитивний, так і негативний історичний досвід, позаяк його знання дає можливість убезпечити себе від повторення

помилки та прорахунків. Цілком очевидним є прагнення дослідників у пошуках накопиченого досвіду антикризового розвитку надати нове тлумачення політико-правових процесів, що відбувалися наприкінці позаминулого століття й екстраполювати їх на сучасні реалії розвитку українського суспільства, держави та права.

В умовах модернізаційних процесів царський уряд був змушений зменшувати урядову опіку й розширювати самодіяльність суспільства у справі задоволення місцевих потреб населення. Створення інститутів всестанового самоврядування в процесі ліберальних реформ Олександра II вирішальною мірою було відповіддю верховної влади на кризу традиційної системи управління по лінії «центр – регіони» [3]. Маніфест 19 лютого 1861 р. став новим етапом у взаємовідносинах двох головних станів Російської імперії – селянства та дворянства. На думку А. В. Вашенко, вже в середині XIX ст. в урядових колах стало цілком зрозуміло, що кріпосне право перетворилося на серйозну загрозу існуванню самого російського самодержавства, що зумовило нагальну необхідність розв'язання цієї проблеми дійовими радикальними засобами. Саме таким радикальним заходом уряду Олександра II стало втілення в життя реформи 1861 р. Дослідниця наголошує, що аналіз подальших історичних подій свідчить про складність і суперечливість історичного розвитку країни: з одного боку, ліберальні реформи в Росії запроваджувалися із великим запізненням, а з другого – для російського суспільства їх запровадження стало непередбаченим. Уся пореформена законотворча діяльність уряду була сповнена суперечностей через боротьбу нового та старого. Особливо яскраво це простежується в розв'язанні питання про розбудову системи управління загалом і селянським станом зокрема [4]. Після скасування кріпосного права розпочався процес ліквідації корпоративності російського суспільства, формування найважливіших структур громадянського суспільства, одним із основних елементів якого є інститут місцевого громадського самоврядування. Із запровадженням земського й міського всестанового самоврядування в Росії з'явився шанс сформувати найважливіші структури громадянського суспільства, а в населення – можливість відійти від традиційної державної опіки й зрозуміти, що таке свобода, як нею користуватися. До 60-х рр. XIX ст. місцеве управління в Російській імперії було міцно прив'язано до централізованої адміністративної системи.

Після тривалих обговорень і суперечок було прийнято й опубліковано 1 січня 1864 р. «Положення про губернські й повітові земські установи» (далі – Положення). Плани та мрії реформаторів було реалізовано, хоч і в трохи стислій формі, проте такі перетворення здобули позитивні відгуки. Новаціями стали відмежування земств від адміністративної влади, всестанове земське представництво, певна відокремленість і самостійність. Від самого початку роботи новостворених

земських установ було покладено в основу реальні потреби місцевого населення [5].

Структура земських установ мала такий вигляд. Як у губернії, так і в повіті органи, що завідували справами земського господарства, було поділено на розпорядчі й виконавчі.

Органи земського самоврядування були запроваджені для завідування місцевим господарством – губернським і повітовим. Сферу діяльності нових установ визначала стаття 2 Положення. Сюди належали насамперед різні так звані земські повинності – дорожня, підводна тощо. До земських справ була віднесена також турбота «про народне постачання» та «громадське опікування», тобто піклування про незаможних, калік тощо, а також піклування про «народне здоров'я» й «народну освіту», про будівництво церков та утримання місць ув'язнення [4, с. 70].

Напередодні впровадження реформи переважна більшість селян імперії перебувала під вотчинною владою поміщиків, а держава опосередковано на них впливала. Після звільнення селян перед державою постала велика відповідальність, яку самодержавство нести виявилось не в змозі.

Селянське самоуправління, яке було задекларовано в Положенні 19 лютого 1861 р., мало двоступінчасту будову: перший ступінь – сільське самоуправління – мав вирішувати першочергові питання із життєдіяльності общини чи громади та спирався на одне чи декілька сільських товариств (общин). Головною умовою для його формування було спільне володіння землею селянами, що до неї входили, тому в законодавстві наголошувалося, що сільські товариства складаються із селян одного поміщика або декількох, але за умови користування спільними угіддями.

Розпорядчим органом у сільських товариствах були збори всіх господарів та посадових осіб – сход. За відсутності господаря з поважних причин його могли замінити інші члени сім'ї, а вдови були постійними повноправними членами сходів. Великі патріархальні сім'ї могли мати на сході двох, або більше (залежно від звичаю) представників.

Зазвичай на сход скликав староста через потребу, прохання когонебудь із господарів або в разі оголошення наказу повітового чи губернського начальства, наприклад, мирового посередника. До компетенції сходу належали питання регулювання життєдіяльності сільських товариств, серед яких першочергове значення мали вибори сільських посадових осіб і виборних на волосний сход, випровадження та прийняття до товариства, опікунські справи, сімейні поділи, складання скарг і прохань до вищих органів, справи з військової повинності, усунення від участі на сході.

Уособленням влади в товаристві фактично був сільський староста, якого сход обирав строком на три роки. Маючи основні владні важелі, староста не лише скликав сход, але й вирішував, які питання ставити на порядок денний. На старосту було покладено досить широке коло обов'язків: виконання рішень сходу та органів державного управління; контроль за відбуванням повинностей та сплатою податків; спонукання до виконання договорів і домовленостей – як між селянами, так і між селянами та особами, не підконтрольними сільському управлінню. До обов'язків старости входили також питання поліцейського характеру. Зокрема, він виконував накази всіх поліцейських чинів, обов'язково повинен був затримувати волоцюг, утікачів та підозрілих осіб і доставляти їх до поліції, а в разі вчинення злочину – провадити попереднє дізнання, затримати винних й охороняти докази.

Другою ланкою селянського самоврядування було волосне правління, яке поєднувало суто господарські функції з адміністративними та складалось зі сходу (по одному виборному від десяти домогосподарів волості) та посадових осіб (сільських і волосних).

Волосний старшина уособлював волосну владу. Сход обирав його строком на три роки. На відміну від сільського старости, посада волосного старшини була більш престижною, адже останній завжди отримував платню, звільнявся на час служби від тілесних покарань та військової повинності (також один із близьких родичів за його вибором) тощо [6]. Компетенція волосного старшини поширювалась на волость та її жителів, але лише селянського стану.

Старшина був уповноважений скликати й розпускати волосний сход. Із цього питання до запровадження в 1889 р. інституту земських дільничних начальників він мав певну самостійність. На нього також було покладено складання списку справ, які мали розглядатись на сході, нагляд за своєчасним відбуттям і сплатою селянами та приписаними до волості колишніми дворовими особами повинностей і різних зборів, контроль за поповненням та витратами мирських сум, нагляд за мирським майном.

Таким чином, у другій половині XIX ст. на території Російській імперії були здійснені кардинальні реформи, що змінили соціально-економічний устрій країни. Основна маса підданих Російської імперії – селяни (приблизно 80 % від усіх мешканців імперії) отримали свободу. Селяни стали учасниками товарно-грошових відносин, одержали право брати участь в органах селянського самоуправління. Однак, земельна проблема в країні так й залишилася не вирішеною. Російська імперія так і була феодальною аграрною країною з деякими елементами ринкових відносин. Наслідками цієї проблеми стала урбанізаційні процеси, які були пов'язані з демографічним збільшенням сільського населення та недостатньою кількістю землі. Руйнація старих відносин відбувалася дуже

не просто, її супутниками стали соціальна незахищеність, бідність, надмірна експлуатація, безпритульність та ін.

Рівень продуктивності в сільському господарстві залишався на дуже низькому рівні, тому в період посухи та неврожаю в різних регіонах імперії виникав голод. Зростання міського населення зробило цю проблему однією з головних. Безумовно, це все впливало на розвиток дореволюційного суспільства. Як у міській місцевості, так і в сільській з'являються прошарки населення, які намагалися вижити за допомогою протиправної поведінки. Усе це призводило до зросту криміногенної ситуації в країні. Аналіз статистичних даних дозволяє зробити висновок: рівень злочинності, який до реформ був доволі високий, у пореформений період зріс у декілька разів. Зокрема, за офіційними даними, кількість злочинів, скоєних на території Російської імперії на початку XIX ст. (1803-1808 рр.), становила 243 тис. Напередодні проведення реформи у 1861 р. цей показник зріс до 320 тис., у перші 10 років пореформеного періоду – до 600 тис., а наприкінці XIX ст. кількість зафіксованих злочинів дорівнювала 1.2 млн. Фактично, як ми бачимо, рівень злочинності в країні зріс у 6 разів [7].

Щодо злочинів, які були здійснені неповнолітніми, то в літературі зустрічаються різні показники розвитку дитячої злочинності. Так, за матеріалами роботи дореволюційного вченого П. Люблінського, загальна кількість засуджених неповнолітніх злочинців наприкінці XIX – на початку XX ст. складала від 7 до 8 тис. осіб. Інший відомий статистик Є. М. Тарновський у своїй статті «Движение числа несовершеннолетних осужденных в связи с общим ростом преступности в России за 1901-1910 гг.» наводить інші цифри – 3-4 тисячі, але він не бере до уваги кількість врахованих неповнолітніх злочинців, що були засуджені у волосних судах [8].

На підставі зазначеного можна зробити висновок, що рівень дитячої злочинності в Російській імперії був достатньо високим. Слід звернути увагу на те, що наведені вище цифри відображають розкриті злочини, тобто особи, які здійснили ці злочини, понесли покарання у вигляді штрафу або позбавлення волі.

Унаслідок реформи 1862 р., замість міської та земської поліції, у кожному повіті започаткувався єдиний поліцейський орган – повітове поліцейське управління на чолі з повітовим справником, якого призначав губернатор або генерал-губернатор. Керівник управління разом зі своїм помічником та членами управління становили *присутствие*. Головою *присутствия* теж був повітовий справник. Зосередимо увагу на нижчі органи поліцейської ієрархії. З 1878 р. у станових приставів з'явилися помічники – поліцейські урядники. Основна увага урядників зосереджувалася на охороні правопорядку і безпеки, і тут їх звільняли від листування, складання актів та протоколів. Саме вони займалися

оперативно-розшуковою діяльністю в сільській місцевості. Зі слів земського начальника Новікова: «Урядникова деятельность распространяется на район приблизительно в 30 тыс. жителей; естественно, что ежедневно у него случаются преступления, которые бы требовали его дознания. Очевидно тоже, что он может по горячим следам производить эти дознания, только когда преступления выдающиеся – убийства, грабежи и кражи у крупного и влиятельного лица. Масса же краж проходит или вовсе без дознания, или с формальным дознанием, оканчивающимся протоколом, что виновные не разысканы» [9]. Слід додати, що практична діяльність поліції була позначена формалізмом, безплідним листуванням та хабарництвом [10]. Через те велика кількість злочинів взагалі не реєструвалася, а справжня їх кількість, здійснених неповнолітніми, була набагато більшою.

На першому місці серед злочинів, як і на попередніх етапах, залишалися злочини проти власності, а саме дрібні крадіжки. Аналіз статистичних даних показує, що найчастіше саме за вчинення крадіжок неповнолітні потрапляли до органів поліції та опинялися на лаві підсудних. Також дані виправних притулків визначали структуру злочинності неповнолітніх за той період: абсолютну більшість злочинів, за які було засуджено неповнолітніх, складали крадіжки. Так у 1887 р. усі вихованці Одеського виправного притулку для неповнолітніх потрапили туди саме за крадіжку [11].

З часом змін зазнала не лише динаміка розвитку злочинності неповнолітніх, а й внутрішня структура. Поряд зі старими, уже «звичними» для тодішнього суспільства, формами злочинної діяльності неповнолітніх, поставали й нові, нетрадиційні, що були породжені змінами, які відбувалися в державі та самому суспільстві.

Стає помітною участь неповнолітніх у скоєнні більш тяжких злочинів, а саме: завдання тяжких тілесних ушкоджень, зґвалтувань, убивств тощо. Характерно, що мотивами до вбивств ставали дріб'язкові образи, побиття об заклад, мізерні кошти. Як приклад, можна навести повідомлення земського начальника 5-ої дільниці Роменського повіту с. Перекопівка на адресу Полтавського губернатора про те, що 20 селян пропили все своє майно, а також що на його дільниці п'яні неповнолітні хлопці вчинили декілька вбивств через пияцтво. Після судового розгляду батько одного вбитого запитав у хлопців: «За что вы убили моего сына?» На що один із убивць відповів: «Я не знаю, какой он был!» З огляду на такі обставини, земський начальник просив губернатора хоч на незначний строк закрити винні крамниці та встановити нагляд за таємною торгівлею алкоголем [12].

У той самий період спостерігається об'єднання неповнолітніх правопорушників у злочинні угруповання. Так, якщо в 70–90 рр. XIX ст. більшість злочинів скоювалися неповнолітніми самостійно або

невеликими групами по 2–3 особи, то вже на початку XX ст. у кримінальній хроніці починає відображатися інформація про існування дитячих організованих злочинних угруповань, які займалися крадіжками та вбивствами [11, с. 179-187].

Непоодинокі були й факти жорстокого побиття неповнолітніми своїх однолітків або навіть дорослих, а також убивств. Так, на початок 1914 р., Харківська судова палата розглядала справу учня ремісничої школи Доброхотова, якого звинуватили у замаху на вбивство завідувача школи [13].

Значним криміногенним фактором стала Перша світова війна та революція. Саме в цей період збільшується кількість неповнолітніх, що займалися жебракуванням і не мали постійного місця проживання. Так, поблизу Одеси, у прибережних катакомбах, утворилася ціла «колонія» жебраків, мешканці яких досить часто вчинювали протиправні дії [11, с. 179-187]. Зростання підліткової злочинності було пов'язано з кількома факторами. Одним із головних факторів був економічний; соціальна функція держави перебувала ще в зародковому стані, і люди залишилися на самоті зі своїми проблемами (безробіття, відсутність матеріальної підтримки багатодітних сімей, калік, людей похилого віку, відсутність медичної допомоги та інше). Цікаві спогади земського начальника Новікова: «Тяжелая участь крестьянских детей! Начиная с момента рождения, которое иногда бывает в поле, ребенок осужден беспомощно переносить болезни, большей частью происходящие или от бедности, или от невежества родителей. Да и как ухаживать матери за ребенком, когда она день и ночь в работе? В лучшем случае младенца таскает старшая сестра и хоть немножко старается успокоить его безпрестанный плач. Нет такой сестры – висит ребенок в люльке. Кричит. Пока голоса хватает, плачет, пока есть еще слезы. Есть ли матери время за ним походить, когда и день, и ночь приходится без усталости работать? Заболел ребенок, большею частью от поноса, если не очень далеко и пора не горячая, – его везут к доктору или фельдшеру. Сказал бы доктор, что не надо давать ему огурцов, да и матери не надо бы есть сырой пищи, да не говорит, потому что, во-первых, не поверят, а во-вторых, и пищи другой нет; поэтому медицинская помощь ограничивается каплями опиума. Ребенку хуже, везут его к знахарке – та скажет, что болезнь с глазу и умоем его углем, у ребенка начинаются судорги, и он умирает...» [9, с. 12-13].

Наступний фактор, був пов'язаний з тим, що велика кількість дітей була позбавлена батьківського піклування та догляду. Так, у звіті Київської міської поліції за 1906 рік було зазначено, що з 220 неповнолітніх, які затримані за скоєння правопорушення (19), були «повними сиротами та безпритульними», 85 – «напівсироти та безпритульні», 28 – «діти жебраків», 66 – «діти, що втекли від батьків унаслідок «дурних наклонностей» та 2 – «дітей арештованих». Таким чином, основна частина

неповнолітніх злочинців була позбавлена догляду як зі сторони батьків, так і з боку суспільства в цілому [7, с. 75]. «В 9-10 лет в свободное от работы время ребятишки бьют баклуши, бегают по улице, приучаются ругаться, видят всякие безобразия: пить на праздниках до опьянения приучают сами родители» [9, с. 13].

Свою частку в зростанні дитячої злочинності вносив недосконалий механізм боротьби з підлітковою злочинністю на місцях. Вище ми вже згадували про те, що влада поліцейського урядника розповсюджувалася на район із населенням 30 тис. осіб. Зрозуміло, що урядник з'являвся в тому чи іншому селі тільки внаслідок здійснення тяжкого резонансного злочину. Головними помічниками поліцейського урядника, які діяли на місцях в сільській місцевості, були соцькі та десяцькі. Нова інструкція 1878 р. прямо підпорядковувала урядникам соцьких і десяцьких та зберігала за ними право заборони та припинення не тільки бійок, а й сварок. Сучасники давали дуже негативну оцінку діяльності цих посадових осіб [9, с. 116-117]. Треба звернути увагу на те, що на посаду соцьких та десяцьких селян призначав сільський схід та свої обов'язки вони виконували на безоплатній основі. Через те ці посади були дуже не популярними серед сільського населення, як правило, на них призначали тих селян, які не могли відкупитися від сільського сходу. Наприклад, у земського начальника 3-ої ділянки Вовчанського повіту Харківської губернії була справа про те, як два селянина, з метою звільнення їх із посад соцького та десяцького, привели в шинок увесь склад сільських сходів й купили по четвертині відра горілки кожному [14].

Слід додати, що ті селяни, які виконували обов'язки соцьких та десяцьких, не те що не мали якоїсь спеціальної освіти, щоб виконувати поліцейські функції, більшість їх взагалі було безграмотними. Тому, замість виконання реальних поліцейських функцій, пов'язаних із пошуком реальних злочинців та попередженням злочинів, вони «оттаскивали пьяных по базарам, розвозили пакеты с поручениями и ходили за скотиной пристава и урядника» [9, с. 117]. Реальну поліцейську владу в селі мав сільський староста, на підставі ст. 60 «Загального положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності», саме він зобов'язаний був приймати необхідні заходи, для забезпечення порядку [15]. А згідно зі ст. 64 цього ж положення, він мав право оштрафувати селянина на суму до 1 карбованця та посадити під арешт строком до 2 днів. Однак, на практиці сільські старости дуже зрідка користувалися цим правом. «Вообще, староста – начальство в большинстве случаев для мужика не страшное; злоупотребления его мелкие; ни большой пользы, ни большого вреда от него нет» [9, с. 31], – таку характеристику надали діяльності інституту сільських старост сучасники. Як приклад, можна навести доповіді земських начальників Катеринославському губернатору про те, що волосні старшини та сільські старости практично не ведуть боротьбу з

хуліганством, яку здійснюють неповнолітні, оскільки бояться помсти [16]. Слід додати, що посада сільського старости не користувалася популярністю серед селян. В архівних матеріалах досить часто можна зустріти звернення сільських старост на адресу земських дільничних начальників про звільнення їх з цієї посади [17].

Безумовно, відсутність реальної поліцейської влади на місцях, завданням якої було розслідування та попередження злочинів скоєних у тому числі неповнолітніми, накладало негативний відбиток за зріст злочинності. Підлітки бачили, що їх протиправна поведінка залишиться безкарною й тому продовжували чинити злочини.

Неспроможність і бездіяльність адміністративно-поліцейських органів спонукала уряд шукати вихід із ситуації, що склалася. Саме тому корисним та плідним доповненням поліцейської реформи становить Положення «Про земських дільничних начальників», яке набуло чинності 12 липня 1889 р. Його мета була в створенні «близкой к народу твердой правительственной власти, которая соединила в себе попечительство над сельскими обывателями с заботой по завершению крестьянского дела и с обязанностями по охране благочиния, общественного порядка, безопасности и прав частных лиц в сельской местности» [18]. Згідно з Положенням 1889 року, до компетенції земських начальників належало широке коло питань, у першу чергу адміністративних та судових. Проте слід зауважити, що земські начальники входили до системи адміністративно-поліцейських місцевих органів управління селянами, а тому, крім адміністративних та судових функцій, виконували ще поліцейські. Положення про земських начальників говорить про те, що вони доглядали за безпекою та суспільним правопорядком лише в разі відсутності певних чинів поліції, а саме справників та приставів [18, ст. 24]. Проте аналіз архівних матеріалів доводить, що повноваження земських начальників були набагато ширше.

Треба звернути увагу на службові відносини земських начальників із поліцією. Тогочасне законодавство не підпорядковувало місцеву поліцію земським начальникам, земські начальники теж не підпорядковувалися поліції. Однак їхні стосунки засновувались на підтримці один одного та взаємодопомозі. Прикладом може бути прохання Роменського повітового справника про сприяння земськими начальниками в утворенні нічних варт в усіх населених пунктах, у зв'язку зі збільшенням підпалів та розбійних нападів. На це прохання земські начальники відреагували наказами про створення нічних варт у своїх дільницях [19].

Заслугує на увагу і боротьба земських начальників з пияцтвом, яке пропорційне впливає на рівень злочинності. Тут треба згадати крилатий вираз В. С. Пікуля: «Пьянство и преступление – два уродливых близнеца». Земський начальник 5-ої дільниці Роменського повіту повідомляв Полтавському губернатору, що на його дільниці було скоєно кілька вбивств

п'яними хлопцями через пияцтво. У зв'язку з такими обставинами, земський начальник просив губернатора хоч на малий строк прикрити винні лавки та установити нагляд за таємними продажами алкоголю [20]. Подібну інформацію ми виявили також у Херсонській губернії.

Окрему увагу земські начальники приділяли питанням ювеналістики, позаяк керівництво губернії було занепокоєне станом підліткової злочинності та вивчало можливості виправлення неповнолітніх злочинців. Із цією метою різні товариства, активними членами яких були земські начальники, засновували спеціалізовані колонії для неповнолітніх правопорушників, що сприяли виправленню дітей, які часто не з власної волі стали на злочинний шлях, завдяки навчанню в здоровому моральному середовищі. За відсутності таких колоній неповнолітній злочинець відбував покарання у в'язницях, де, внаслідок негативного впливу дорослих досвідчених злочинців, він не тільки не міг виправитися, усвідомити всі негативні наслідки своїх учинків, але й де ще «більше вкорінюються в ньому порочні інстинкти, звички та якості». Так, у березні 1894 р. Чернігівський губернатор звернувся до земського начальника І. М. Красовського із проханням увійти до складу товариства, яке планували утворити, та сприяти залученню до цієї благородної справи якомога більшої кількості осіб, здатних зробити свій внесок у створення колонії та перевиховання неповнолітніх злочинців. У Чернігівській губернії мали намір заснувати колонію «Чернігівського товариства хліборобно-ремісничої колонії для неповнолітніх злочинців» [21].

Таким чином, у Російській імперії досліджуваного періоду існувала доволі серйозна проблема постійного зростання рівня та якості дитячої злочинності. Причинами цього явища стали кілька пов'язаних між собою чинників, серед яких можна виокремити такі: незавершені економічні реформи, відсутність ефективної роботи поліцейських органів у сільській місцевості, низький рівень виховної та соціальної допомоги з боку суспільства та держави.

Слід зазначити, що інститут кримінальної відповідальності неповнолітніх на межі XIX – XX ст. зазнав суттєвих змін. Правовою основою для диференціації відповідальності дітей та дорослих став Закон «Про зміну форм та обрядів судочинства у справах про злочинні діяння малолітніх та неповнолітніх, а також заклопополювань про їх караність» від 2 червня 1897 р. [22].

За Законом від 2 червня 1897 р., міра та види покарання ставилися у залежність від віку винного та тяжкості злочину. Скасовувалися для осіб віком до 17 років каторга, поселення, висилка; неповнолітні не могли бути засудженими до тюремного ув'язнення спільно з дорослими; малолітні від 10 до 14 років і від 14 до 17 років могли бути відданими під нагляд батьків та опікунів, поміщеними до притулків для неповнолітніх. Закон вимагав виділення в окреме провадження справ про злочини, скоєні малолітнім у

співучасті з дорослим, обов'язкового з'ясування ступеня розуміння підлітків та обов'язкового захисту підсудного. У разі скоєння необережного злочину, неповнолітні піддавалися лише домашньому виправленню. За сучасними оцінками, кримінальне законодавство Російської імперії на межі XIX – XX ст.ст. мало струнку та логічну систему норм про пом'якшення покарання неповнолітнім особам [23].

22 березня 1903 р. імператор Микола II затвердив проект Кримінального уложення. Незважаючи на те, що документ був спрямований на боротьбу зі зростаючим революційним рухом проти самодержавства, а чинності набули лише окремі його глави і статті, норми щодо правової охорони дитинства все ж відстежуємо. Стаття 40 говорить, що не ставиться в провину злочинне діяння, вчинене малолітнім до 10 років. За статтею 41, не ставиться в провину злочинне діяння, вчинене неповнолітнім від 10 до 17 років, який не міг розуміти властивостей і значення ним скоєного або керувати своїми вчинками. Неповнолітніх цих може бути віддано під відповідальний нагляд батькам чи особам, під піклуванням яких вони перебувають, чи іншим благонадійним особам, що виявили на те згоду, а в разі вчинення тяжкого злочину чи злочинів може бути відправлено у виховно-виправні заклади. Неповнолітніх від 14 до 17 років, які скоїли тяжкі злочини, віддають переважно до виховно-виправних закладів, але через неможливість помістити їх туди – у спеціально пристосовані для неповнолітніх приміщення при в'язницях чи арештних будинках. Неповнолітні жіночого роду, у разі неможливості помістити їх до виховно-виправних закладів, могли потрапити в жіночі монастирі їхнього віросповідання, якщо, за правилами цих монастирів, проживання в них сторонніх осіб не заборонено. Відповідно до ст. 55, неповнолітні від 10 до 17 років, яким скоєне злочинне діяння ставиться в провину, підлягають такому покаранню, як-от: 1) неповнолітній від 10 до 17 років, замість смертної кари чи каторги без строку, – ув'язненню до в'язниці на строк від 8 до 12 років, а, замість строкової каторги, – ув'язненню до в'язниці на строк від 3 до 8 років; 2) неповнолітні від 10 до 14 років, замість смертної кари, каторги чи посилання на поселення, –ув'язненню у виправному будинку, фортеці чи в'язниці, а неповнолітні від 14 до 17 років, замість посилання на поселення чи ув'язнення у виправному будинку, фортеці чи в'язниці, – поміщенню до виховно-виправного закладу; 3) неповнолітні від 10 до 17 років, замість арешту чи грошової пені, – навіюванню («внушению») від суду; якщо ж суд вирішить, що проступки обернено неповнолітнім у промисел чи свідчать про звичку до злочинної діяльності, – відправленню до виховно-виправного закладу. У разі неможливості помістити неповнолітнього до виховно-виправного закладу: а) визнаний винуватим у скоєнні тяжкого злочину чи такого злочину, за який законом визначено, як вище покарання, ув'язнення у виправному будинку, може бути ув'язнений у спеціально пристосоване для неповнолітніх приміщення

при в'язниці чи арештному будинку; б) визнаний винуватим у вчиненні діяння менш важливого, ніж указане вище, може бути повернутий до відповідного нагляду батькам, чи особам, на піклуванні яких він знаходиться, чи іншим благонадійним особам, які погодяться; в) неповнолітня може потрапити до жіночого монастиря її віросповідання, якщо за правилами, для цього монастиря встановленими, проживання в ньому сторонніх осіб не заборонено. Неповнолітні, віддані до виховно-виправних закладів, чи до спеціально пристосованих для них приміщень при в'язницях чи арештних будинках, чи до монастирів, можуть залишатися в них до досягнення 21 року. Неповнолітній, якого визнано на підставі п.2 ч.1 цієї статті таким, що підлягає поміщенню до виховно-виправного закладу, якщо йому на момент виконання вироку вже виповнилося 18 років, підлягає ув'язненню у в'язниці: із заміною йому посилання на поселення чи іншого вищого покарання – на строк не більше як 5 років, а в інших випадках – зі скороченням строку покарання, що замінюється, не менш як удвічі. За ст. 56, неповнолітні від 10 до 17 років не підлягають позбавленню чи обмеженню прав, за винятком неповнолітніх від 14 до 17 років, яким за скоєний ними тяжкий злочин смертну кару чи безстрокову каторгу замінено, на підставі п.1 ч.1 ст. 55, ув'язненням у в'язниці. До цих неповнолітніх застосовуються наслідки присудження до смертної кари і каторги, указані в ст.ст. 25, 28, 30, 31, 34 і 35. Неповнолітнім від 17 до 21 року, проголошує ст. 57, смертна кара замінюється на безстрокову каторгу; безстрокова каторга – каторгою на 15 років; строки каторги та ув'язнення у виправному будинку, фортеці чи в'язниці скорочуються однією третиною; позбавлення й обмеження прав застосовується лише у випадках засудження до каторги чи посилання на поселення [24].

Вище ми вже звертали увагу, що однією з головних причин зросту дитячої злочинності було те, що велика кількість дітей була позбавлена батьківського піклування та догляду. Однак, на нашу думку, слід більш ретельно розглянути цю проблему, оскільки вона є однією з ключових, яка впливає, як фактор, на кількість здійснених правопорушень неповнолітніми.

Держава запроваджувала різноманітні заходи для розв'язання цієї проблеми. Розглядаючи законодавчі пам'ятки, які регулювали відносини у сфері опіки і піклування в Україні в XIX – на початку XX ст., на нашу думку, потрібно згадати про дію звичаєвого права [25]. Близьким за значенням до понять «опіка», «піклування» та навіть «усиновлення» було складне звичаєво-правове явище – приймацтво. Вибір умов, на яких здійснювалося приймацтво, як правило, обговорювався сторонами, і вони закріплювалися в усній або письмовій угоді. Зауважимо, що його порізно оцінювали в науковій літературі. А. І. Дашкевич дотримується думки, що приймацтво було більше подібним до усиновлення,

наголошуючи, що воно допускалося в селянському побуті, якщо в усиновителя не було рідних дітей або якщо сини відмежовувалися від батька та мали власне господарство (усиновлювати таким чином дозволялося як законнонароджених, так і нешлюбних дітей різної статі [26]. Враховуючи ту обставину, що життєдіяльність селянської родини засновувалася на тяжкій фізичній праці, допомога працездатного приймака завжди була доречна. У винагороду за можливість проживати в сім'ї та працювати для її добробуту була можливість отримати певні доходи (очевидно, на розсуд господаря як голови родини) або взяти в майбутньому участь у спадкуванні майна. Такий прийом у сім'ю чужої людини (або кількох людей) мав одну або кілька цілей: 1) суто альтруїстичну – догляд і виховання сиріт, а також старих самотніх людей; 2) практичну – використання допомоги приймаків у господарстві, грубо кажучи, використання їх як робочої сили або ж (у випадку, коли старого чи дитину брали у сім'ю з їхнім майном), щоб скористатися з їхнього майна; 3) шлюб з одним із членів родини (а точніше, з донькою домогосподаря) [25, с. 107-111].

Після смерті селянина його неповнолітнім дітям призначався опікун. У випадку, коли в сироти був дядько, дідусь або брат, – вони автоматично ставали опікунами. Дуже цікаві спогади сучасників про те, як відбувалися відносини між опікунами та тими, ким опікувалися: «Если семья зажиточная, то родственники продолжают увеличивать общее благосостояние, поспешив, конечно, как возможно использовать сироту, отдавши его в пастухи или работники. Если же семья бедная, родственники пьяные, то и имущество их быстро проматывается, и в жизнь сирота вступает буквально в одной рубашке» [9, с. 50]. У випадку, якщо в родині неповнолітнього не залишалося більше дорослих чоловіків опікунів, – їм призначав сільський схід. З моменту прийняття нормативно-правового акту «Загальне положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності» царський уряд відповідальність про призначення опікунів та попечителів, а також контроль за їхньою діяльністю поклав на сільський схід [27]. Дуже цікаво, що сільські сходи призначали опікунами частіше дядьків-п'яниць, замість рідної матері неповнолітнього сироти. На думку сільських сходів, жінки були не спроможні впоратися зі своєчасною оплатою податків. Для сільського сходу це було ключовим моментом, а питання відносин між опікуном та неповнолітнім сиротою були другорядними [9, с. 50]. На закінчення, можна процитувати, як описував ситуацію з опікунськими справами один із сучасників у своїх мемуарах: «бумаги исписывается масса, губернатор сидит над ненужными делами, а имущество расхищается на законном основании» [9, с. 52].

Ситуація з опіками покращилася після запровадження інституту земських дільничних начальників 12 липня 1889 р. Маючи за мету створення для селян близької та доступної влади, законодавці наділили

земського начальника широкими адміністративними повноваженнями, значна частина яких перейшла до нього від мирових посередників та мирових суддів, але із певним їх розширенням в області контролю за органами селянського самоврядування. Земський начальник виступав у ролі контролюючої та наглядової інстанції щодо органів селянського самоврядування та їх посадових осіб.

На підставі ст. 33 Положення про земських дільничних начальників, «Земский начальник представляет в губернское присутствие, на утверждение, приговорі сельских сходов о разрешении продажи принадлежащих малолетним крестьянам недвижимых и движимых имуществ...» [18]. Також стаття 38 Положення про земських дільничних начальників зобов'язала останніх здійснювати нагляд за опікунствами та майном неповнолітніх селян, а також розглядати скарги на діяльність опікунів [18]. Діяльність земських начальників у цій сфері була дуже відповідальною. Тільки в одній Миколаївській волості Вовчанського повіту Харківської губернії було 117 сиріт, які виявилися власниками рухомого майна на суму 1 337 руб. 93 коп. та нерухомого майна на суму 3 433 руб. 70 коп. [28]. Проблеми, пов'язані з опікунськими справами, були настільки актуальними, що вони розглядалися на губернських з'їздах земських начальників. Наприклад, з'їзд земських начальників Катеринославської губернії рекомендував застосовувати до сільських та волосних громад ст. 61 Положення про земських дільничних начальників, у випадку якщо вони відмовляться призначати опікунів та здійснювати нагляд за ними [29]. Слід доповнити, що ст. 61 вищезазначеного Положення, передбачала відповідальність у виді арешту строком до трьох діб або штрафу на суму не більше 6 рублів [18].

Слід зазначити, що шахрайство в опікунській сфері було поширеним явищем, та земські начальники докладали значних зусиль, щоб контролювати опікунські вироки, оформлення справ тощо [30]. Провадження опікунських справ земські начальники розпочинали як з ініціативи правління чи приватних осіб, так і з власної ініціативи в порядку нагляду. Аналіз архівних матеріалів підтверджує, що траплялися випадки недобросовісного ведення опікунських справ. Таким прикладом може бути справа неповнолітньої селянки А. П. Хитянової, яка скаржилася на посадових осіб Березинського волосного правління про невідачу копії з опису майна, що вона отримала в спадщину та що було розтрачено її опікуном П. М. Хотіним, однак земський начальник постановив припинити провадження в цій справі [31]. Земський начальник 3-ої дільниці Чернігівського повіту також наказав припинити провадження в опікунській справі, де були очевидними зловживання опікуна, який користувався майном опікуваних дітей та не видавав жодних коштів на їх утримання [32].

Однак, ревізії діяльності інших земських начальників засвідчили сумнівність останніх у виконанні покладених обов'язків. Ревізія діяльності

земського начальника 5-ої дільниці Ніжинського повіту Д. А. Храповицького, проведена в липні 1910 р. безумовним членом Чернігівського губернського присутствія К. В. Котляревським, підтвердила, що земський начальник ретельно здійснює облік опікунів, а гроші сиріт зберігаються в ощадній касі [33]. Ідентичну інформацію ми виявили в журналі Чернігівського Губернського присутствія, яке здійснювало ревізію діяльності земського начальника 5-ої дільниці Ніжинського повіту Чернігівської губернії [34]. Заслугує уваги приклад, як земський начальник 3-ї дільниці Роменського повіту Полтавської губернії примусив волосне правління видати повнолітньому спадкоємцю копію майна померлих батьків, а також звіт діянь опіки з цієї справи. Слід доповнити, що опікунська справа передбачала не лише суто формальне ставлення до роботи, але й наявність відповідних людських якостей, що згодом і відбивалося на результатах діяльності.

Дуже цікаву думку з приводу опікунських справ висловив земський дільничний начальник 5-ої дільниці Новоладожського повіту Санкт-Петербурзької губернії: «Положение опекунов грустное... Нет средств понудить исполнять опекунов свои обязанности. Фактический распорядитель – сход, принимает слабое участие, за отсутствие круговой поруки. Недвижимое имущество охраняется по ст. 33 положения о земских начальниках, а с движимым – беда» [36]. Таким чином, інститут земських дільничних начальників не зміг розв'язати всіх проблем, пов'язаних з опікунськими справами, хоча й значно покращив ситуацію.

Земські начальники чимало зробили для допомоги дітям-сиротам у період Першої світової війни. Будучи членами повітових піклувальників дитячих притулків, земські начальники збирали дані про кількість сиріт, напівсиріт та безпритульних дітей на своїх дільницях для створення будинку для сиріт [37].

У роки війни багато дітей залишилося без батьківської опіки, через те зросла кількість підпалів у населених пунктах, здійснених неповнолітніми. За наказом Чернігівського губернатора, земські начальники взяли участь у створенні громадських притулків та ясел, з метою зменшення кількості вищезазначених правопорушень [38].

Одночасно з соціальним захистом неповнолітніх земські начальники впроваджували в життя Положення про позашкільну підготовку російської молоді до військової служби, шляхом створення потішного війська [39].

1 січня 1864 р. у 33 центральних губерніях Європейської частини Російської імперії було введено «Положення про губернські та повітові земські установи». Серед причин, що спонукали Олександра II і правлячу верхівку імперії вдатися до кардинальних реформ, був намір ліквідувати застарілі адміністративно-правові засади та форми державного управління, які не здатні були ефективно діяти за нових соціально-економічних умов.

В українських губерніях земства введено було за різних часів: у Харківській, Полтавській, Чернігівській – у 1865 р., Катеринославській і Херсонській – у 1866 р., Таврійській – у 1866–1868 рр., Бессарабській із деякими українськими повітами – наприкінці 1869 р.

Активізація процесу розвитку охорони та захисту дітей відбулася після закінчення земської реформи. На земство покладалося завідування земськими лікувальними та благодійними закладами, піклування про бідних, невиліковних хворих та божевільних, а також сиріт і скалічених, згідно зі Статутом суспільної опіки [40]. Закладами суспільної опіки відтоді визнавались також лікарні і будинки божевільних, окрім притулків для інвалідів, сирітських і виховних будинків. Земські установи зобов'язані були влаштовувати різні благодійні заклади і доглядати в них нужденних, а також надавати матеріальну підтримку благодійним організаціям чи надавати матеріальну допомогу окремим особам і сім'ям (грошима). Більша частина витрат на добродійну допомогу населенню здійснювалася за рахунок поточних коштів земських установ [41]. Таким чином, з 1861 по 1891 рр. у цілому в Російській імперії кількість сирітських і виховних будинків зросла майже вдвічі [24, с. 136].

Отже, функції соціального захисту населення, у тому числі і дітей, перейшли до земських органів місцевого самоврядування після проведення земської реформи 1864 р. Губернські земства на організацію суспільного опікування витрачали значно більшу частину свого бюджету, ніж повітові: ними було асигновано 10,0 % доходів у Таврійській губернії, у Херсонській – 4,93 %, у Катеринославській – 3,2 %. У земських губерніях за 1864–1890-х рр. кількість інвалідних будинків зросла в 5 разів, а сирітських будинків удвічі [42].

Земства також здійснювали видачу одноразової допомоги до різних свят (Різдво, Великдень) і сплачували за навчання студентів у чоловічих і жіночих гімназіях. Подеколи використовувалися традиційні кругові збори, які перебували не в церковному управлінні, а в земському, і саме вони розпоряджались цими сумами. Наприклад, земська управа в Катеринославській губернії виділила на пожертвування 11 085 руб. [43]. Земські установи також брали на себе опікування нешлюбними дітьми, підкинутими. Якоїсь єдиної системи не існувало, але можна виокремити основні тенденції цієї групи опікування. Патронат у багатьох губерніях здійснювали земські лікарі, вчителі та священники спільно з поліцією. Це могли бути різні форми опікування чи види патронату: годування вдома матір'ю; віддача на вигодовування; виховання; навчання майстерності; утримання у сім'ї школярів; віддача у служіння на засадах сімейного піклування. Більш поширена серед усіх – опікування за рахунок благодійних товариств. Опікування і виховання дітей не обмежувалося тільки такими формами організації. Діти без нагляду, які мали батьків, але через певні обставини (виробничі чи інші турботи) змушені залишати їх

наодинці, мали такий захист, як: «безкоштовні Колиски», денні прихистки, ясла. Для дорослих дітей організовували ремісничі класи, для дітей т. зв. «занедбаних і злочинних» – землеробські колонії і ремісничо-виправні притулки [43, с. 231–232]. До сфери діяльності земств входило фінансування сирітських притулків і безпосередньо соціальна робота. Згідно зі ст. 2 Положення про земські установи та Статуту громадського опікування, земства мали утримувати сирітські будинки [44]. Зазначимо, що інших законодавчих актів щодо роз'яснення обов'язків земств із соціальної підтримки населення не існувало. Через те виникало багато непорозумінь. До прикладу, у 1912 р. Херсонське губернське земство звернулося до Міністерства внутрішніх справ зі спеціальним запитом про обов'язки з утримання та виховання сиріт і «підкинутих» дітей. Міністерство зазначило, що опіка дітей, позбавлених батьківського піклування, є обов'язком земських органів, а не уряду. Земські установи також мали ряд соціальних програм: утримували дітей у прийомних сім'ях, допомагали дітям із вадами розвитку, здійснювали різнопланову роботу з неповнолітніми, схильними до правопорушень. Періодично вони влаштовували благодійні вистави, виставки та інші масові заходи, прибутки від яких були спрямовані на задоволення соціальних потреб дітей і підлітків, а надавали одноразову допомогу до різних свят [24, с. 142–143].

Аби можна було розмістити якомога більше сиріт, напівсиріт, незаконнонароджених (нешлюбних) або «підкинутих» дітей, земства мали збільшити кількість притулків у губерніях та повітах. Відповідно до наказу імператора Олександра III від 24 червня 1889 р., благодійні установи поза межами Москви та Петербургу облаштовувалися та утримувалися на місцеві кошти, зокрема органами земського та міського самоврядування. Панували дві тенденції щодо соціально-педагогічної підтримки дітей-сиріт з боку земств: по-перше, система піклування мусила створювати або реорганізовувати та фінансувати дитячі притулки і сирітські будинки; по-друге, губернські та повітові земства організовували заходи, спрямовані на створення умов для утримання дітей-сиріт у прийомних сім'ях. Земські урядники й інші представники передової громадськості переважно брали до уваги другу тенденцію. Отже, хронологія процесу розвитку земської системи соціальної опіки дітей-сиріт виглядала так: до кінця XIX ст. більшість дітей, позбавлених батьківського піклування, виховувалась у притулках, а з початку XX ст. земства активізували пошуки фінансових, юридичних та організаційних можливостей виховання дітей-сиріт у прийомних сім'ях [45]. Крім того, губернське земство піклувалося про «підкинутих» дітей, що перебували на вигодовуванні в селян за оплату. Так на 1 січня 1912 р. було 328 таких дітей, а протягом року прибуло ще 168. «Підкинуті» діти доглядалися до 12 років, а коли оплата на утримання

припинялася, їх віддавали своїм годувальникам або ж передавали «в услужение другим лицам» [46].

У 35 сирітських земських притулках Російської імперії (у тому числі і для підкидьків) на початку XX ст. у виховувалось близько 8 тис. дітей [47].

Так у Херсоні сирітський будинок був відкритий 1837 р., відповідно до Приказу громадської опіки. На цей момент заклад перебував у непридатному для виховання дітей стані. «Двоповерхове приміщення мало непривабливий тюремний вигляд, було огорожено високою глухою стіною, знаходилося на одному подвір'ї з божевільнею та богодільнею», – зазначалось у нарисі про діяльність губернського земства [48]. З 1878 року, згідно з Правилами прийому, до сирітського будинку Херсонського губернського земства приймалися діти від 7 до 12 років, народжені в Херсонській губернії, круглі сироти, а також діти, які мали лише одного з батьків, нездатного до праці. Охочі віддати дітей до сирітського будинку повинні мати при тому метричне свідоцтво про народження та свідоцтво про брак коштів. Цей документ видавали особам дворянського походження предводителі дворянства, а іншим особам – поліцейські управління [48, с. 143]. Крім того, сирітський заклад приймав теж незаконнонароджених. Так 1868 р. губернське земство облаштувало будинок для підкидьків (з таємним прийомом дітей), яких намагалися негайно роздати у селянські родини за плату. За дитину до 2-річного віку земство платило 48 руб. на рік. Поступово плата зменшувалась. Вихователь міг будь-коли повернути дитину земству [49].

Окрім усього, у 1882 р. з приміщень богоугодних закладів було виведене жіноче відділення Херсонського сирітського будинку. Для жіночого відділення земство облаштувало в центрі міста власне приміщення з широким двором та невеликим садом [50]. Наглядачкою в ньому була О. М. Юршевська, помічницею – пані Колесникова, яка навчала дівчат рукоділлю та домашньому господарству. Усього навчалось 44 дівчат, у тому числі одна за власні кошти, 23 з них — у прогімназії, 3 – у педагогічному класі, 18 – у підготовчій школі [50, с. 209]. З 1 жовтня 1884 г. чоловіче відділення розташовувалося у винайнятому губернською управою будинку купця Л. Гурфінкеля. Наглядачем там був П. Алексеев, а його помічником – Р. Яцунов [50, с. 207]. З початку 1884–1885 навчального року в чоловічому відділенні Херсонського сирітського будинку опікувалось 60 вихованців: з них 9 навчались у гімназії, 11 – у прогімназії, 6 – у реальному училищі, 13 – у міському училищі, 4 – у морехідних класах, 1 – в учительській семінарії та 16 – у підготовчій школі [50, с. 208]. На 1 січня 1884 р. земство опікувало 168 підкидьків (71 хлопчик та 97 дівчаток). 1885 року прибуло 202 дитини: 85 хлопчиків та 117 дівчаток. Протягом року було віддано в опіку 36 дітей: 14 хлопчиків та 22 дівчинки. Померло 133 дитини: 61 хлопчик та 72 дівчинки, тобто

смертність становила 36 %. Усі «підкинуті» діти віддавались годувальницям у села з оплатою по 4 руб. на місяць [50, с. 214]. Щодо вихованців Херсонське земство запроваджувало певні прогресивні зміни: до створення земства діти навчалися у школі при сирітському будинку лише до 12-ти років включно, а з 13-ти років – змушені були залишати заклад. За клопотанням Херсонського земства, з 1868 р. термін перебування сиріт у закладах був продовжений до 16-ти років, а з 1879 р. земство вирішило залишати вихованців у сирітському будинку до закінчення курсу навчання, тобто після 16-річного віку [51].

Так утримання та виховання однієї дитини в прийомній сім'ї наприкінці XIX століття обходилося в копійку, зокрема Чернігівському губернському земству в середньому 48 крб. на рік, а Полтавському, Херсонському, Таврійському виходило, відповідно, по 60 крб. (у порівнянні з 200 крб, що витрачалися на 1 вихованця в сирітському будинку) [52]. Розрахунки за утримання підкидьків здійснювалися за четвертями року. Опікуни мали пред'явити посвідчення від парафіяльних священників чи сільської влади про належне утримання підкидьків, а потім ті оримували відповідну оплату. Якість опіки контролювалася сільськими старостами разом з обраними від сільської громади обліковцями, які робили періодичні перевірки і складали відповідні акти. Селяни на загальному зібранні заслуховували звіти опікунів майна сиріт, а потім за певною формою складали звіт.

До прикладу, у Херсонському земстві існував такий порядок виховання дітей, позбавлених батьківського піклування: до 12 років вони виховувалися у прийомних сім'ях; якщо ж вихованці «не прижилися там, не стали своїми», тоді їх забирали в притулок, при якому обов'язково існувала реміснична школа. Київське земство, віддаючи дітей на виховання у прийомні сім'ї, звертало увагу на близькість населеного пункту до медичної установи, а також кількість прийомних дітей у селі (чи не стало виховання дітей-сиріт своєрідним промислом, що приносить певні прибутки) [45, с. 57]. Очевидними були й інші переваги, що виникли в процесі деінституціалізації соціально-педагогічної допомоги. З часом з'явилися кращі перспективи для емоційного, інтелектуального, комунікативного розвитку дітей, які виховувалися в сім'ях [24, с. 145-146]. Так у дитячому притулку Таврійського земства було запроваджено посаду юриста-консультанта, який вів справи про усиновлення вихованців притулку [45, с. 61].

Під час Першої світової війни в Російській імперії неабияк активізувався рух громадських сил. Масштаби і якісно новий характер конфлікту мав наслідком формування урядом надзвичайних органів управління і зміну методів роботи. Влада воліла максимально мобілізувати матеріальні та людські ресурси. Як підтверджують сучасні дослідження, в усіх країнах-учасниках ведення «тотальної війни» було б неможливим без

прямої підтримки громадянського суспільства. Період Першої світової війни вирізнявся ще більшою, ніж у попередні десятиліття мирного часу, активізацією громадської доброчинності в країні, розгалуженістю різних об'єднань і товариств у справі допомоги як військовослужбовцям, так і різним групам цивільного населення, котрі постраждали від наслідків кровопролитних боїв на фронті й соціально-економічних негараздів у тилу.

Крім того, події Першої світової війни наклали відбиток і на долі дітей. Значну частку знедолених складали біженці з районів бойових дій, передусім, Галичини та Волині. Багато дітей втратили батьків. Створення притулків для дітей-сиріт стало одним з основних завдань благодійних та громадських організацій. До цього підключилися земські установи: вони влаштовували тимчасові дитячі установи, наприклад, літні табори, притулки для дітей воїнів під час Першої світової війни [45, с. 41]. Наприклад, у 1915 р. було побудовано та відкрито притулок для сиріт Другої Вітчизняної війни по вул. Арсенальна, б. 3 у Києві, а також відведено землю для побудови ще одного притулку. Під впливом емоцій чи романтичні уявлення про війну, через патріотичні мотиви чи навіювання діти масово втікали на фронт: упродовж двох місяців 1915 року поліція і жандарми затримали більше 200 дітей, з яких 11 дівчат. Ба більше, відомі численні факти свідомого залучення дітей до бойових дій та розвідницької діяльності. За дописами з газет, спочатку з підлітками-«добровольцями» «носились», але дуже швидко перебування підлітків на фронті стало шкідливим як для них самих, так і для воїнів. Дітей стали виганяти з армії, і більшість з них перебували місяцями у в'язниці, бо вперто не бажали себе назвати. Наслідком війни стало зростання дитячої злочинності. Так на початку 1915 р. політичний фейлетоніст «Київської думки» Олександр Яблоновський з посиланням на московського та київського суддів для малолітніх писав: «Тоді як кількість кримінальних справ у судах зменшилась, кількість справ неповнолітніх зростає» [53].

Проте, соціальна робота земських органів не була без проблем чи труднощів, мала вона також і ряд недоліків. За оцінкою сучасників, безпосередньо на потреби громадської опіки земства виділяли недостатні суми. Це пояснювалося незначним бюджетом земств, урядовими обмеженнями їх фінансово-економічної діяльності, досить слабкою фінансовою допомогою з боку держави. Тогочасні періодичні видання зазначали, що кошти на суспільну опіку «вкрай мікроскопічні і не задовольняють й сотої долі тієї потреби, яка є в наявності» [54]. Водночас соціальна діяльність земських установ є переконливим свідченням значного творчого потенціалу самоврядування. За підсумками соціальної роботи земських органів, якість у багато разів перевищували аналогічні показники діяльності бюрократичної адміністрації неземських губерній. Досвід земств показав, що без створення широкої та по-справжньому демократичної системи місцевого самоврядування держава не в змозі

вирішувати завдання соціального забезпечення населення. Таким чином, можна стверджувати, що результати соціальної роботи земств були в цілому досить відчутними. Через низку причин об'єктивного і суб'єктивного характеру (складне економічне становище в країні, зміна джерел і обсягів фінансування суспільної опіки, зміна кількісного і якісного складу виборних гласних земських зборів, визнання факультативності суспільної опіки та ін.) у діяльності земських органів самоуправління у сфері суспільної опіки виділялися періоди підйомів і спадів. Земства, маючи незначні кошти цільового призначення і певну мережу благодійних закладів у незадовільному стані зуміли збільшити благодійні капітали і спрямувати їх до сфери опіки. У перші десятиліття земства кількісно збільшили мережу благодійних закладів й опікуваних ними осіб. Однак процес масового збідніння мас в умовах капіталізму (пауперизації суспільства), зростав і земські органи самоуправління з 90-х рр. XIX ст., схоже, змінили свою стратегію стосовно опіки: вони скоротили відповідні витрати, оскільки це не вирушувало кардинально ситуацію з бідністю в країні. Основну частину коштів земства почали спрямовувати на охорону здоров'я та освіту, як більш перспективні галузі [55].

Повернемося до системи міського самоврядування. Звісно, помітне покращення стану соціального опікування в містах пов'язано з реформою в цій сфері. У червні 1870 р. Олександр II затвердив Миське положення, відповідно до якого в 509 містах Російської імперії було створено виборні всестанові органи міського самоврядування. Добродія діяльність органів міського самоврядування виділялася розгалуженою мережею «общепольных заведений» – товариств, установ і закладів, яким надавалася підтримка. Так у 1912 р. лише в Одесі виділено субсидію таким закладам: Товариству покровительства колишнім в'язням і безпритульним, Хрестовоздвиженському церковно-парафіяльному піклуванню для утримання дитячого притулку, Одеському відділенню Російського товариства захисту жінок, піклуванню бідних Архангельсько-Михайлівської церкви для дитячої їдальні, Стурдзівській общині сердобольних сестер на утримання амбулаторії, училищу сліпих Одеського відділення піклування сліпих, товариству дешевих нічліжних притулків, товариству виховно-виправних притулків, товариству допомоги бідним на Пересипу для сирітського притулку [56]. Зауважимо, що в багатьох випадках така допомога надавалася щорічно [57]. Так Миколаївському благодійному товариству містом надавалася щорічна субсидія в 10 тис. руб. (у 1895 р.), а в 1900 р. – уже в 11 тис. руб. [58].

У зв'язку з початком Першої світової війни, після 1914 р., зросла кількість дітей, які вимагали суспільної турботи (опіки). Крім того, з'явилися нові категорії неповнолітніх, яким необхідно було надавати соціальну допомогу: діти-біженці, діти, чиї батьки були на фронті. Це

зумовило появу спеціальних притулків, якими також опікувались і земства [59].

7 липня 1915 р. було видано Положення про землеробські притулки для дітей скалічених та загиблих воїнів, яке передбачало створення спеціальних закладів для опікування, трудового навчання та виховання дітей віком до 17 років, що постраждали внаслідок Першої світової війни. Землеробські притулки утримувалися на кошти земських та міських органів самоврядування, монастирів, церковних приходів, благодійних організацій або приватних осіб. Земства були покликані сприяти діяльності землеробських притулків навіть у тому разі, якщо їх засновниками ставали інші установи або організації [60]. Така форма соціально-педагогічної підтримки вважалася найкращою, тому що діти залишалися у звичайному для них середовищі, близькому до природи та селянського побуту, засвоюючи навички ведення сільського господарства та вивчаючи ремесла [61]. Першочерговими визнавалися заходи з організації харчування для дітей-біженців [62]. Взагалі, Міністерство народної освіти в 1915 р. визнало бажаним влаштовувати у початкових народних училищах гарячі сніданки за рахунок повітових земств та благодійних коштів [62, с. 5], адже матеріальне становище більшості сімей значно погіршилося з початком війни [63].

За рішенням Всеросійського земського з'їзду (1916 р.), усі безпритульні діти потребують обов'язкової соціально-правової допомоги (охорони) з боку держави [53, с. 57]. Заклади місцевого самоврядування взяли на себе забезпечення тих сфер життєдіяльності, які виявилися непосильними для адміністративно-бюрократичних структур влади.

Земські установи спрямовували зусилля на здійснення соціальної підтримки дітей та підлітків, які були схильні до правопорушень, тому що проблеми попередження дитячої та підліткової злочинності є надзвичайно актуальними на багатьох етапах розвитку людського суспільства.

У другій половині XIX ст. швидкими темпами розвивалась економіка, і, як наслідок, відбувались якісні трансформації у сфері суспільних відносин, однак у цей час посилилася дитяча бездоглядність, яка, як відомо, є одним із головних чинників дитячої злочинності [64]. Згідно зі спільним визнанням юристів та педагогічних працівників виправно-виховних закладів, звичайний суд негативно впливав на неповнолітніх, які скоїли злочин, тому з початку XX ст. існували спеціальні суди для неповнолітніх, які мали опікунський характер. За схемою діяльності цього суду, скарга або поліцейський протокол передавались одному з опікунів дитячого суду; він збирав попередні відомості про дитину, її батьків, сімейні стосунки, матеріальне становище тощо (із цією метою існувала спеціальна розгорнута програма). Коли необхідну інформацію було повністю зібрано, справа призначалася для слухання у суді. Туди викликали неповнолітнього, його батьків, свідків.

Суддя спільно із судовими опікунами та батьками обирали оптимальні засоби для виправлення поведінки дитини чи підлітка. Дуже часто неповнолітніх залишали на свободі під наглядом опікуна. Якщо протягом 6–8 місяців вони не скоювали злочинів, мали добру поведінку, їх звільняли з-під нагляду. У разі якщо неповнолітній продовжував порушувати норми громадського життя, зберігав схильність до скоєння злочинів, рішенням суду його направляли у виправно-виховний заклад [65]. У місті Миколаєві такий суд було засновано у 1807 р. і проіснував він до грудня 1917 р. Зазвичай питаннями опіки і піклування щодо дворянства займалися дворянські опіки. Так миколаївське дворянство підпадало під юрисдикцію Херсонської дворянської опіки, але, згідно з наказом Правлячого Сенату від 18 жовтня 1829 р., піклування про дворянські маєтки, що знаходились у м. Миколаїв, було покладено на міський Сирітський суд [64, арк.8]. При розмежуванні компетенції дворянських опік та сирітських судів на практиці часто виникали складнощі. Варто зазначити, що Сирітський суд не відповідає тим вимогам, що існують на сьогодні, але його підпорядкованість судовим органам (якими за різних часів були губернські магістрати, палати суду та розправи, палати цивільного суду, з'єднані палати цивільного та кримінального суду та окружні суди) у порядку ревізії опікунських звітів та оскарження рішень обмежувала втручання губернської адміністрації в діяльність сирітського суду. Сирітські суди знаходились у подвійному підпорядкуванні: Міністерства внутрішніх справ та Міністерства юстиції. Статус Сирітського суду не було чітко визначено законодавством: то він визначався, як становий орган, то як загальноміський, то як судовий орган, хоча при цьому не мав юрисдикційних повноважень.

Після Міської реформи 1870 р. Сирітський суд існував на базі органів міського самоврядування та в деяких офіційних актах протиставлявся органам громадського управління як державний орган [66]. Щодо практичної діяльності Сирітського суду, то він, як і Дворянська опіка, переймався справами опіки і піклування над неповнолітніми та хворими: божевільними, глухонімими та німими; опіку також могло бути встановлено над марнотратниками; майном безвісти відсутніх; майном спадкоємним; майном померлого «тяжущегося» або боржника; майном засудженого; опіка за судовими та адміністративними стягненнями тощо. Першочергово під опіку потрапляли неповнолітні, які залишилися без батьківського піклування, а також їхнє майно. Цивільне законодавство передбачало дві форми контролю: опіку та піклування. За ним було виокремлено три вікові категорії неповнолітніх: малолітні до 14 років; особи від 14 до 17 років; особи від 17 до 21 року. Перші дві категорії перебували під опікою; вони позбавлялися права здійснювати будь-які юридичні дії, тобто визнавалися недієздатними; усі необхідні кроки за них виконував опікун. Піклування про осіб віком від 17 до 21 року суттєво

розширювало їхні права. Найчастіше вони зверталися до органів опіки з проханням призначити піклувальником свого попереднього опікуна. Із цього моменту вони мали право самостійно керувати майном, але зі згоди піклувальника, основним завданням якого була допомога неповнолітньому при здійсненні ним особистої юридичної діяльності [67]. Опікуни, визначені в духовному заповіті, мали затверджуватися сирітськими судами та виконувати всі вимоги закону, передбачені для опікунів.

До опікуна з управління та розпорядження майном підопічного висувалися жорсткі вимоги. Його діяльність у цьому напрямку контролювалася опікунськими установами, навіть права самостійного розпорядження коштами малолітній не мав, тільки з дозволу (приписів) опікунських установ. Використовувати ці кошти можна було тільки за цільовим призначенням: на отримання капіталів із кредитних установ, продаж майна малолітніх, заставу або здачу майна в оренду потрібно було отримати дозвіл опікунської установи [68].

Однак більшість сирітських судів припинили свою діяльність у 1919 р., здебільшого на підставі Декрету РНК «Про націоналізацію всіх благодійних установ» від 4 березня 1919 р., адже в них зберігалися цінні папери і коштовності [69].

Отже, аналіз наявних джерел дає можливість стверджувати, що українські земства успадкували сирітські будинки від Приказів громадської опіки (на Правобережній Україні цей процес відбувся лише на початку XX ст.) У земських сирітських будинках перебували діти двох категорій: по-перше, діти-сироти, чиї батьки померли, та, по-друге, підкинуті діти невідомих батьків, доставлені поліцією. Окремих відділень для цих категорій, як правило, не створювалось; існували змішані групи. У сирітських закладах неповнолітні проживали постійно або частіше тимчасово – до передачі їх на виховання у села. До губернського сирітського будинку потрапляли діти не лише з міста, але й з усієї губернії та навіть із сусідніх регіонів. У стаціонарних земських сирітських будинках робилися спроби організувати початкову освіту дітей, навчали ремеслам, проте вихованці патронажу в селах практично були позбавлені можливості навчатися грамоті.

Однак серед проблем сирітських закладів можна виділити наступне: висока смертність вихованців, психологічні травми дітей, яких повертали з селянської родини до притулку, недостатнє фінансування системи земської опіки. Між земствами та міськими управліннями існував перманентний конфлікт через питання, чи повинні земські установи опікуватися покинутими на території міст дітьми і яка роль в цьому відводилася міським органам влади. Причинами даного непорозуміння було недосконале законодавство, яке покладало в однаковій мірі відповідальність міських управ і земств за створення добродійних закладів, а також постійний брак коштів [70].

Враховуючи вищевикладене, слід зауважити, що рівень дитячої злочинності в українських губерніях Російської імперії в другій половині XIX - на початку XX століття був достатньо високим. Причинами цього явища стали як незавершені економічні реформи, так і відсутність ефективної роботи поліцейських органів, а також низький рівень виховної і соціальної допомоги з боку суспільства та держави і т. ін.

Виявилося, що фактична кількість злочинів, здійснених неповнолітніми, у кілька разів перевищувала офіційні статистичні дані, оскільки значна частка злочинів взагалі не реєструвалася. Крім того, Перша світова війна та революційні події XX ст. погіршили криміногенну ситуацію: саме в цей період зростає кількість неповнолітніх, які жебракували і не мали постійного місця проживання; з'являються злочинні угруповання за участю неповнолітніх правопорушників.

Однією з головних причин росту підліткової злочинності був недосконалий механізм боротьби з підлітковою злочинністю. Відомо, що на той період 80 % усього населення Російської імперії складали сільські жителі, а адміністративно-поліцейські функції здійснювали урядники, волосні старшини, сільські старости, соцькі та десяцькі. Через недостатнє фінансування й матеріального забезпечення працівників і соціальних установ, а також унаслідок некомпетентності та незацікавленості в результатах своєї роботи, боротьба з підлітковою злочинністю виявилася малоефективною. Тому уряд шукав вихід із ситуації, яка склалася. Крім того, неспроможність та бездіяльність реальної поліцейської влади та адміністративно-поліцейських органів також сприяла беззаконню і соціальному хаосу. Саме тому корисним доповненням поліцейської реформи стає створений владою інститут земських дільничних начальників. Земські начальники шляхом адміністративного нагляду посадових осіб селянського самоврядування значно покращили їх роботу, особливо це стосується проблеми пияцтва та нагляду за опікунськими справами. Однак, унаслідок недосконалого законодавства та недостатнього матеріального забезпечення, вони так і не змогли розв'язати всі поставлені перед ними завдання.

Проте, інститут кримінальної відповідальності неповнолітніх на межі XIX-XX ст. ст. зазнав суттєвих змін. Правовою основою для диференціації відповідальності дітей та дорослих став Закон «Про зміну форм та обрядів судочинства у справах про злочинні діяння малолітніх та неповнолітніх, а також законоположень про їх карність» від 2 червня 1897 р.

З моменту прийняття нормативно-правового акту «Загальне положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності», відповідальність про призначення опікунів та попечителів, а також контроль за їхньою діяльністю царський уряд поклав на сільський схід. Однак, цей орган не впорався з поставленими перед ним завданнями. На жаль, у цей період існувало таке поширене явище приховування опікунами інформації про кількість майна, яке належало тому, кого опікали, а також з приводу розкрадання майна

останнього. Ситуація з опіками покращилася після запровадження 12 липня 1889 р. інституту земських дільничних начальників.

Після проведення земської реформи 1864 р. функції соціального захисту населення, у тому числі і дітей, перейшли до земських органів місцевого самоврядування. Вони самостійно влаштовували різні благодійні заклади і доглядали в них нужденних або надавали матеріальну підтримку благодійним установам, подеколи видавали грошову допомогу окремим особам і сім'ям. Більша частина витрат на доброчинну допомогу населенню відшкодовувалася із поточних коштів земських установ, які також брали на себе опікування про підкинутих та незаконнонароджених дітей. Саме земські установи збільшили кількість притулків у губерніях та повітах.

Помітне покращення стану соціального опікування в містах пов'язано з реформою міського самоврядування. Доброчинна діяльність органів міського самоврядування різнилася розгалуженою мережею товариств, установ і закладів, яким надавалася підтримка.

У земських сирітських будинках перебували діти двох категорій: по-перше, діти-сироти, чиї батьки померли, та, по-друге, підкинуті діти невідомих батьків, доставлені поліцією. Окремих відділень для цих категорій, як правило, не створювалось; існували змішані групи. У сирітських закладах неповнолітні проживали постійно або частіше тимчасово – до передачі їх на виховання в села. До губернського сирітського будинку потрапляли діти не лише з міста, але й з усієї губернії та навіть із сусідніх регіонів. У стаціонарних земських сирітських будинках робилися спроби організувати початкову освіту дітей, навчали ремеслам, проте вихованці патронажу в селах практично були позбавлені можливості навчатися грамоті.

Однак серед проблем сирітських закладів можна виділити наступне: висока смертність вихованців, психологічні травми дітей, яких повертали з селянської родини до притулку, недостатнє фінансування системи земської опіки. Між земствами та міськими управліннями існував перманентний конфлікт через питання, чи повинні земські установи опікуватися покинутими на території міст дітьми і яка роль в цьому відводилася міським органам влади. Причинами даного непорозуміння було недосконале законодавство, яке покладало в однаковій мірі відповідальність міських управ і земств за створення доброчинних закладів, а також постійний брак коштів [70].

Підсумовуючи тему дослідження участі й ролі благодійних установ та організацій у період Російської імперії у сфері протидії та попередження злочинності неповнолітніх, слід зазначити, що приватна благодійність недержавних (неофіційних) громадських організацій і приватних осіб на межі XIX–XX ст. була досить поширеною, а їх діяльність охоплювала майже всі напрямки соціальної роботи з нужденними дітьми і підлітками, причому допомога і підтримка надавалися досить широкому колу осіб,

переважно з метою створення умов, які мали не допускати подальшого розвитку і поширення правопорушень, що вчиняються неповнолітніми, та їх подальшої криміналізації.

Література

1. Аналіз стану злочинності, бездоглядності, інших негативних проявів серед дітей за 2020 рік./ *Служба у справах дітей у Донецькій області*. URL : <http://ssd.dn.gov.ua/analiz-stanu-zlochinnosti-bezdoglyadnosti-inshih-negativnih-proyaviv-sered-ditej-za-2020-rik/>. (дата звернення: 02.07.2021 р.)
2. Как дети воюют в группировке «ДНР» URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/27832944.html>. (дата звернення: 02.07.2021 р.)
3. Богатырева О. Н. Эволюция системы местного управления в Вятской и Пермской губерниях: 1861 – фев-раль 1917 г.: *дис. ... доктора истор. наук: 07.00.02*. Екатеринбург, 2004. 434 с.
4. Бондаревський А. В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. Київ : Видав. АН УРСР, 1961. 129 с.
5. Николаев Д. А. Положения о земских учреждениях 1864 г. и 1890 г.: общее и особенное в развитии земского законодательства России во второй половине XIX в. *Отечественная история*. 2005. № 3. С. 69-73.
6. Общее губернское учреждение. Положение о губернских по крестьянским делам учреждениях. *СЗРИ*. Изд. 1876 г. Т. II. Ч. I. § 2235-2236.
7. Продіус К. В. Динаміка та чинники девіантної поведінки неповнолітніх в Російській імперії наприкінці XIX-на початку XX. *Часопис Київського університету*. 2011. № 3. С. 73-77.
8. Тарновський Є. М. «Движение числа несовершеннолетних осужденных в связи с общим ростом преступности в России за 1901-1910 гг.». *Журнал Министерства Юстиции*. 1913. № 10. С. 45.
9. Записки земского начальника Александра Новикова. Санкт-Петербург.: Б.и., 1899. С. 115.
10. Історія держави і права України : підручник. У 2-х томах / За ред. В. Я. Тація, Рогожина. Київ, 2000.
11. Ветєва Н. В., Кулик Л. М. Історичні аспекти корисливо-насиленницької злочинності неповнолітніх в Україні. *Науковий вісник ДДУВС*. 2017 р. № 4. С. 179-187.
12. Державний архів Сумської області. Ф. 1002. Оп. 1. Спр. 134 Арк. 87-88.
13. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 348 : Одеська судова палата. Оп. 1. Спр. 1279: Справа про обвинувачення учня

Херсонського реального училища Є. В. Низовцева у нанесення побоїв вчителю. 31.05.1913 – 11.11.1914. Арк. 45.

14. Державний архів Харківської області. Ф. 589. Оп. 1 Спр. 3. Арк. 87-88.

15. Общее положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости / Росс. 3-во X-XX вв. Тексты и комментарии: в 9 т. / [под общ. ред. и с предисл. О. И. Чистякова]. Москва : Юридическая литература, 1984. Т. 7. С. 37-77.

16. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 681. Оп. 1. Арк. 4-7.

17. Державний архів Сумської області. Ф. 1002. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 9; Держвний архів Черніговської області Ф. 194. Оп. 1. Арк. 1, 6.

18. Положение о земских участковых начальниках. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 3-е. 1889 г. Санкт- Петербург, 1891. № 6196. Т. IX.

19. Державний архів Сумської області. Ф. 1001. Оп. 1 Спр. 1676. Арк. 370.

20. Державний архів Сумської області Ф. 1002. Оп. 1 Спр. 216. Арк. 87-88.

21. Державний архів Чернігівської області. Ф. 197. Оп. 1. Спр. Арк. 59.

22. Об изменении форм и обрядов судопроизводства по делам малолетних и несовершеннолетних по делам о преступных деяниях малолетних и несовершеннолетних, а также законоположений об их наказуемости: Закон Российской империи от 2 июня 1897 г. III ПСЗРИ, Т. XVII: 1897. 14233. С. 357–364.

23. Ткачев В. Н. Проблемы реализации уголовной политики в отношении несовершеннолетних : автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук. Ростов, 2007. 29 с.

24. Ченкова К. П. Правове забезпечення діяльності з охорони материнства і дитинства в Наддніпрянській Україні (кінець XVIII ст. – 1917 р.) : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2020. С. 56.

25. Інститут опіки і піклування в Україні: історикоправове дослідження: монографія / Назар Ярославович Рудий. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. С. 107-111.

26. Дашкевич А. И. Гражданский обычай – приймачество у крестьян Киевской губернии. *Юридический вестник*. 1887. № 8. С. 538–565.

27. Нормативно-правовий акт «Загальне положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності», п.4 ст. 51 Общего положения о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости / Росс. 3-во X – XX вв. Тексты и

комментарии: в 9 т. / [под общ. ред. и с предисл. О. И. Чистякова]. Москва : Юридическая литература, 1984. Т. 7.

28. Державний архів Харківської області. Ф. 589. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 1-47.

29. Журнал заседаний съезда земских начальников Екатеринославской губернии. *Вестник Екатеринославского земства*. Екатеринослав, 1903. № 10-11. С. 20-25.

30. Державний архів Одеської області. Ф. 63. Оп. 1. Спр. 293. Арк. 5; Державний архів Одеської області. Ф. 63. Оп. 1. Спр. 246. Арк. 35.

31. Державний архів Чернігівської області. Ф. 196. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1-7.

32. Державний архів Чернівецької області. Ф. 383. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 50.

33. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1207. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 13, 15.

34. Відділ державного архіву Чернігівської області м. Ніжині. Ф. 1207. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 15.

35. Державний архів Сумської області. Ф. 1001. Оп. 1. Спр. 1580. Арк. 63.

36. Центральний державний історичний архів в Санкт-Петербурзі. Ф. 420. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 5.

37. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1205. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 361, 418.

38. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1205. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 134.

39. Державний архів Одеської області. Ф. 63. Оп. 1. Спр. 246. Арк. 33.

40. Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Первого составленный, 1915. Санкт-Петербург. Т. 13.

41. Ступак Ф. Я. Діяльність земств у галузі суспільної опіки та доброчинності. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2009. № 4. С. 143-148.

42. Веселовский Б. История земства за 40 лет / *Веселовский Б.* Санкт-Петербург : изд. О. Н. Поповой, 1909. Т. 1. С. 438-439.

43. Фирсов М. В. История социальной работы: учеб. пособ. для высш. шк. 2-е изд. Москва: Академический Проект; Константа, 2007. С. 233.

44. Земледельческие приюты для детей воинов. *Черниговская земская неделя*. 1915. № 24. С. 12-13.

45. Карпенко О. Г., Янченко Т. В. Соціально-педагогічна підтримка дітей в Україні в історичному контексті : *монографія*. Київ: НПУ, 2006. С. 56.

46. Земско-медицинский отчет Волынской губернии за 1912 год. Житомир, 1913. С. 147.

47. Максимов Е. Д. Очерк истории развития и современного положения общественного призрения в России / Е. Д. Максимов /

Общественное и частное призрение в России. Санкт-Петербург : Тип. имп. акад. наук, 1907. С. 51.

48. Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865–1899 гг. Херсон : Паров. типо-лит. О. Д. Ходушиной, 1905. С. 174–175.

49. Селиванов А. Ф. Воспитательные, сиропитательные и сиротские дома, приюты для подкидышей и приюты для малолетних / А. Ф. Селиванов *Общественное и частное призрение в России.* Санкт-Петербург : Тип. имп. акад. наук, 1907. С. 196.

50. Отчёт о благотворительных учреждениях Херсонского губернского земства за 1884 год. *Сборник Херсонского земства.* 1885. № 3. С. 175.

51. Кравченко О. В. Земські сирітські будинки в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.* 2013. № 1088. С. 61–67.

52. Доклад управы о реорганизации земского сиротского дома в Чернигове. *ЗСЧГ. Приложение.* 1898. № 9. С. 448.

53. Крестовська Н. М. Права дитини під час збройного конфлікту: Перша Світова війна та сучасність. Державний суверенітет, національна безпека і світовий правопорядок в історико-правовому вимірі. *Матеріали XXXI Міжнародної історико-правової конференції.* 27–30 листопада 2014 року, м. Берегове. Київ-Ужгород : Говерла, 2014. С. 150–157.

54. Дядиченко А. Н. Доходы и расходы губернского и уездных земств Черниговской губернии за 25-летие. 1885 – 1910 годы / Дядиченко А. Н. Чернигов, 1912. С. 35–36.

55. Ступак Ф. Я. Діяльність земств у галузі суспільної опіки та доброчинності. *Наука. Релігія. Суспільство.* 2009. № 4. С. 143–148.

56. Державний архів Одеської області. Ф. 16. Одеська міська управа. Оп. 103. Спр. 48. Арк. 1, 6, 8, 14, 16, 17, 22, 28, 32.

57. Ступак Ф. Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. С. 218.

58. Державний архів Одеської області. Ф. 362. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 50.

59. Державний архів Миколаївської області. Ф. 292. Миколаївський міський сирітський суд, м. Миколаїв Херсонського повіту Херсонської губернії (1808–1922). Оп. 1. Спр. 212. Арк. 1.

60. Положение о земледельческих приютах для детей увечных и павших воинов. *Черниговская земская неделя.* 1915. № 31. С. 1–2.

61. Земледельческие приюты для детей воинов. *Черниговская земская неделя.* 1915. № 24. С. 12–13.

62. О школьных завтраках. *Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии.* 1915. № 6. С. 5–6.

63. О горячих завтраках. Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. 1915. № 1. С. 53–54.

64. Державний архів Миколаївської області. Ф. 292. Миколаївський міський сирітський суд, м. Миколаїв Херсонського повіту Херсонської губернії (1808–1922). Оп. 1. Спр. 212. Арк. 1.

65. Отчет Черниговского губернского попечительства детских приютов за 1904 год. Чернигов: (б. и.). 1905. С. 70.

66. Малишев О. О. Міські сирітські суди в Україні: історико-правове дослідження / відп. ред. І. Б. Усенко; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ : Прінт-Сервіс, 2013. С. 341.

67. Константинова Ю. В. Опікунська діяльність Миколаївського сирітського суду для дворянства у другій половині XIX – з початку XX ст. (за матеріалами державного архіву Миколаївської області). *Альманах «Грані»*. 2011. № 5 (79). С. 25–28.

68. Макарова С. В. Институт опеки и попечительства над несовершеннолетними детьми: история его становления в России. *Вопросы ювенальной юстиции. Теории и исследования*. 2006. №1(6). С. 5–8. URL : <http://juvenjust.org/txt/index.php/t158.html>. (дата звернення: 02.07.2021)

69. Збірник постанов та розпоряджень робітниче-селянського уряду України / Рада Народних Комісарів УРСР, Народний Комісаріат юстиції УРСР. Харків: Друк. "Вукопспілки", 1922. 1147 с.

70. Кравченко О. В. Земські сирітські будинки в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2013. № 1088. С. 61–67.

Пядишев Володимир Георгійович,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри кібербезпеки та
інформаційного забезпечення
Одеський державний університет
внутрішніх справ

1.2. Діти у збройному конфлікті: досвід ООН щодо застосування правосуддя

Збройні конфлікти міжнародного і не міжнародного характеру продовжують лихоманити континенти планети. В ході конфліктів неминуче страждає мирне населення і, зокрема, діти. Вони масово ставали свідками, а часто і жертвами численних військових злочинів. Їх убивали, гвалтували, катували, калічили, били, поневолювали. У них на очах вбивали членів їх сімей. Вони втратили можливість отримати освіту, можливість насолодитися своїм дитинством і стати повноцінною частиною суспільства. І цим дітям в якості свідків або потерпілих доводиться виступати в судах для забезпечення правосуддя над військовими злочинцями. Справедливість вироків, що виносяться, залежить від точності та об'єктивності їх показань. Але ж вони перенесли глибоку психологічну травму. Проблема підтримки неповнолітніх при участі їх в судовому процесі в якості свідків і потерпілих не нова в усьому світі і в Україні зокрема. Їй присвячені роботи багатьох вітчизняних вчених, таких, як І.О. Бандурка [1], І.В. Курило [2], В. Г. Пожар [3] та інших.

Однак, в сучасних збройних конфліктах посилюється ще одна страшна тенденція – залучення дітей до складу збройних формувань і навіть залучення їх до складу регулярних збройних сил держав. Зафіксовано використання сотень тисяч дітей-солдатів в усьому світі. До недавнього часу ця проблема не стосувалася України. Але, на жаль, в силу останніх подій на сході України ця тенденція не обійшла стороною і нашу країну [4]. Важливо відзначити, що у багатьох випадках дітей-солдатів в усьому світі примушують до скоєння військових злочинів. І цим дітям по завершенні збройного конфлікту доводиться виступати в судах уже в ролі обвинувачуваних. Треба сказати, що в різних країнах і в різних ситуаціях ніхто не дотримується єдиного стандарту щодо цих дітей. У деяких країнах метою судового процесу є примирення цих дітей із суспільством і реінтеграція до нього. В інших справа доходить до вищої міри покарання, причому, практично незалежно від віку дитини. При цьому Офіс Спеціального представника Генерального секретаря з питання про дітей у збройних конфліктах звертає увагу на те, що при вирішенні питання про винність дітей-солдатів (осіб молодше 18 років) у військових злочинах слід виходити з того, що головними винними у вчиненні ними таких злочинів є

дорослі, які по-перше втягнули їх у круговорот військових подій, по-друге тими чи іншими брудними способами примусили до військових злочинів. Тому в першу чергу слід прагнути не стільки до забезпечення жорстокого покарання дітей-солдатів, скільки до забезпечення надійної реінтеграції їх до суспільства.

Оскільки дана ситуація з дітьми-солдатами для України нова, багато українських науковців зрозуміли, що для успішного подолання її необхідно використовувати багаторічний зарубіжний досвід, зокрема, накопичений міжнародними організаціями, які брали участь у врегулюванні збройних конфліктів. Так, наприклад, вчені І. Ю. Чайка та Є. Г. Цокур у своїй роботі «Діти-комбатанти у постконфліктному періоді: проблема відповідальності і захисту прав дитини (зарубіжний досвід для України)» [5,15-21] запропонували коротке узагальнення досвіду різних міжнародних організацій. Ми ж вважаємо, що найбільш великий і глибокий досвід накопичений різними службами саме ООН, представники яких брали участь у врегулюванні величезної кількості збройних конфліктів не стільки в ролі спостерігачів, скільки в ролі практичних працівників поліції, судової системи та інше. Треба сказати, що ООН регулярно проводила узагальнення результатів своєї діяльності щодо сприяння реінтеграції колишніх комбатантів до суспільства. І на наш погляд найбільш повним сьогодні є документ ООН «Діти і правосуддя під час і після збройного конфлікту» [6], присвячений підвищенню ефективності примирення і реінтеграції в суспільство саме дітей, з одного боку – жертв військових злочинів, з іншого – учасників цих самих військових злочинів.

Метою наданого розділу є докладне виявлення найбільш ефективних форм, методів і прийомів сприяння реінтеграції в суспільство, зокрема, в ході судових процесів, дітей-жертв збройних конфліктів, а також дітей, які вчинили військові злочини. Робота заснована на результатах аналізу діяльності різних служб ООН в таких країнах, як Боснія і Герцеговина, Східний Тимор, Демократична Республіка Конго, Ірак, Камбоджа, Ліберія, Ліван, Сьєрра-Леоне, Уганда та інші. З метою забезпечення розумного обсягу роботи численні конкретні приклади не наводяться. Викладаються тільки узагальнені причини виникнення проблем та рекомендації щодо їх запобігання або усунення.

Робота буде корисна в Україні представникам судових органів і поліції в міру відновлення цілісності країни, а також представникам України, які служать за кордоном у складі міжнародних операцій з підтримання миру і безпеки.

ЧАСТИНА I. ДІТИ – ПОТЕРПІЛІ У ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТАХ І СВДІКИ

1. У чому полягає справедливість для дітей, які постраждали в збройному конфлікті?

1.1. Доступ дітей до правосуддя.

Доступ до правосуддя для дітей, які стали жертвами міжнародних злочинів, може бути забезпечений як під час, так і після конфлікту за допомогою судових, позасудових та традиційних механізмів правосуддя.

Хоча у міжнародно-правових документах неможливо знайти конкретне визначення того, що являє собою доступ до правосуддя, його було описано Програмою Розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН) як «здатність людей шукати і отримувати засоби правового захисту через формальні або неформальні установ правосуддя і відповідно до стандартів у галузі прав людини»[7]. «Загальний підхід Організації Об'єднаних Націй до правосуддя щодо дітей» (2008 р) розширює це визначення: *«Доступ до правосуддя можна визначити, як можливість отримати справедливий і своєчасний засіб правового захисту від порушень прав, як зазначено у національних та міжнародних нормах і стандартах. ... Належний доступ до правосуддя вимагає розширення юридичних прав всіх дітей; всі вони повинні мати можливість відстоювати свої права за допомогою юридичних та інших служб, таких як освіта в галузі прав дитини або консультації та підтримка з боку дорослих, що володіють відповідними знаннями»* [8].

Під час збройного конфлікту забезпечення доступу до правосуддя може бути проблематичним через розвал судової інфраструктури і переміщення або зникнення працівників судових органів, адвокатів і прокурорів. Неформальні, позасудові і традиційні системи правосуддя також можуть бути порушені конфліктом.

Головну відповідальність за забезпечення доступу до правосуддя для тих дітей, яким було завдано шкоди в результаті грубих порушень їх прав несе держава. Діти бачать справедливість як широке поняття, що охоплює набагато більше, ніж судове переслідування злочинців. Звіти та дослідження, проведені з дітьми, що стали жертвами збройного конфлікту, показали, що діти хочуть притягнути до відповідальності винних, які вчинили тяжкі злочини під час збройного конфлікту. Вони вірять, що злочинці не повинні залишатися безкарними, особливо коли вони продовжують жити в одному співтоваристві і коли дитина або його сім'я постраждали від їх рук [9; 10]. На думку дітей, справедливість містить набагато більше, ніж покарання злочинця. Ще більш важливим для них є відновлення їх прав, особливо соціально-економічних, а також елемент компенсації та відшкодування збитків у зв'язку з втратою цих прав. Діти покладають великі надії на позасудові процеси правосуддя, особливо на КІП (Комісії по встановленню

істини і примирення, докладніше – в розділі III). Подальші дослідження щодо дітей, з якими працювали такі комісії, показали, що діти очікували, що ця форма правосуддя допоможе їм знайти свої родини, повернутися до освіти і опанувати професію, щоб вони могли знайти роботу і жити незалежно. Не всі ці очікування виправдалися, і багато дітей залишилися розчарованими.

1.2. Проблеми дітей щодо правосуддя

Якби система або механізм не були створені для забезпечення доступу до правосуддя після закінчення збройного конфлікту, навряд чи вони виправдають ці високі очікування. Крім того, часто виникає суперечність між прагненням держави до примирення і бажанням дітей притягнути до відповідальності винних у порушеннях їх прав. Проблема ресурсів, як фінансових, так і людських, також означає, що те, що може бути запропоновано дітям у вигляді компенсації або відшкодування за втрату дитинства, освіти і сімейного життя, обмежено. Також малоймовірно, що будь-яка система може запропонувати доступ до правосуддя для кожної дитини, чий права було порушено, не кажучи вже про реальну компенсацію за їх втрату.

Перед лицем цих обмежень державам необхідно направити свої ресурси на забезпечення максимального доступу дітей до правосуддя. Це може включати надання дітям доступу і до позасудових форм правосуддя, які можуть дозволити почути голоси більшого числа дітей. Якби механізми не було створено, вони повинні враховувати більш широкий вплив збройних конфліктів на дітей. Зрозуміло, що діти будуть розчаровані підходом, який зосереджений виключно на таких порушеннях, як вербування, викрадення або примусовий шлюб, і не визнає шкоди, завданої їм втратою освіти, сім'ї та дитинства.

2. Діти – потерпілі і свідки у судових процесах

Хоча національні суди несуть основну відповідальність за переслідування міжнародних злочинів, у багатьох державах, порушених збройним конфліктом, інфраструктура судової системи найчастіше або практично відсутня, або неадекватна для виконання цього завдання. Судді, прокурори, адвокати та адміністратори судів, можливо, втекли або самі стали жертвами конфлікту. А де вони залишаються, не можна довіряти, що вони незалежні і діють чесно. На той час, коли судова система знову запрацює, може пройти багато років, і спогади дітей про деталі злочинів, свідками яких вони були, можуть стати менш ясними.

Щоб допомогти державам покласти край широко розповсюдженій культурі безкарності, міжнародне співтовариство за останні десятиліття створило нові механізми відповідальності, допомагаючи державам забезпечувати правосуддя. Ці механізми, по суті, мають дві форми: перша – суди або трибунали, які є офіційними органами, що встановлюють правила

процесу, і друга, менш формальна, несудова – комісії зі встановлення істини та примирення (КІП). Діти все частіше виступають в цих механізмах в якості потерпілих і, в деяких випадках, в якості свідків.

2.1. Міжнародні суди і трибунали

Спеціальні трибунали. Першим трибуналом з військових злочинів, створеним після Нюрнберзького процесу після Другої світової війни, був Міжнародний кримінальний трибунал у справах колишньої Югославії (МТКЮ), заснований в 1993 році, за яким слідував Міжнародний кримінальний трибунал по Руанді (МУТР), заснований в 1994 році [11]. Трибунали, створені Радою Безпеки ООН, хоча і вважаються в цілому успішними, не залучали в значній мірі дітей, хоча приблизно чотири відсотки свідків у МТКЮ були у віці від 18 до 30 років. У зв'язку з затримкою із залученням обвинувачених до суду, багато хто з цих вже дорослих свідків були дітьми на момент вчинення злочинів.

Гібридні суди. Хоча на Організацію Об'єднаних Націй чинився тиск з метою створення нових трибуналів для судового переслідування осіб, винних у міжнародних злочинах, все частіше застосовується альтернативний підхід до забезпечення правосуддя. Змішані суди або так звані «інтернаціоналізовані національні трибунали» були створені в Сьєрра-Леоне, Камбоджі, Східному Тиморі, Боснії і Герцеговині [12], Лівані [13] і Іраку [14]. Ці спеціальні суди є переважно національними судами, заснованими в державі, для якої вони були створені, і укомплектованими поєднанням національних і міжнародних суддів, прокурорів та адміністраторів. Подібно МТКЮ і МУТР їхня мета – притягнути до відповідальності осіб, що імовірно вчинили міжнародні злочини. Кожен суд діє відповідно до національного законодавства і має юрисдикцію, що трохи відрізняється тим, що відбиває характер конфлікту в його країні. Крім того, більшість цих судів обмежуються розглядом справ осіб, які займали керівні посади.

Міжнародний кримінальний суд. Ґрунтуючись на досягненнях цих трибуналів, Міжнародний кримінальний суд (МКС) був заснований у 2002 році Римським статутом [15]. Його юрисдикція охоплює злочини геноциду, злочини проти людяності та військові злочини (стаття 5). МКС призначений не для заміни національних судів, а для їх доповнення. По суті, це суд останньої інстанції, і він буде судити осіб тільки тоді, коли національні суди не можуть або не бажають розслідувати ці злочини або переслідувати їх за законом. Суд має обмежену юрисдикцію; він може здійснювати її лише щодо осіб – представників держави, що ратифікувала Римський статут, або осіб, які ймовірно вчинили злочин на території держави, що ратифікувала. Однак Рада Безпеки Організації Об'єднаних Націй має право передати ситуацію прокурору, навіть якщо держава не ратифікувала статут МКС (статті 12 - 15).

2.2. Проблеми щодо дітей в якості свідків.

У міжнародних трибуналах і змішаних судах в якості свідків виступало небагато дітей. Тому є ряд причин. По-перше, до недавнього часу насильства відносно до дітей стосувалися лише кілька судових процесів; по-друге, часто між закінченням конфлікту і початком судового розгляду проходить значний проміжок часу, і дитина стає дорослою; по-третє, міжнародні кримінальні прокурори часто неохоче покладаються на свідчення дітей, яких вони вважають менш надійними свідками, ніж дорослі, особливо якщо між передбачуваним злочином і судовим розглядом проходить чимало часу.

Допит дітей-свідків. Множинні опитування, проведені різними слідчими органами, часто призводять до звинувачень у тому, що докази, що випливають зі свідчень дитини, зіпсовані. Можуть висуватися звинувачення у тому, що діти «можуть бути більш схильні давати відповіді, які, на їхню думку, дорослий хоче почути, і ... можуть створювати свої свідчення по ходу справи, слідуючи репліки дорослих, які проводять допит або допомагають їм» [16,8]. Крім тверджень про те, що докази зіпсовані, повторні допити рідко відповідають найкращим інтересам дитини. Допит слід зводити до мінімуму і проводити тільки навченими професіоналами [17].

Інші ризики і труднощі. Ще одна причина небажання залучати дітей-свідків включає потенційні ризики для дитини. Дитина може зіткнутися з можливістю відплати, особливо коли злочинці і жертви живуть в одних і тих же співтовариствах, або перенести повторну моральну травму в результаті необхідності заново пережити події і пройти перехресний допит. Для надання свідчень дитині може знадобитися поїхати до суду в іншу країну, що може бути лячною перспективою для дитини, яка, можливо, ніколи раніше не була за кордоном.

2.3. Підрозділи у справах потерпілих та свідків

Діти, які дають свідчення проти передбачуваних винних у міжнародних злочинах, потребують підтримки і захисту, як в залі суду, так і за його межами. Всі міжнародні суди і трибунали мають в тій чи іншій формі підрозділи у справах потерпілих і свідків, хоча рівень підтримки, яку вони можуть надати, істотно відрізняється. МКС, спираючись на програму захисту потерпілих і свідків, встановлену Спеціальним судом по Сьєрра-Леоне, розробив і впровадив найбільш ретельно продуману структуру, проклавши шлях для інших судів.

Роль підрозділу МКС у справах потерпілих та свідків. Підрозділ МКС у справах потерпілих та свідків відповідає за короткострокові та довгострокові заходи захисту і заходи безпеки, медичну і психологічну підтримку, а також за прийняття гендерно-чутливих заходів для полегшення надання свідчень жертвами сексуального насильства на всіх етапах розгляду. Підрозділ може призначити допоміжну особу для надання допомоги дитині на всіх етапах судового розгляду [18]. Крім того, підрозділ готує дітей до дачі показань,

знайомить їх з процедурами в залі суду, використовуваною термінологією та роллю людей у суді.

Спеціальні заходи захисту. Щоб допомогти дитині давати показання, може знадобитися ряд спеціальних заходів захисту:

- слухання можуть проводитися у закритому судовому засіданні тільки за участю тих осіб, присутність яких є обов'язково;

- в залі суду можуть бути встановлені екрани, щоб дитина не могла бачити обвинуваченого, коли він або вона дає показання, або дитина може сидіти в іншій кімнаті в супроводі особи, яка надає підтримку для надання свідчень по відео зв'язку [19];

- при необхідності для захисту дитини показання можуть даватися зі спотвореним голосом і зображенням;

- суд може контролювати процес надання свідчень дитиною в залі суду, щоб свідок не відчував себе заляканим, особливо якщо він (вона) є жертвою сексуального насильства.

Наразі всі міжнародні та гібридні суди вимагають, щоб діти давали свідчення під час судового розгляду і піддавалися перехресному допиту. Дитина не може давати заздалегідь записані свідчення, хоча багато західних правових систем наразі дозволяють це. МКС також не допускає використання посередників для перефразування питань більш простою мовою, що дозволило б дитині давати чітку і однозначну відповідь [20].

Вибір: участь дитини в процесі або захист його інтересів. Хоча не завжди в інтересах дітей-свідків давати показання в суді проти обвинуваченого, для деякого з них це може бути ефективним механізмом доступу до правосуддя. Перед яким би судом не постали дитина, національним або міжнародним, суд повинен у повному обсязі застосовувати Керівні принципи Організації Об'єднаних Націй з питань правосуддя в питаннях, що стосуються дітей-жертв і свідків злочинів (2005 рік) [17], включаючи право на гідне поводження та захист від дискримінації, бути поінформованим та бути почутим, бути захищеним від залякування і отримувати ефективну допомогу.

2.4. Статус жертви

МКС пропонує альтернативний і новаторський механізм, за допомогою якого діти, що стали жертвами міжнародних злочинів, можуть отримати доступ до правосуддя. Замість того, щоб давати свідчення в якості свідка у справі в суді, МУС дозволяє особам, яким було завдано шкоди в результаті будь-якого злочину, що підпадає під юрисдикцію Суду, натомість запитувати статус жертви (Правило 89) [18]. Можливість отримати статус жертви в МУС може бути менш стресовою для дитини і з меншою ймовірністю викликати повторну травму.

Участь в процесі дітей в статусі жертви. Діти-потерпілі можуть брати участь в процесі або безпосередньо, або через своїх законних представників різними способами, хоча їм може знадобитися подати заяву в суд на отримання відповідного дозволу. Діти мають право:

- робити зауваження суддям, поки суд вирішує, чи продовжувати розслідування або справу;
- представляти суддям свою думку, коли суд розглядає, які звинувачення будуть пред'явлені обвинуваченому;
- бути присутнім на слуханнях в суді і брати участь у них;
- задавати питання свідкові або експерту, що дає показання в суді, або обвинуваченому;
- робити заяви в суді на початку і в кінці стадії розгляду [21].

Право на отримання статусу жертви. Дитина може претендувати на статус жертви, якщо їй завдано шкоди. Шкода визначається як фізична або психічна травма, емоційні страждання, економічні збитки або суттєве порушення основних прав в результаті дій або бездіяльності, які представляють собою грубі порушення права прав людини або серйозні порушення міжнародного гуманітарного права. Термін «жертва» охоплює не тільки безпосередню жертву, але і його або її найближчих родичів або утриманців (Принципи 8 та 9) [22].

Щоб подати заяву на отримання статусу жертви, дитина або хто-небудь, що діє від імені дитини, повинен заповнити відповідні документи і надати посвідчення особи. Римський статут не вказує, хто може діяти від імені дитини, і, як наслідок, немає вимоги, щоб це був батько або опікун [23]. Проте, особа, яка діє від імені дитини, повинна мати попередню згоду дитини (Правило 89) [18].

Переваги статусу жертви.

1. *Представництво:* заявники мають право мати законного представника. Дитина не зобов'язана бути присутньою в суді або брати участь, якщо він або вона явно цього не бажає. Це дозволяє дітям зосередитися на відновленні свого життя, а не турбуватися про появу в суді.

2. *Кількість дітей, що беруть участь:* статус жертви також дозволяє більшій кількості дітей, яким було завдано шкоди, отримати доступ до правосуддя. Число свідків, які викликаються судом для надання свідчень у судовому процесі, неминуче лімітовано через обмеження за часом і судові обмеження. З іншого боку, кількість дітей, які можуть претендувати на статус жертви, не обмежена. Адвокати можуть діяти від імені груп дітей, тим самим знижуючи судові витрати для суду і підвищуючи ймовірність того, що дитина зможе отримати доступ до юридичної допомоги.

3. *Заходи захисту.* Як і у випадку з дітьми, які є свідками в суді, відділ у справах потерпілих та свідків МКС також надає підтримку і заходи захисту дітям, які отримали статус жертви. Захисні повноваження суду включають майже ті ж заходи, що і по відношенню до дітей-свідків, які дають показання; суд може проводити слухання за зачиненими дверима і може вказати заходи, що не дозволять публіці або пресі ідентифікувати ім'я або місце проживання жертви. І потерпілим, і свідкам дозволяється залишатися анонімними з метою захисту (параграф 20) [24].

ЧАСТИНА II. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДІТЕЙ, ЯКІ БРАЛИ УЧАСТЬ У ЗБРОЙНОМУ КОНФЛІКТІ, І УТРИМАННЯ ЇХ ПІД ВАРТОЮ

Першопричини залучення дітей до бойових дій. Діти стають пов'язаними зі збройними силами або збройними групами із різних причин. Моделі примусового вербування в Сьєрра-Леоне і Уганді, коли багато дітей були викрадені, накачані наркотиками і побиті до підпорядкування, довгий час були архетипом залучення дітей до лав бойовиків. Хоча немає сумнівів у тому, що багато груп дійсно викрадають, залякують і примушують дітей приєднатися до них, існує також ряд інших факторів, які призводять до залучення дітей у збройні конфлікти. До них відносяться жебрацтво, вимушене переміщення, почуття ідентичності, ідеологічна привабливість, відсутність можливостей, відсутність вибору, ідея захисту спільноти тощо. Крім того, потужною мотивуючою силою є спостереження за вбивством або приниженням батьків, згвалтуванням членів сім'ї або за нападом на їх співтовариство. Це часто призводить до циклу насильства, коли дитина одночасно може стати і жертвою, і злочинцем [25].

Форми залучення дітей. Ступінь зв'язку дітей зі збройними силами або озброєними групами також різниться. Участь може бути тимчасовою або довгостроковою. Діти можуть бути пов'язані з озброєною групою або піддаватися ризику вербування. У той час, як деякі діти беруть участь у безпосередній бойовій діяльності, на інших покладаються допоміжні ролі, такі як носії, шпигуни, посильні, дозорні, кухарі та / або сексуальні рабіні. Деякі з цих дітей роблять під примусом дорослих командирів дії, що можуть бути прирівняні до військових злочинів. Дітей не слід судити просто за зв'язок з озброєною групою або за участь в бойових діях. Проте, слід визнати, що є випадки, коли дітей звинувачують у злочинах відповідно до національного або міжнародного права і переслідують у кримінальному суді. Судове переслідування дитини завжди слід розглядати як крайній захід, і мета будь-якого вироку повинна полягати у реабілітації та реінтеграції дитини в суспільство. Конвенція про права дитини (КПД) вимагає, щоб держави шукали «альтернативи судовому розгляду по відношенню до дітей на національному рівні» і щоб будь-яке рішення приймало до уваги «повернення дитини до конструктивної ролі у суспільстві» [26]. Дослідження показали, що для дитини розуміння і визнання минулих проступків грає вирішальну роль в її психосоціальному розвитку і процесі реінтеграції. Деяка форма відповідальності, заснована на відновлювальних підходах, може в значній мірі сприяти примиренню дитини зі своїм співтовариством, з жертвою і з самою собою [27].

1. Правова база

Правові інструменти, що регулюють збройний конфлікт. Право, що захищає дітей під час збройного конфлікту, міститься у міжнародному гуманітарному праві (МГП) і праві прав людини. МГП або право збройних конфліктів регулює ведення бойових дій і поведінки з людьми, що знаходяться у руках противника. МГП закріплено в чотирьох Женевських конвенціях (1949 г.) і двох Додаткових протоколах (1977 р). У той час як Женевські конвенції ратифіковані повсюдно, Додатковий протокол I (який можна застосовувати до міжнародних збройних конфліктів) і Додатковий протокол II (який можна застосовувати до неміжнародного конфлікту) ратифікували, відповідно, 171 і 166 держав [28]. Під час неміжнародних збройних конфліктів цивільні особи мають право на основний захист, що міститься у спільній статті 3 Женевських конвенцій, а також у додатковому протоколі II, якщо дотримуються необхідні умови.

Правові інструменти з прав людини, такі як Конвенція про права дитини (КПД), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (МПГПП) 1966 року і Факультативний протокол щодо участі дітей у збройних конфліктах 2002 року, продовжують застосовуватися під час збройних конфліктів. Державам не дозволяється обмежувати застосування КПР під час збройного конфлікту, але держави можуть відступати від певних положень МПГПП у ситуаціях надзвичайного стану, який загрожує існуванню нації. Хоча під час збройного конфлікту право прав людини продовжує застосовуватися, МГП розглядається як *lex specialis* (спеціальний закон), що охоплює ситуації збройного конфлікту.

Класифікації збройних конфліктів. «Збройний конфлікт» - це широкий термін, що охоплює найрізноманітніші конфлікти [29]. Згідно до МГП, існує два види конфліктів. Міжнародний збройний конфлікт відноситься до ситуацій, коли у збройному конфлікті беруть участь дві або більше держав. У таких конфліктах МГП застосовується у формі чотирьох Женевських конвенцій і Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій, як і звичайне МГП. Збройний конфлікт неміжнародного характеру виникає щоразу, коли має місце затяжне збройне насильство між урядовими силами і організованими недержавними збройними групами або між такими групами. Він продовжує існувати до тих пір, поки не буде досягнуто мирне врегулювання. Визначення було дано МТКЮ у справі Душко Тадіча (параграфи 66-70) [30].

Два критерії вважаються важливими для визнання неміжнародного збройного конфлікту: певна інтенсивність бойових дій і необхідна організованість сторін конфлікту. Державна сторона часто витримує ці критерії. На практиці зазвичай виникає питання, чи має озброєна група необхідну організацію, щоб вважатися стороною у конфлікті. Основні правила, що регулюють неміжнародні конфлікти, містяться в загальній статті

3 Женевських конвенцій 1949 року. Загальна стаття 3 визнана такою, що відбиває звичайне МГП. Додатковим джерелом договірного права є Додатковий протокол II 1977, який застосовується при дотриманні необхідних критеріїв, викладених у цьому договорі. МТКЮ приділив серйозної уваги визначенню міжнародних конфліктів, особливо в справі Душко Тадіча (ті ж параграфи 66-70) [30].

Інші ситуації насильства, які не відповідають порогу міжнародних збройних конфліктів, зазвичай називають *внутрішньою напруженістю* і *заворушеннями*. Це можуть бути заворушення, демонстрації і спорадичні акти насильства. У таких ситуаціях держава цілком може застосувати силу для відновлення громадського порядку. Ці ситуації регулюються законодавством про права людини, оскільки дія МГП не застосовується.

Нагадаємо, що однією з важливих цілей класифікації збройного конфлікту (і інших ситуацій насильства) є визначення застосовного права цьому обговоренні щодо позбавлення волі.

2. Тримання під вартою дітей, які брали участь у збройному конфлікті

Інтернування або адміністративне затримання можна визначити як позбавлення волі особи за ініціативою або за розпорядженням виконавчої гілки влади, а не судової влади, без пред'явлення кримінальних звинувачень [31,375]. На практиці це найчастіше здійснюють збройні сили або поліція не за рішенням суду. Діти, інтерновані / затримані в адміністративному порядку, можуть утримуватись у військових об'єктах, в'язницях або спеціально призначених для цього місцях. Інтернування є винятковим заходом, призначеним для контролю, і може бути здійснено із міркувань безпеки під час збройного конфлікту. Воно також може бути здійснено для захисту безпеки або громадського порядку держави в ситуаціях, які не є збройним конфліктом і де застосовується право прав людини. У цілому, інтернування підлягає певним гарантіям і обмеженням з метою уникнення зловживання повноваженнями з інтернування або адміністративного затримання особи. У деяких державах діти, які були пов'язані з озброєними групами або могли бути завербовані, можуть розглядатися відповідною державою як загроза безпеці. Замість того, щоб звинуватити таку дитину у кримінальному злочині і передати її кримінальному суду, держава може прийняти рішення про поміщення дитини під варту в адміністративному порядку (що іноді називається превентивним затриманням). Приклади свідчать, що більшість дітей, які зазнали адміністративного затримання, піддавалося тортурам або жорстокому поводженню після арешту і під час допитів [32, 12].

2.1. Затримання в міжнародних збройних конфліктах

Статус військовополоненого. «Комбатант» - це член збройних сил сторони у конфлікті, який має «право брати безпосередню участь у бойових діях», як зазначено у Додатковому протоколі I до Женевських конвенцій (стаття 21) [33]. Таким чином, військовополонені не можуть переслідуватися тим, хто взяв їх у полон, за законні акти насильства, здійснені під час бойових дій (іноді це називають «привілеєм комбатанта»), але можуть бути притягнуті до суду і покарані за порушення МГП або інші серйозні міжнародні злочини.

Дитина, яка бере участь у бойових діях і захоплена під час міжнародного збройного конфлікту, може стати військовополоненим, як зазначено у вказаному вище Додатковому протоколі I в статті 77 (3) [33]. Відповідно до Женевської конвенції III (щодо військовополонених) «державі, що тримає полонених» дозволено інтернувати військовополонених і «накладати на них зобов'язання не залишати табір, в якому вони інтерновані» [34,100] Інтернування військовополонених у звичайних в'язницях заборонено [34,101], і військовополонені повинні бути звільнені і репатрійовані «негайно після припинення бойових дій» [34,98]. Відповідно до МГП, діти, які утримуються під вартою в якості військовополонених, повинні утримуватися окремо від дорослих ув'язнених, за винятком випадків, коли вони розміщуються з дорослими членами сім'ї [34,121]. На практиці діти-військовополонені дуже рідкісні, і з часів Другої світової війни не було зареєстровано жодного випадку.

Інтернування мирних жителів. Четверта Женевська конвенція (щодо цивільних осіб) дозволяє державам-учасникам міжнародного збройного конфлікту здійснювати стосовно цивільних осіб, включаючи дітей, адміністративне затримання (інтернування), тільки «якщо захист безпеки держави, що тримає у полоні, робить це абсолютно необхідним», як зазначено у статті 41 зазначеної конвенції [35]. Це положення роз'яснює, що інтернування є найбільш суворою мірою контролю і може бути введено тільки у виняткових обставинах. [31]. Маються на увазі ті ситуації, коли у держави є серйозні і законні підстави вважати, що неповнолітній є членом організації, метою якої є викликати заворушення; або що він може поставити під загрозу безпеку держави іншими засобами, такими як саботаж або шпигунство [36,257] У число осіб, які можуть бути інтерновані, входять цивільні особи, які вирішили взяти безпосередню участь в бойових діях. У той час, як тільки комбатанти прямо уповноважені відповідно до МГП брати безпосередню участь у воєнних діях, цивільні особи насправді часто це роблять як у міжнародних, так і в неміжнародних конфліктах. Коли вони беруть участь, вони втрачають свій захищений статус відповідно до МГП – стаття 51 (1,2) [32] і тепер можуть стати об'єктом нападу. МГП ясно вказує – цивільні особи захищені від прямого нападу «доки вони не беруть безпосередню участь у бойових діях».

Коли цивільні особи не беруть участі безпосередньо у конфлікті, вони все одно можуть розглядатися як серйозна загроза безпеці, таким чином, відповідно до МГП це може привести до їх інтернування [36,367]. Щоб інтернування цивільних осіб було виправдано, держава «повинна мати вагомі підстави вважати, що конкретна особа своєю діяльністю, знаннями або кваліфікацією представляє реальну загрозу безпеці держави» [36, 258]. Держави повинні забезпечити оцінку загрози безпеці від кожної людини до того, як буде застосовано інтернування, як зазначено у статті 78 Четвертої Женевської конвенції [35].

Відповідно до МГП особа, яка інтернована в ході міжнародного збройного конфлікту, має право оскаржити рішення про її затримання. Тут викликає заклопотаність те, що рішення про інтернування неповнолітнього має переглядатися якомога швидше і не рідше двох разів на рік відповідним судом або адміністративною радою, призначеною для цієї мети державою, що утримує військовополонених, як зазначено в статті 43 Конвенції [35].

2.2. Затримання у збройних конфліктах неміжнародного характеру

Діти-солдати, які здаються або потрапляють у полон у неміжнародних збройних конфліктах, не можуть класифікуватися як військовополонені.

У деяких державах діти-солдати після звільнення проходять програми реінтеграції. Однак у багатьох державах, які переживають конфлікт, таких програм не існує, особливо там, де діти потрапляють в полон у середині конфлікту. Ці діти можуть опинитися або під адміністративним арештом, або під кримінальним переслідуванням відповідно до національного кримінального законодавства. У тих випадках, коли національне законодавство не визначає максимальний термін утримання під вартою, діти можуть опинитися під вартою протягом тривалих періодів часу, чекаючи пред'явлення звинувачення або суду, або до завершення збройного конфлікту. Припинення бойових дій і демобілізація дітей не завжди означає кінець адміністративного затримання. Обмежена або неіснуюча система правосуддя може привести до того, що діти протягом тривалих періодів часу піддаються адміністративному або судовому затримання в очікуванні судового розгляду або звільнення.

Застосовне міжнародне право. Загальна стаття 3 Женевських конвенцій прямо не згадує інтернування. Навпаки, Додатковий протокол II не містить відповідних підстав для інтернування і не встановлює відповідних процесуальних гарантій. У багатьох випадках затримання в умовах неміжнародного збройного конфлікту право прав людини і національне законодавство можуть забезпечити деякий або увесь необхідний захист. Стаття 37 (b) Конвенції про права дитини та стаття 9 МПГПП передбачають, що діти не можуть бути позбавлені волі незаконно чи довільно. Адміністративне затримання визнається законним при певних обставинах, але тільки у тому випадку, якщо воно передбачено і здійснюється відповідно

до національного законодавства, і якщо встановлені певні процесуальні гарантії для дітей.

Правові гарантії. Для затримання неповнолітніх поріг демонстрації необхідності і пропорційності адміністративного затримання вище, ніж для дорослих, в зв'язку з вимогою Конвенції про права дитини про те, що затримання неповнолітніх має застосовуватися лише як крайній захід і на найкоротший відповідний період часу – стаття 37 (b) Конвенції про права дитини [37] Крім того, найбільш повне дотримання інтересів дитини має бути першочерговим завданням при прийнятті рішення про її затримання (стаття 3) [37], і в разі затримання повинні бути забезпечені наступні правові гарантії:

- право на інформацію про причини затримання – стаття 9 (2) Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [38];
- право на негайну доставку до судді і на судовий перегляд законності затримання – статті 37 (d) і 9 (4) там же;
- право на періодичну перевірку законності затримання;
- право на звільнення або судовий розгляд у «розумний строк», якщо дитина звинувачується у злочині – стаття 9 (3) там же;
- право на визнання владою затримання і на спілкування з родичами і друзями – стаття 1 Міжнародної конвенції про захист всіх осіб від насильницьких зникнень [39];
- право на юридичну допомогу – стаття 37 (d) там же.

Адміністративне затримання ніколи не повинно використовуватися в якості альтернативи кримінальному звинуваченню або при відсутності достатніх доказів для звинувачення дитини у кримінальному злочині. Його також неможна використовувати для збору розвідданих. Крім того, адміністративне затримання не повинно тривати довше періоду, протягом якого держава може надати відповідне обґрунтування. Якщо це станеться, то таке затримання перестане відповідати критеріям законного адміністративного затримання.

Діти, що знаходяться під адміністративним затриманням під час збройного конфлікту, є одними з найбільш «непомітних» дітей. Мало кому з них надається доступ до адвоката або пояснюються причини затримання. Багато утримуються під вартою протягом тривалих періодів часу без пред'явлення звинувачень і часто без будь-яких контактів зі своєю родиною. Є безліч свідчень того, що такі діти особливо уразливі, що підтверджують, зокрема, приклади з Іраку [40].

3. Кримінальне переслідування

3.1. Вік кримінальної відповідальності

Міжнародне гуманітарне право. МГП не встановлює мінімальний вік кримінальної відповідальності за міжнародні злочини. Проте

стверджувалося, що стаття 77 (2) Додаткового протоколу I насправді встановлює мінімальний вік для здійснення військових злочинів на рівні 15 років. Цей висновок ґрунтується на ідеї про те, що ця стаття, яка тепер є частиною звичайного МГП, встановлює мінімальний вік для призову до збройних сил або збройних угруповань і активної участі в бойових діях, що дорівнює 15 рокам. Це означає, що якщо дитина молодше 15-річного віку вважається занадто молодою для участі у бойових діях, тоді він або вона також повинні вважатися занадто молодими, щоб нести кримінальну відповідальність за серйозні порушення МГП, будучи пов'язаним зі збройними силами або озброєними групами.

Коментатори вважають, що таке прочитання статті 77 (2) не підтримується самим текстом, в якому немає прямого посилання на мінімальний вік кримінальної відповідальності дітей-солдатів. Аргумент на користь встановлення мінімального віку кримінальної відповідальності, як і віку законної вербування, вплинув на дебати про відповідний мінімальний вік кримінальної відповідальності за міжнародні злочини. Набрання чинності Факультативного протоколу про участь дітей в збройних конфліктах в 2002 році [41], який встановлює вік активної участі в бойових діях на рівні 18 років, призвело до заклику встановити вік кримінальної відповідальності за міжнародні злочини також на рівні 18 років. Огляд держав-членів і їх заяв і застережень можна побачити у Збірнику договорів Організації Об'єднаних Націй [42].

Пекінські правила. Додаткові вказівки містяться у Правилі 4 Мінімальних стандартних правил Організації Об'єднаних Націй, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх (1985 г.) або Пекінських правил, в яких йдеться про те, що «в цих правових системах, які визнають поняття віку кримінальної відповідальності для неповнолітніх, початок цього віку не має завдаватися на занадто низькому рівні віку з урахуванням фактів емоційної, розумової та інтелектуальної зрілості»[43]. Вік настання кримінальної відповідальності в даний час значно варіюється від держави до держави. У деяких державах вік настання кримінальної відповідальності становить всього сім років, в той час як в інших державах він сягає 16 років. Найбільш поширений мінімальний вік кримінальної відповідальності становить 14 років [44].

Стаття 40 (3) Конвенції про права дитини [26] вимагає, щоб всі держави встановили мінімальний вік кримінальної відповідальності, нижче якого діти вважаються нездатними до вчинення кримінального злочину. В результаті встановлення мінімального віку діти молодше цього віку не можуть бути притягнуті до відповідальності за злочин, незалежно від того, вчинили вони це діяння насправді. Однак КІП не встановлює мінімальний вік і не надає державам вказівок щодо того, яким встановити мінімальний вік.

Висловлювалися припущення, що до дитини слід ставитися, як до кримінально відповідальній особі, тільки при наявності деякого елемента

провини і достатнього розумового і морального усвідомлення з боку дитини, яка вчинила заборонений акт, наслідків або потенційних наслідків її дій. Однак Комітет ООН з прав дитини виступає проти такого підходу. Зокрема, у параграфі 30 загального коментарю йдеться, що встановлення мінімального віку кримінальної відповідальності залежно від зрілості дитини не тільки збиває з пантелику і є непередбачуваним, але і залишає забагато на розсуд суду або судді, який часто виносить таке рішення без участі кваліфікованих психологів. [45]. Цей же документ в параграфі 32 вказує, що вік повинен бути єдиним критерієм і що вік 12 років повинен бути абсолютним мінімальним віком, і рекомендує державам встановити більш високу вікову межу.

Паризькі принципи. Приймаючи рішення про судове переслідування дітей, держави повинні брати до уваги Паризькі принципи і керівні положення, що стосуються дітей, пов'язаних зі збройними силами і збройними формуваннями (2007 г.) [46], в яких йдеться про те, що «дітей, обвинувачених в злочинах за міжнародним правом, імовірно вчинених, хоча вони були пов'язані зі збройними силами або збройними групами, слід розглядати у першу чергу як жертв, а не як злочинців». Якщо судове переслідування триває і дитину засуджено, як Паризькі принципи, так і КПР вимагають, щоб «мета будь-яких санкцій, що накладаються на дитину, полягала у сприянні її реабілітації та реінтеграції в суспільство, а не у покаранні».

3.2. Міжнародні суди та трибунали

Спеціальні трибунали. Статути Міжнародного кримінального трибуналу по Колишній Югославії та Міжнародного кримінального трибуналу по Руанді не містили мінімального віку кримінальної відповідальності, але жоден з цих трибуналів не пред'явив звинувачення нікому молодше 18 років. Статут Спеціального суду Сьєрра-Ліоні у зв'язку з великою кількістю дітей, які брали участь в бойових діях, надав цьому суду юрисдикцію щодо будь-якої дитини, якій на момент здійснення злочинів було 15 чи більше років. Однак на початку свого перебування на посаді Перший головний прокурор Спеціального суду заявив, що він мав намір не пред'являти звинувачення особам за злочини, вчинені у дитинстві, а пред'являти звинувачення їх дорослим вербувальникам і командирам [47].

Римський статут. Проблема виникла ще раз при розробці Римського статуту, який заснував МКС. Група неурядових організацій з прав дітей на переговорах в МУС закликала до того, щоб у Римському статуті було вказано мінімальний вік кримінальної відповідальності. Статут дійсно передбачає, що МКС не має юрисдикції щодо дитини, якій на момент здійснення передбачуваного правопорушення не виповнилося 18 років - стаття 26 [15]. Однак рішення про виключення осіб віком до 18 років з-під юрисдикції МКС було прийнято не на підставі переконання, що діти у віці до 18 років не повинні переслідуватися за міжнародні злочини, а скоріше на тій підставі, що

рішення про те, чи порушувати судове переслідування або ні, має бути залишено на розсуд держав. Виключення дітей з-під юрисдикції МКС дозволило уникнути спору між державами про мінімальний вік для здійснення міжнародних злочинів.

3.3. Національні суди

Судові гарантії. Якщо дитина підлягає судовому переслідуванню у національному суді за передбачуване вчинення злочину відповідно до національного або міжнародного права, необхідно забезпечити ряд судових гарантії. Загальна стаття 3 Женевської конвенції описує основні гарантії для осіб, що вийшли з бою, включаючи затриманих, застосовні у всіх ситуаціях збройного конфлікту. Однак в ньому не вказані точні права, якими володіє обвинувачений.

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, який можна застосовувати як в мирний, так і у воєнний час, більш детально описує мінімальні вимоги належної правової процедури в області права прав людини. При розгляді будь-якого кримінального обвинувачення кожен має право на такі мінімальні гарантії:

- бути негайно і детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причину обвинувачення проти нього;
- мати достатньо часу і можливостей для підготовки свого захисту і зноситися з обраним самим ним захисником;
- бути судимим без невинуватої затримки;
- не бути вимушеним давати показання проти самого себе чи визнання вини;
- щодо неповнолітніх процедура повинна враховувати їх вік і бажаність сприяння їх реабілітації;
- кожен, хто засуджений за злочин, має право на те, щоб його засудження і вирок були переглянуті вищими судовою інстанцією згідно з законом.

Відповідні вирок. Міжнародне право накладає обмеження на типи вироків, які можуть бути винесені державою, національним кримінальним судом, військовим трибуналом або державним виконавчим органом, таким як поліція або військові:

- смертна кара дітей заборонена при будь-яких обставинах статтею 37 (а) Римського статуту [26], статтею 6 (5) Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [38], Правил 17.2 Пекінських правил [43], як і вирок до довічного ув'язнення без можливості звільнення (в тих же документах).
- будь-яка форма тілесного покарання в якості вироку буде являти собою таке, що принижує гідність, поводження, яке суперечить статті 37 Конвенції про права дитини [26];

- вироки, які можуть включати тортури або інше жорстоке, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження або покарання, не можуть бути винесені – згідно зі статтею 7 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [38], статті 37 (1) КПР, а також Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання [48].

КПР вимагає, щоб держави мали у своєму розпорядженні різні міри покарання для забезпечення того, щоб з дітьми поводилися таким чином, що не підривав б їх благополуччя, був сумірний їх обставинам і правопорушенню, враховував їх вік, сприяє їх реінтеграції і тому, щоб дитина відігравала конструктивну роль в суспільстві. Під час збройного конфлікту державам рекомендується використовувати системи відновного правосуддя та програми реінтеграції замість позбавлення волі, як зазначено наприклад, у статті 40 (4) КПР [26].

Відхід від судової системи та відновне правосуддя. Стаття 40 КПР спонукає держави знаходити належні та ефективні способи поводження з дітьми, які перебувають у конфлікті із законом, не вдаючись до судових розглядів. Замість використання чисто каральних підходів альтернативні методи можуть більшою мірою сприяти відшкодуванню збитку і примирення, а також можуть запобігти рецидив в майбутньому. Доповнюючи КПР, Факультативний протокол про участь дітей у збройних конфліктах передбачає, що держави повинні підтримувати і надавати допомогу колишнім дітям-солдатам, щоб вони могли реінтегруватися в свої сім'ї і громади. Однак часто в інтересах дитини важливо розуміти моральні наслідки свого вчинку. Найкраще цього можна досягти за допомогою механізмів відновного правосуддя та програм на рівні місцевих громад. Ініціативи такого роду спрямовані на визнання дій, скоєних під керівництвом дорослих, але також допомагають дитині стати ефективним членом суспільства. Такі заходи спрямовані на реінтеграцію і реабілітацію, а не на покарання.

Відновне правосуддя означає будь-який процес, в якому жертва, правопорушник і будь-які інші члени спільноти, зачеплені злочинною поведінкою, активно беруть участь в пошуку вирішення питань, що виникають в результаті правопорушення, іноді за допомогою справедливої та неупередженої третьої сторони.

Більше уваги слід приділяти усуненню дітей від судової системи. Залучення дітей до будь-якій системі правосуддя, особливо до тримання під вартою, може мати дуже негативний вплив на їх психосоціальний розвиток. Вироків до позбавлення волі дітей у багатьох випадках можна уникнути, якщо впроваджувати заходи відновного правосуддя:

- освіта або професійна підготовка, спрямована на запобігання рецидивів;
- усунення заподіяної шкоди або відшкодування понесених збитків;
- громадські роботи на користь найбільш вразливих верств суспільства.

Процеси відновного правосуддя за участю дітей обов'язково відрізняються від процесів за участю дорослих і повинні бути адаптовані до потреб і можливостей дитини. У деяких випадках для дорослого може бути хорошим рішенням попрацювати в інтересах суспільства, щоб виправити завдану шкоду. Однак таке ж рішення може не кращим чином відповідати інтересам дитини. Відновлювальний результат роботи в інтересах суспільства втрачається, якщо дитину таврують як людину, яка виконує своє завдання в якості покарання. Однак може бути зовсім інший результат, якщо дитина буде працювати разом з іншими дітьми в інтересах суспільства таким чином, щоб поліпшити відносини.

3.4. Військові трибунали

Діти, залучені до збройного конфлікту, постають перед військовими судами або трибуналами у дуже рідкісних випадках. Найбільш ймовірно дитина-солдат постає перед військовим судом протилежної сили. Однак збройні сили можуть судити також і своїх солдатів за військові злочини або членів збройного угруповання супротивника у міжнародному збройному конфлікті. У М'янмі та Демократичній Республіці Конго (ДРК) діти-солдати, які втекли від збройних сил, були звинувачені в дезертирстві та постали перед військовим трибуналом і засуджені до тюремного ув'язнення [49]. У ДРК діти-солдати, які були засуджені військовим трибуналом, в деяких випадках навіть були страчені. У 2000 році 14-річна дитина-солдат був засуджений військовим судом за вбивство і через 30 хвилин страчений [50].

Слухання у військових трибуналах зазвичай публічно не проводяться і, що важливо, не являють собою незалежний та неупереджений суд. Стандарти і процедури здійснення правосуддя щодо неповнолітніх зазвичай не застосовуються, і належні процесуальні гарантії, передбачені в КПП, дітям не надаються [51]. Діти часто постають перед судом без будь-якого юридичного представництва або допомоги, їх не супроводжують батьки або законний опікун, і часто вони не мають доступу до звинувачень, що пред'явлені їм. Військові трибунали не вважають своїм обов'язком розглядати інтереси дітей як свою першочергову задачу і, отже, не є відповідним форумом для розгляду справ проти дітей. Не дивно, що Комітет КПП рекомендував не судити дітей у військових трибуналах.

4. Поводження із ув'язненими

Діти, захоплені і затримані як загроза національній безпеці, як активні учасники бойових дій або як виконавці міжнародних злочинів, часто містяться у поганих умовах, які не відповідають мінімальним стандартам, встановленим в різних правових документах, починаючи від МГП в ситуаціях збройного конфлікту, і закінчуючи правом прав людини, як в мирний, так і воєнний час.

Право прав людини. У деяких центрах утримання під вартою, в яких містяться діти, умови можуть бути рівносильні таким, що принижують гідність, у порушення вимог КПР і Конвенції ООН проти катувань (КПП) 1985 року [52]. Стаття 37 (с) КПР інформує, що «з кожною позбавленою волі дитиною слід поводитися гуманно і поважати її гідність, властиву людській особистості, і у спосіб, що приймає до уваги потреби осіб його або її віку» [26].

Будь-яке застосування тримання під вартою відносно дітей має здійснюватися тільки на максимально короткий термін. Факультативний протокол про участь дітей в збройних конфліктах вимагає, щоб держави забезпечували «демобілізацію дітей або звільнення від служби в інший спосіб» і надавали їм «всю необхідну допомогу для їх фізичного та психологічного відновлення та їх соціальної реінтеграції» при затриманні [41], а не просто утримання під вартою.

Керівні принципи ООН, що стосуються затримання дітей. На додаток до цих документів з прав людини, ООН також розробила велику кількість нормативних керівних принципів, схвалених Генеральною Асамблеєю ООН або Економічною і соціальною радою ООН, що призвело до політичних зобов'язань держав-членів. У цих керівних принципах викладені правила і умови для осіб, позбавлених волі, а також міжнародні стандарти ювенальної юстиції:

- Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй стосовно поводження з ув'язненими (1955 г.) [53];
- Правила Організації Об'єднаних Націй щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі (1990 р) або «Гаванські правила» [54].

Гаванські правила, зокрема правило 11 (b), визначають «утримання за наказом будь-якого судового, адміністративного чи іншого державного органу під вартою неповнолітніх» як усіх дітей, які перебувають «під вартою у державному або приватному місці тримання, яке особі не дозволяється залишати за своїм бажанням», і докладно описують звернення і умови їх утримання. Примітно, що всі дисциплінарні заходи, що представляють собою жорстоке, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження, суворо заборонені, включаючи тілесні покарання, поміщення у темну камеру, закрите або одиночне ув'язнення або будь-яке інше покарання, яке може поставити під загрозу фізичне або психічне здоров'я дитини.

ЧАСТИНА III. НЕСУДОВІ МЕХАНІЗМИ ПРИМИРЕННЯ

Через низку причин лише невелика частина дітей, які постраждали у збройному конфлікті, може коли-небудь бути викликана в якості свідків до суду: міжнародного, змішаного або національного суду, – або заявити про статус потерпілих в МУС. Для інших дітей позасудові механізми можуть надати кращу можливість бути почутими. На загальну думку, позасудові

механізми можуть забезпечити більш негайну підзвітність, сприяти примиренню у громадах, відшкодувати завдані збитки і шкоду і дозволити дітям жити далі. Однак у них є свої проблеми.

1. Комісії щодо встановленню істини і примирення

1.1. Діяльність комісій щодо встановлення істини і примирення стосовно дітей-жертв

Найбільш поширеним механізмом позасудової відповідальності за останні 20 років були Комісії зі встановлення істини і примирення (КІП). У всьому світі існує більше 25 КІП. Цілі таких комісій відрізняються від держави до держави, але зазвичай включають: забезпечення форуму для заслуховування жертв; встановлення істинності подій і їх увічнення через створення історичних записів; боротьба з безкарністю; сприяння примиренню в громадах. Іноді всі члени комісії є громадянами держави, а в інших випадках вони представляють собою як національний, так і міжнародний персонал. Подібно МКС, у більшості комісій є підрозділ підтримки потерпілих і свідків.

Участь дітей у КІП в Сьєрра-Леоне та Ліберії. Ранні КІП показали мало свідчень участі дітей. Зовсім інший підхід був використаний Комісією по встановленню істини і примирення в Сьєрра-Леоне. Від початку особлива увага приділялася дітям. Процедури, доброзичливі до дітей, були узгоджені і прийняті до того, як Комісія розпочала свою роботу, з урахуванням Конвенції про права дитини (КПД). Діти були залучені до процесу давання показань, закритих тематичних слухань і підготовки першої версії остаточного звіту про встановлення істини і примирення щодо дітей [9].

Ця тенденція продовжилася і в Ліберії, де Ліберійський «Закон про заснування комісії щодо встановлення істини і примирення» від 2005 року вимагав: «прийняття конкретних механізмів і процедур для врахування досвіду ... дітей ..., приділяючи особливої уваги гендерним питанням порушень, а також проблемам дітей-солдатів, надаючи їм можливість поділитися своїм досвідом, усуваючи проблеми і рекомендуючи заходи, які необхідно прийняти для реабілітації жертв порушень прав людини у дусі національного примирення і зцілення» [55,4].

Закон також вимагав залучення експертів з прав дитини, щоб діти могли свідчити в КІП, і впровадження спеціальних механізмів для роботи з дітьми-жертвами та правопорушниками, не тільки для захисту їх гідності і безпеки, але й для запобігання повторної травматизації і забезпечення того, щоб їх соціальна реінтеграція та психологічне відновлення не наражалися на небезпеку і не відкладалися [55,11].

Надання показань перед КІП. Найбільш очевидний спосіб, за допомогою якого діти можуть брати участь в КІП, - це давати прямі свідчення Комісії, хоча на сьогоднішній день такі свідчення надала лише невелика

кількість дітей. Для цього є ряд причин, включаючи обмеження за часом і кількістю свідків, яких КІП може заслухати; географічне положення Комісії; необхідність не травмувати дітей повторно. При цьому дача прямих показань лякає дітей. Якщо Комісія вирішує заслухати прямі свідчення дитини, необхідно ввести спеціальні процедури для захисту дитини, включаючи право на недоторканність приватного життя, конфіденційність і анонімність. Дуже важливо, щоб діти приходили давати прямі свідчення на добровільній основі.

Щоб забезпечити більш широку участь дітей, КІП були змушені застосовувати інноваційні підходи для отримання доказів, такі як розсилка осіб, які беруть заяви, по всій країні, особливо до районів, що найбільше постраждали від конфлікту. Приклади в Сьєрра-Леоне та Ліберії показують, що це дає Комісії корисні докази тільки в тому випадку, якщо особи, які беруть заяви, добре навчені тому, як взаємодіяти і працювати з дітьми.

Зосередження на інтересах дитини. Не всі діти хочуть або повинні бути заохочені робити заяви перед КІП про зловживання і порушення, яких вони зазнали. У деяких випадках це може призвести до серйозної психологічної травми і хвороби, відновлення відчаю, депресії або, в окремих випадках, навіть до самогубства. Важливо, щоб ті, хто приймають заяви, були навчені тому, як оцінювати вразливість дитини і визначати, чи відповідає участь найкращим інтересам кожної окремої дитини. Безпека і захищеність дитини також повинні бути ретельно продумані, і психосоціальна підтримка повинна бути доступна до, під час і після того, як дитина дасть свідчення, або через групу підтримки потерпілих і свідків, або через навчену місцеву організацію або членів спільноти. Коли приймаються заяви, це повинно відбуватися у дружній до дитини обстановці і на індивідуальній основі, якщо тільки дитина не хоче, щоб хтось супроводжував його або її.

Проблеми з участю дітей у КІП. Хоча КІП в Сьєрра-Леоне та Ліберії приділяють набагато більше уваги залученню дітей, на шляху до ефективної їх участі залишаються серйозні проблеми.

1. *Обмеження та спрямованість мандата.* Багато КІП відповідно до своїх повноважень зосередили увагу на серйозні порушення прав людини і міжнародного гуманітарного права, приховуючи реальний вплив конфлікту на дітей. Повноваження КІП повинні містити конкретне згадування про вплив конфлікту на дітей і передбачати конкретну участь дітей, якщо ми хочемо отримати повну картину порушень.

2. *Потреба в навчанні правам дитини.* Багато працівників КІП можуть мало знати про права дитини і про те, як працювати з дітьми. Крім того, швидка плинність кадрів або обмежений фінансовий бюджет можуть ускладнити підтримку добре підготовлених кадрів осіб, які беруть заяви, або персоналу, кваліфікованого для проведення заходів за участю дітей. Це вимагає значного обсягу початкової і постійної підготовки з боку Організації Об'єднаних Націй та інших організацій з прав дитини.

3. *Робота з очікуваннями.* Необхідно провести велику просвітницьку роботу, якщо діти хочуть зрозуміти мету КІП і мати реалістичні очікування того, чого вони можуть досягти. Деяким дітям недостатньо просто розповісти історію [9,189].

1.2. Діяльність комісій щодо встановлення істини і примирення щодо дітей – військових злочинців

Ряд держав, включаючи Південну Африку та Сьєрра-Леоне, вважали за краще використовувати КІП в якості альтернативи судовому переслідуванню і судовому розгляду по відношенню до дітей, яких звинувачують у вчиненні міжнародних злочинів. КІП можуть грати кілька ролей, включаючи надання форуму для вислуховування дітей, які вчинили військові злочини, і встановлення істини про те, що з ними сталося, і про шкоду, яку вони заподіяли; увічнення подій або встановлення відповідальності винних. Якщо діти повинні брати участь в КВП, необхідно ретельно продумати мету і спосіб їх участі.

Встановлення істини проти визнання провини. Будь-яка КІП повинна враховувати переважну думку про те, що діти-солдати є жертвами, а не злочинцями [56], і що інтереси дитини повинні завжди залишатися у центрі уваги. Це не означає, що звірства, вчинені дітьми-солдатами, слід ігнорувати, або що правда про їхні дії не повинна відкриватися. Однак КІП найкраще підходять для дітей, коли їхня мета – встановити істину, а не зробити висновок про вину або відповідальності з боку дитини. Важливо, щоб інформація та докази, надані дитиною, розглядалися як повністю конфіденційні і не використовувалися в інших цілях. Діти повинні знати, що вони не зіткнуться з судовим переслідуванням через докази, які вони надали КІП.

Особливі потреби колишніх дітей-солдатів. У пошуках істини КІП повинні приділяти особливої уваги тому, які діти повинні свідчити, як комісії розпитують дітей і який рівень підтримки і захисту слід надати. Дітей не можна примушувати давати свідчення, і вони не повинні піддаватися перехресному допиту. Не завжди в інтересах колишнього дитини-солдата свідчити перед КІП, особливо якщо він або вона вже пройшли процес звільнення і реінтеграції і знову живуть в суспільстві. Надання свідчень в КІП може привести до того, що дитині загрожуватимуть, позбавлять можливості працювати або навіть виключають з товариства. Діти, які дають показання про свою участь в бойових діях, повинні отримувати такий же рівень підготовки і підтримки після заяви, що і діти які є потерпілими або свідками і повинні підпадати під компетенцію підрозділів з надання допомоги потерпілим і свідкам.

2. Традиційні і інші механізми здійснення правосуддя щодо дітей, які постраждали в збройному конфлікті

2.1. Традиційні механізми здійснення правосуддя щодо дітей-жертв

У деяких країнах для вирішення суперечок між родинами і кланами у громаді і для досягнення врегулювання і примирення зазвичай використовуються місцеві традиційні механізми правосуддя. Для багатьох дітей в цих країнах традиційне правосуддя може бути єдиною формою правосуддя, яку вони, їхні родини та громади вважають значущою і до якої у них є можливість доступу. Це може бути особливо у разі, коли національна система правосуддя сприймається як корумпована та неефективна [57]. Традиційне правосуддя може приймати різні форми і може вимагати від передбачуваного правопорушника вибачень, компенсації або відшкодування потерпій стороні. Ці рішення, як правило, більш широко приймаються спільнотою і можуть бути дуже ефективними у сприянні зцілення у громаді і примирення між жертвою і злочинцем.

Обмеження традиційного правосуддя. Однак, як і у всіх інших формах правосуддя, існують обмеження, особливо після збройного конфлікту. Традиційне правосуддя спирається на усну традицію і звичайну практику, які можуть бути втрачені в результаті переміщення осіб, розсіювання колективної пам'яті і втрати традиційної влади під час розпаду соціальних структур. Крім того, традиційна влада часто належить старшим чоловікам громади. Патріархальна структура не завжди може враховувати права дітей, особливо права дівчат, які можуть піддаватися дискримінаційній практиці, яка веде до подальших порушень прав. Крім того, хоча традиційне правосуддя зазвичай використовується для вирішення розбіжностей між сім'ями або кланами, воно не використовувалося для розгляду міжнародних злочинів або злочинів на гендерному ґрунті. В Уганді традиційна система правосуддя, яку більшість дітей вважає за кращу, не могла впоратися ani з великою кількістю справ, ani зі злочинами, з якими у неї не було досвіду роботи, такими як примусові шлюби [9.232].

Забезпечення прав дітей. Дослідження, що проведено в Уганді, показали, що, хоча діти віддають перевагу традиційному правосуддю, на практиці вони погано його розуміють і, як наслідок, не отримують від нього ніякого полегшення. Особливо це може проявлятися в тому випадку, коли традиційні процедури не передбачають вибачень, визнання страждань дитини, компенсації або підтримки. Однак традиційне правосуддя може бути найбільш доступною формою правосуддя, і завдання полягає у тому, щоб забезпечити ефективний засіб правового захисту для дітей, відстоювати їх права і не допускати подальшої несправедливості. Це вимагає від агентств Організації Об'єднаних Націй, міжнародних та національних неурядових організацій (НУО) надавати особам, які приймають рішення, інформацію і навчання з питань прав дитини, захисту дітей та впливу збройних конфліктів

на дітей. У ситуаціях, коли для матеріальної або фінансової компенсації дітям ресурсів не вистачає, традиційні механізми правосуддя повинні, принаймні, публічно засуджувати порушення відносно дітей, особливо такі практики, як примусовий шлюб або зґвалтування [9,261].

2.2. Відшкодування шкоди дітям-жертвам військових злочинів

Концепція відшкодування збитку. Відшкодування шкоди призначене для визнання страждань і шкоди, завданих жертвам, і надання компенсації, реституції та відшкодування за насильства з метою повернення жертв до їх попереднього стану у максимально можливій мірі. Відшкодування шкоди також розглядається, як спосіб забезпечення соціальної справедливості у пост конфліктних суспільствах, де доступ до правосуддя і звернення за допомогою в суді неможливі [58].

Звичайне міжнародне гуманітарне право вимагає, щоб сторони, винні в серйозних порушеннях, повністю відшкодували завдані збитки і втрати. Крім того, Римський статут, що улаштував МКС, передбачає, що «Суд встановлює принципи, що стосуються відшкодування шкоди ..., включаючи матеріальні збитки, моральну компенсацію і реабілітацію». Відповідно до Статуту, відшкодування збитків не обмежується індивідуальної грошовою компенсацією, але може також включати колективні форми відшкодування і символічні заходи, які можуть сприяти примиренню в розділених громадах [59]. Право людини вимагати тієї чи іншої форми компенсації, задоволення або відшкодування шкоди, коли він або вона є об'єктом порушення прав людини, також широко визнано міжнародним і регіональним законодавством в області прав людини, у тому числі статтею 39 КПП [26].

Принципи, що полягають в основі компенсації шкоди, можна знайти в документі «Основні принципи і керівні положення Організації Об'єднаних Націй про право на засіб правового захисту і відшкодування жертвам грубих порушень міжнародного права прав людини і серйозних порушень міжнародного гуманітарного права» (2006 р) [60]. У документі підкреслюється обов'язок держав забезпечити «адекватні, ефективні, швидкі і належні засоби правового захисту потерпілим, включаючи відшкодування збитків», як зазначено у параграфі 2 документа [60,4], визначаючи їх як в параграфі 18 [6,7]:

- реституція: наприклад, звільнення з-під варти або утримання під вартою, повернення додому, відновлення власності і користування правами людини в цілому;
- компенсація: наприклад, економічна компенсація фізичної, матеріальної чи моральної шкоди;
- реабілітація: наприклад, медична та психологічна допомога, юридичні та соціальні послуги;

- задоволення: заходи щодо припинення порушень, публічне визнання істини, виявлення та повернення зниклих без вести, вибачення з боку правопорушника, судові санкції відносно правопорушника;

- гарантії неповторення: наприклад, зміцнення законності, механізму запобігання та моніторингу порушень, а також правова реформа.

Діти як одержувачі відшкодування збитку. Жодна з КПП або інших органів, за винятком в Сьєрра-Леоне і Перу, не добивалася участі дітей в процесі відшкодування збитку [61,9]. У Сьєрра-Леоне КПП залучила дітей до процесу вироблення рекомендацій для програми відшкодування збитку [9,161]. Для більшості дітей відшкодування збитку, спрямоване на забезпечення доступу до освіти, охорони здоров'я і житла, було більш важливим, ніж грошова виплата. Насправді компенсація для дітей була дуже обмеженою. Навіть там, де можливість надання відшкодування існує в країні, яку було втягнуто до збройного конфлікту, фінансування відшкодування збитків залишалося проблемою. У Сьєрра-Леоне Національній комісії соціальних дій в листопаді 2006 року було дано дозвіл на здійснення програми відшкодування шкоди, рекомендованої КПП, а в 2009 році був заснований Цільовий фонд і програма відшкодування збитку [62,1]. Однак Комісія не має достатнього фінансування, так як на 2009-2010 роки було доступно тільки 25 відсотків фінансування, і для підтримки програми уряд покладався на кошти міжнародних донорів [63,2].

Більшість програм компенсації шкоди обмежують список порушень, за які відшкодування можливо, і обмежують право на участь тільки для тих, хто зареєстрований в якості потерпілих, або, в деяких випадках, свідків перед комісією або судом [64,176-189]. Злочини або збиток, що дають право на відшкодування шкоди дітям, варіюються: від дітей, які уникли актів геноциду і переслідування і знаходяться в крайній нужді (Руанда) – до дітей, народжених в ув'язненні, і дітей – жертв примусових шлюбів, сексуальних каліцтв, зґвалтувань, ампутацій, психологічних травм або вербування в збройні сили (Сьєрра-Леоне) [64,180].

Форми компенсації шкоди. Відшкодування шкоди може приймати різні форми і бути індивідуальним або колективним. Громадські або колективні репарації можуть включати матеріальні блага, але можуть також включати символічні заходи, такі як вибачення, встановлення національного свята у пам'ять про жертви, назва вулиці на честь жертв, створення гідних місць поховання, а також фінансування реабілітаційних та громадських центрів. Ефективність будь-якої форми відшкодування обмежена, коли основна увага приділяється просто поверненню жертв до стану, в якому вони перебували до насильства, без урахування того, чи страждали діти від порушень їх прав до конфлікту. Наприклад, програми відшкодування можуть не враховувати відмова дівчатам у правах у до-конфліктному суспільстві, наприклад їх обмежений доступ до освіти. Без усунення гендерної нерівності, що лежить в основі, відшкодування збитку навряд чи матиме позитивний вплив на життя

більшості жертв. Те ж саме, як зазначається в Найробіській декларації про право жінок і дівчат на засоби правового захисту і відшкодування збитку [65], відноситься і до дискримінації, з якою стикаються інші діти в суспільстві.

Цільовий фонд МКС для жертв. МКС є першим міжнародним трибуналом, що ввімкнули до свого мандату (стаття 75) відшкодування збитків жертвам військових злочинів [15]. Правила процесу і доведення МКС дозволяють особам, які мають статус потерпілих, звертатися з вимогою про відшкодування (правило 94) [66] або подавати в суд власне клопотання про відшкодування збитку жертві (правило 95). Цільовий фонд запровадив новаторський підхід до відшкодування збитку двома різними способами:

- МКС має право розпорядитися, щоб будь-які кошти або майно, що належать особі, засудженій судом, були конфісковані і передані до Цільового фонду. Крім того, Фонд також фінансується державами і добровільними пожертвами, тому відшкодування збитків не обмежується тільки фінансовими засобами засудженого;

- Цільовий фонд також служить для надання спільної допомоги у формі фізичної реабілітації, матеріальної підтримки і / або психологічної реабілітації звичайним жертвам міжнародних злочинів, що підпадають під юрисдикцію МКС, а не тільки тим, хто має статус потерпілих.

Ця форма допомоги особливо нова, оскільки не пов'язана з будь-яким конкретним ділом МКС і допомагає жертвам як індивідуально, так і колективно. Цільовий фонд в даний час підтримує реінтеграцію колишніх дітей-солдатів в Уганді і ДРК, у тому числі 500 дівчат, які зазнали зґвалтування, сексуального рабства та інших форм сексуального насильства, а також інших вразливих дітей, особливо тих, хто втратив всю свою родину.

2.3. Діяльність традиційного та відновного правосуддя щодо дітей – військових злочинців

Судове переслідування дітей за злочини, що виникають з активної участі у військових діях, у кримінальному суді повинно бути тільки крайнім заходом. Однак це не означає, що діти не повинні нести відповідальності за вчинені ними дії. При цьому існують більш ефективні способи забезпечення відповідальності з використанням позасудових структур.

Місцева традиційна практика відправлення правосуддя може мати місце як за відсутності офіційної судової системи, так і паралельно з нею. Вона також може приймати самі різні форми - від щодо формальної системи під контролем держави до неформальної системи на рівні громади. Часто традиційне відновне правосуддя є єдиною пропонованою формою правосуддя, оскільки офіційна судова система могла впасти під час конфлікту.

Так, наприклад, в Тиморі-Лешті було визнано, що формальна система правосуддя буде мати лише обмежене охоплення, зважаючи на брак ресурсів і людського потенціалу, і що місцеве традиційне правосуддя може зіграти

важливу роль у вирішенні нагальних проблем, що викликані збройним насильством, ефективним і законним чином [67,12]

Принципи відновного правосуддя. Традиційне правосуддя може бути найбільш корисним у сприянні реінтеграції, якщо воно використовує принципи відновного правосуддя [68,31] і фокусується на відновленні дитини в суспільстві, а не на покаранні або публічній ганьбі. Згідно Лімської декларації про відновне правосуддя щодо неповнолітніх (2009 г.), вказується, що «відновне правосуддя щодо неповнолітніх – це спосіб поведження з дітьми, які перебувають у конфлікті із законом, з метою відшкодування індивідуальної, сімейної та соціальної шкоди, заподіяної правопорушенням» [69, 3]. Декларація пропонує, щоб відновне правосуддя в різних країнах ґрунтувалося на «існуючих традиційних і безпечних методах поведження з дітьми, які перебувають у конфлікті із законом» [69,3], і роз'яснює, що відновне правосуддя може бути застосовано до конфліктних ситуацій.

Відновне правосуддя визначається як процес, в якому жертва і злочинець, а також, де це доречно, інші залучені члени спільноти, беруть участь у врегулюванні наслідків, що випливають зі злочину, як правило, за допомогою посередника [70,2]. У цьому процесі зазвичай бере участь дитина, яка вчинила злочин, і, усвідомлюючи свою відповідальність, приносить жертві компенсацію або вибачення. Такі програми особливо підходять для дітей, які вважаються як такі, що вчинили злочини проти своїх сімей і громад.

Відновне правосуддя дуже часто є єдиним способом примирення жертв і правопорушників у суспільстві, що роздирається війною. Без такого примирення реінтеграція колишніх дітей-солдатів в їх громади навряд чи можлива [70,3].

Принципи Конвенції ООН про права дитини (КПД). Як і б методи відновного правосуддя не використовувалися, вони повинні бути адаптовані до потреб і дитини, і суспільства. Крім того, необхідно враховувати принципи КПД: принцип недискримінації; врахування інтересів дитини найкращим чином; голоси дітей повинні бути почуті, а їхні погляди повинні бути враховані. Це може потребувати від традиційних систем правосуддя прийняття нових підходів, які гарантують відсутність нерівності у поведженні, особливо з дівчатками, і утримання від застосування каральних підходів або заходів, які не відповідають інтересам дитини найкращим чином.

2.4. Програми реінтеграції в суспільство дітей – військових злочинців

Процес роззброєння, демобілізації і реінтеграції колишніх комбатантів (РДР) відіграє вирішальну роль у переході від війни до миру. Метою цього процесу є «сприяння безпеці і стабільності у пост конфліктних умовах, щоб можна було почати відновлення і розвиток». Процеси РДР стали невід'ємною частиною операцій з підтримання миру і пост-конфліктного відновлення

[71,iv]. Ці процеси часто використовується стосовно дітей, які були пов'язані зі збройними силами або озброєними групами протягом останніх десятиліть. Вони розглядаються як більш зручний механізм для вирішення проблеми дітей, які брали участь у бойових діях, ніж судове переслідування – з акцентом на повернення дітей в суспільство, а не на покарання.

Звільнення і реінтеграція дітей. Відповідно до Римського статуту вербування і використання дітей у віці до 15 років у бойових діях є військовим злочином. Крім того, Факультативний протокол про участь дітей у збройних конфліктах забороняє вербування і використання дітей у віці до 18 років збройними групами, а також пряму участь у бойових діях [72,5]. В силу цих положень діти, що проходять процес реінтеграції, повинні розглядатися у першу чергу як жертви, і поводитися з ними слід інакше, ніж з дорослими [73,1]. Зокрема, процеси звільнення і реінтеграції дітей не повинні залежати від процесу РДР для дорослих і не повинні чекати, доки механізм РДР для дорослих буде створений.

Примирення з громадою. Основна мета реінтеграції – сприяти примиренню і прийняттю дітей назад у сім'ю або у місцеву громаду, особливо дітей, які вчинили злочини. Досягнення цієї мети вимагає чуйності і розуміння місцевих почуттів і цінностей, а часто і визнання дитиною шкоди або страждань, завданих їм своїми діями. Це визнання іноді досягається за допомогою традиційних механізмів зцілення або шляхом переговорів з лідерами спільноти. У деяких випадках, як і у згаданих вище інших формах правосуддя, дитину заохочують до відшкодування нею шкоди шляхом добровільної роботи у громаді для надання допомоги тим, хто став уразливим в результаті конфлікту.

Програми реінтеграції необхідно ретельно розробляти і планувати. Послуги, що надаються дітям, раніше пов'язаним зі збройними силами або озброєними групами, можуть використовувати великий обсяг наявних ресурсів, що дозволяє скоротити допомогу, яка надається громадам в цілому. Все частіше визнається, що допомога в реінтеграції повинна бути націлена на громади в цілому, а не на дітей-солдатів окремо, оскільки при цьому вони можуть піддатися стигматизації.

ВИСНОВОК

Детальне вивчення результатів діяльності ООН щодо реінтеграції в суспільство дітей, з тих чи інших причин постраждалих від збройного конфлікту, дозволяє зробити наступні рекомендації.

Першу частину складають рекомендації з організації допомоги дітям-жертвам військових злочинів в суді або трибуналі для сприяння правосуддю та запобігання або зменшення повторного психологічного травмування.

Моральна і фізичний захист дітей-свідків і жертв в судовому процесі:

- свідчення слід записувати, по можливості, на відео;

- слід заохочувати національні суди використовувати відеозаписи допиту дитини в якості свідка, замість дачі прямих показань в суді;
- провести навчання суддів, адвокатів і присяжних засідателів з прав дітей і проводити співбесіди з конкретними дітьми;
- заохочувати національні суди створювати підрозділи у справах потерпілих та свідків, захищати приватне життя дитини шляхом короткострокової і довгострокової підтримки і захисту;
- забезпечити персонал підрозділів у справах потерпілих та свідків належною підготовкою відповідно до «Керівних принципів ООН щодо правосуддя в питаннях дітей-жертв і свідків»;
- забезпечити, щоб на всіх етапах судового процесу діти-потерпілі і свідки супроводжувалися навченим фахівцем з підтримки, відповідальним за передачу всієї відповідної інформації дитині до, під час і після процесу.

Забезпечення інформованості дітей-потерпілих про їхні можливості в судовому процесі:

- підвищувати обізнаність дітей, яким було завдано шкоди, їх родин та громад, а також осіб, що займаються захистом дітей, про можливість претендувати на статус потерпілих у МКС;
- забезпечити, щоб дівчата, зокрема, які були завербовані у збройні сили або піддавалися сексуальному насильству і примусовому шлюбу з боку збройних сил або груп, були проінформовані про можливість претендувати на статус жертви у МКС;
- працювати з членами громади, які хочуть подати заяву про надання статусу жертви від імені дитини, і надавати їм допомогу, але в той же час ретельно оцінювати ризик для дитини подачі позову і забезпечувати, при необхідності, заходи захисту на місці;
- звернутися до юристів з проханням представляти дітей, які заявили, що мають намір подати заяву про визнання статусу жертви. Такі юристи повинні пройти відповідну підготовку для представлення інтересів дітей;
- пропонувати, щоб поняття статусу жертви, особливо стосовно дітей, було включено до національного законодавства і застосовувалося у справах, що розглядаються національними судами.

Рекомендації щодо забезпечення ефективності комісій по встановленню істини і примирення – стосовно дітей-жертв військових злочинів:

- вживати усіх заходів до того, щоб в мандаті комісій по встановленню істини і примирення (КІП) особлива увага приділялася дослідженню порушень прав дітей і тому, щоб забезпечувалося участь дітей, а також щоб набирався персонал, що володіє навичками роботи з дітьми;
- на етапі планування КІП з метою сприяння участі та захисту дітей встановити міцні партнерські відносини з національними правозахисними організаціями, громадськими лідерами, школами і релігійними організаціями;

- проводити інформаційні кампанії серед дітей та громадянського суспільства про повноваження і можливу участь КІП;
- забезпечити початкове і постійне навчання працівників КІП того, як взаємодіяти і працювати з дітьми;
- надавати допомогу у встановленні дружніх до дитини процедур, що дозволяють дітям давати показання КІП різними способами, забезпечуючи при цьому безпеку дітей, конфіденційність і недоторканність приватного життя;
- працювати з КІП таким чином, щоб діти були проінформовані про результати роботи КІП.

Рекомендації по роботі з громадами:

- брати участь у діалозі з лідерами громад про те, як включити стандарти прав дитини та захист дітей до традиційних структур правосуддя і до процесу прийняття рішень;
- підвищувати обізнаність у громадах, які використовують традиційні механізми правосуддя для сприяння загоєнню і примиренню щодо порушень прав дитини та питань захисту дітей;
- надавати НУО та особам, які приймають рішення, інформацію і навчання за традиційними системам правосуддя та здійсненням прав дітей;
- спілкуватися з громадами, пропонуючи дітям-жертвам визнання в тій чи іншій формі порушень прав, від яких вони постраждали, і психологічну та соціальну підтримку;

Рекомендації щодо забезпечення відшкодування збитків жертвам:

- увімкнути конкретні положення про відшкодування шкоди дітям, як індивідуально, так і колективно, в мирні угоди і національне законодавство;
- надавати міжнародне фінансування, технічну допомогу та інституційну підтримку для забезпечення дотримання права на відшкодування збитків та відповідності міжнародним стандартам;
- підвищувати обізнаність про програми відшкодування збитку і розширювати доступ дітей до таких програм;
- допомагати дітям претендувати на статус потерпілих в МУС, якщо особі, яка завдала їм шкоди, було пред'явлено звинувачення судом;
- працювати з Цільовим фондом МКС для потерпілих у підтримку програм відшкодування шкоди дітям.

Друга частина рекомендацій стосується дітей, які в силу тих чи інших причин протягом збройного конфлікту формально стали військовими злочинцями.

Рекомендації щодо вдосконалення національного законодавства та впровадження новел:

- переглянути національні закони, щоб гарантувати, що прийняття рішення про інтернування або адміністративне затримання дітей, здійснювалося лише у тих випадках, коли ці діти представляють серйозну загрозу безпеці; і це був би крайній захід і на найкоротший період часу;

- забезпечити, щоб закон передбачав всі процесуальні гарантії, що містяться у МГП, КПД і МПГПП, і щоб вони були відомі і доступні дітям;

- забезпечити, щоб законодавство зобов'язувало адміністративні органи збирати і повідомляти дані про всіх дітей, підданих інтернуванню або адміністративному затриманню;

- утримуватися від інтернування або адміністративного затримання дітей, які, будучи членами недержавного озброєного угруповання, не брали безпосередньої участі у бойових діях у неміжнародному збройному конфлікті;

- забезпечити юридичне представництво дітей і відповідні процедури;

- переконатися, що існують реальні альтернативи затриманню;

- забезпечити, щоб діти не піддавалися смертній карі, довічному ув'язненню, тілесним покаранням або вироками, пов'язаних з тортурами та іншим жорстоким, нелюдським або принижуючому гідність поводженню;

- передбачати вироки, альтернативні заходам покарання, з урахуванням віку дитини та обставин вчинених правопорушень;

- заохочувати використання звільнення від судової відповідальності дітей, які вчинили злочини, будучи пов'язаними з озброєною групою;

- забезпечити навчання осіб, які братимуть участь у процесах відновного правосуддя, таких як судді, поліція, посередники, соціальні працівники тощо;

- забезпечити, щоб при розгляді справи дитини в суді застосовувалися стандарти ювенальної юстиції;

- переглянути національне законодавство, щоб гарантувати, що діти не можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності військовим трибуналом, але повинні бути передані в органи громадянської прокуратури або в програми реінтеграції;

- контролювати і повідомляти про застосування трибуналів для слухання справ проти захоплених дітей-солдатів, дітей, які становлять загрозу безпеці, або дітей-солдатів, звинувачених в дисциплінарних порушеннях;

- впливати на уряди і військову владу для дозволу бути присутніми на слуханнях у військових судах і трибуналах за участю дітей, пов'язаних зі збройними силами або озброєними групами;

- забезпечувати юридичне представництво дітей, яких судять у військових судах або трибуналах.

Рекомендації установам, фондам і програмам ООН, міжнародним і місцевим НУО:

- контролювати здійснення інтернування та адміністративного затримання дітей, особливо військовими і поліцією;

- сприяти доступу на регулярній основі до дітей, які інтерновані або утримуються під вартою в адміністративному порядку, для спостереження за поведінкою з ними і умовами утримання;

- підвищувати обізнаність про юридичні гарантії, які повинні бути надані дітям, які інтерновані або затримані в адміністративному порядку;
- працювати з місцевими юристами, щоб забезпечити юридичне представництво дітей, яких інтерновано або які утримуються під вартою в адміністративному порядку.

Рекомендації щодо залучення колишніх дітей-солдатів до форм відповідальності, альтернативних судовому переслідуванню:

- розглянути можливість звільнення дітей молодше 18 років від кримінальної відповідальності за злочини, вчинені у їх зв'язку зі збройними силами або збройними групами;
- забезпечити, щоб діти не піддавалися судовому переслідуванню за зв'язок з озброєною групою або за дії, вчинені під час бойових дій, якщо такі дії підпадають під те, що дозволено Міжнародним гуманітарним правом;
- забезпечити механізми залучення колишніх дітей-солдатів до форм відповідальності, альтернативних судовому переслідуванню і судовому розгляду у кримінальному суді.

Захист дітей, які вчинили військові злочини і утримуються під вартою:

- забезпечити розуміння і дотримання міжнародних стандартів ювенальної юстиції особами, які керують центрами утримання під вартою;
- розділяти дітей, позбавлених волі, і дорослих, за винятком випадків, коли вважається, що в інтересах дитини робити цього не слід;
- забезпечити, щоб жодна дитина не піддавався катуванням та іншим жорстоким, нелюдським або принижуючим гідність видам поведінки чи покарання;
- дозволити дітям підтримувати контакт з родиною шляхом листування і побачень;
- забезпечити регулярний доступ до Міжнародного Комітету Червоного Хреста як в міжнародних, так і в неміжнародних збройних конфліктах для перевірки умов утримання та відновлення родинних зв'язків;
- надати представникам ООН доступ до центрів утримання дітей під вартою з метою моніторингу гарантій і умов утримання;
- забезпечити, щоб вирок до ув'язнення або адміністративному затриманню дітей регулярно переглядався і щоб діти продовжували триматися під вартою тільки як крайній захід.

Забезпечення ефективності комісій по встановленню істини і примирення - стосовно дітей, які вчинили військові злочини:

- підвищувати обізнаність про роль і мандат КІП серед дітей, які брали участь у бойових діях;
- вживати особливих заходів і гарантії для дітей, які вчинили військові злочини і бажаючих давати показання в КІП;
- забезпечувати навчання працівників КІП методам поведінки з дітьми, раніше пов'язаними зі збройними силами або озброєними групами;

- надавати підтримку до і після заяви дітям, які свідчать про те, що вони зробили військові злочини, для забезпечення їх захисту та сприяння їх безпечній реінтеграції;

- оцінювати, до участі у КІП, положення дитини стосовно родини та членів громади, щоб уникнути стигми або вигнання.

Забезпечення ефективності місцевої традиційної системи правосуддя:

- встановити, чи існує місцева традиційна система правосуддя і в якій мірі її практика забезпечує дотримання прав дітей;

- чи буде місцева традиційна система правосуддя сприяти реінтеграції дітей і чи відповідатиме найкращим інтересам колишніх дітей-солдатів;

- яка фінансова і кадрова підтримка необхідна для сприяння програмам відновного правосуддя;

- які існують потреби у навчанні і хто їх забезпечить.

Рекомендації по реінтеграції в суспільство дітей, які вчинили військові злочини:

- забезпечити програми реінтеграції для дітей, раніше пов'язаних зі збройними силами або озброєними групами, як під час збройного конфлікту, так і в рамках мирного процесу;

- забезпечити, щоб колишні діти-солдати розглядалися у першу чергу як жертви і з ними поводитися інакше, ніж з дорослими колишніми комбатантами;

- впроваджувати програми реінтеграції, відмінні від механізмів реінтеграції дорослих і не пов'язані з ними, з упором на конкретні потреби дівчат і хлопчиків;

- чітко повідомляти дітям, їхнім родинам і громадам про цілі і завдання пропонованої допомоги в реінтеграції;

- забезпечувати, щоб допомога в реінтеграції була націлена на громади в цілому, а не тільки на колишніх дітей-солдатів, тим самим уникаючи ізоляції та стигматизації;

- заохочувати включення елементів відповідальності (покаяння, спокутування провини) до програм реінтеграції, таких як традиційні церемонії зцілення або відшкодування шкоди громаді.

Література

1. Бандурка І.О. До питання про посилення захисту прав дітей – жертв злочинів та дітей – свідків в кримінальному судочинстві. *Публічне право*. – 2016. – № 1. – С. 164–171.

2. Курило І.В. Актуальні питання вдосконалення кримінального провадження щодо неповнолітніх. *Вісник прокуратури*. 2015. № 11. С. 57–67.

3. Пожар В.Г. Проблеми представництва свідка у кримінальному судочинстві України. *Часопис Академії адвокатури України*. 2009. № 4. URL :

<http://www.nbuu.gov.ua/e-journals/Chaau/2009-3/09pvgssk.pdf> (дата звернення: 15.08.2021).

4. Правозахисники зафіксували 95 випадків залучення дітей до конфлікту на Донбасі. *Радіо Свобода*. 23 травня 2017. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28504603.html> (дата звернення: 15.08.2021).

5. Чайка І. Ю., Цокур Є. Г. Діти-комбатанти у постконфліктному періоді: проблема відповідальності і захисту прав дитини (зарубіжний досвід для України). *Політичне життя*. №2. 2019. С. 15-21. <https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/7304> (дата звернення: 15.08.2021).

6. Children and Justice During and in the Aftermath of Armed Conflict. *Office of the Special Representative of the Secretary-General for Children and Armed Conflict. Working paper N° 3. September 2011*. URL : https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/Full_Report_1957.pdf [accessed 04 September 2021].

7. UNDP, Programming for Justice: A Practitioner's Guide to a Human Rights-Based Approach to Access to Justice, 2005, 5. URL : https://www.un.org/ruleoflaw/files/Justice_Guides_ProgrammingForJustice-AccessForAll.pdf [accessed 04 September 2021].

8. Rationale and definition of justice for children. *UN Common Approach to Justice for Children*. March 2008. URL : <http://dag.un.org/bitstream/handle/11176/400572/UN%20Common%20Approach%20to%20Justice%20for%20Children%202008.pdf?sequence=52&isAllowed=y> [accessed 04 September 2021].

9. Cook Ph. and Heykoop Ch. Child Participation in the Sierra Leonean Truth and Reconciliation Commission in Parmar, Roseman, Siegrist and Sowa (eds) *Children and Transitional Justice: TruthTelling, Accountability and Reconciliation*, UNICEF, Innocenti and Harvard Law School, 2010, 159-193. URL : https://www.unicef-irc.org/publications/pdf/tj_publication_eng.pdf [accessed 04 September 2021].

10. Sowa Th. Children and the Liberian Truth and Reconciliation Commission in Parmar, Roseman, Siegrist and Sowa (eds) *Children and Transitional Justice: Truth-Telling, Accountability and Reconciliation*, UNICEF, Innocenti and Harvard Law School, 2010, 193-231.

11. Establishment of an International Tribunal and adoption of the Statute of the Tribunal. S/RES/955(1994) 8 November 1994. P 15. URL : <https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/IJ%20SRES955.pdf> [accessed 04 September 2021].

12. Background to the Establishment and Mandate of the War Crimes Chamber. *Looking for Justice: The War Crimes Chamber in Bosnia and Herzegovina*. February 7, 2006. URL:

<https://www.hrw.org/report/2006/02/07/looking-justice/war-crimes-chamber-bosnia-and-herzegovina> [accessed 04 September 2021].

13. About STL. Special Tribunal for Lebanon. URL: <https://www.stl-tsl.org/en/about-the-stl> [accessed 04 September 2021].

14. Iraq: Statute of the Special Tribunal for Human Rights. *Refworld*. 10 December 2003 : site. URL: <https://www.refworld.org/docid/404c7d8c3.html> [accessed 04 September 2021].

15. Rome Statute of the International Court, adopted by the United Nations Diplomatic Conference of Plenipotentiaries on the Establishment of an International Criminal Court of 17 July 1998, UN Doc. A/CONF.183/9 (Rome Statute). URL: <https://www.icc-cpi.int/resourcelibrary/official-journal/rome-statute.aspx> [accessed 04 September 2021].

16. Sanin K., Stirnmann A. Child Witnesses at the Special Court for Sierra Leone. War Crimes Study Centre, University of California, Berkeley, 2006. P 8. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/576331/pdf/> [accessed 04 September 2021].

17. Guidelines on Justice in Matters involving Child Victims and Witnesses of Crime, ECOSOC Resolution 2005/20 annex, Guideline 13. URL: <https://www.un.org/en/ecosoc/docs/2005/resolution%202005-20.pdf> [accessed 04 September 2021].

18. Rule 17(3) Rules of Procedure and Evidence for the International Criminal Court, adopted by the Assembly of State Parties, first session, New York, 3-10 September 2002, Official Records ICC-ASP/1/3 pursuant to Article 43(6) of the Rome Statute. URL : <https://www.icc-cpi.int/resourcelibrary/Documents/RulesProcedureEvidenceEng.pdf> [accessed 18 August 2017].

19. ICC Rules of Procedure and Evidence UN Doc PCNICC/2000/1/Add.1 (2000). URL : <https://www.legal-tools.org/doc/f6cc43/pdf/> [accessed 18 August 2017].

20. Beresford S. Child Witnesses at the International Criminal Justice System: Does the International Criminal Court Protect the Most Vulnerable? *Journal of International Criminal Justice* 3 (2005) 721-748. URL : <https://academic.oup.com/jicj/article-abstract/3/3/721/2886336?redirectedFrom=PDF> [accessed 18 August 2017].

21. Victims Before the International Criminal Court: A Guide for the Participation of Victims in the Proceedings of the Court. URL : <https://www.icc-cpi.int/NR/rdonlyres/8FF91A2C-5274-4DCB-9CCE-37273C5E9AB4/282477/160910VPRSBookletEnglish.pdf> [accessed 18 August 2017].

22. Basic Principles and Guidelines to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law. Adopted and proclaimed by General Assembly resolution 60/147 of 16 December 2005. URL : <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/remedyandreparation.aspx> [accessed 18 August 2017].

23. International Criminal Court decision N°. ICC-01/04-01/06 21/41, 15 December 2008, para. 67. URL : https://www.icc-cpi.int/RelatedRecords/CR2009_00155.PDF [accessed 18 August 2017].
24. Decision on legal representation, appointment of counsel for the defence, protective measures and time-limit for submission of observations on applications for participation, 1 February 2008, ICC02/04-01/05 -134. URL : <https://www.icc-cpi.int/pages/record.aspx?uri=232762> [accessed 18 August 2017].
25. Situation in the Democratic Republic of the Congo in the case of the Prosecutor v Thomas Lubanga Dyilo, International Criminal Court Decision No ICC-01/04-01/06 14 March 2012 Para 13-14. URL: <https://www.refworld.org/cases,ICC,4f69a2db2.html> [accessed 18 August 2017].
26. Convention on the Rights of the Child, United Nations. *Human Rights. Office of the High Commissioner*. URL: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/crc.aspx> [accessed 18 August 2021].
27. Duthie R. and Specht I. DDR, Transitional Justice, and the Reintegration of Former Child Combatants. International Centre for Transitional Justice. February 2010. URL: <https://ictj.org/sites/default/files/ICTJ-DDR-ChildCombatants-ResearchBrief-2010-English.pdf> [accessed 18 August 2017].
28. Treaties, States Parties and Commentaries. *International Committee of Red Cross*. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/ihl> [accessed 18 August 2021].
29. Freeman, M: International Law and Internal Armed Conflicts: Clarifying the Interplay between Human Rights and Humanitarian Protection, Journal of Humanitarian Assistance, Feinstein International Centre, July 24th 2000. URL: <https://sites.tufts.edu/jha/archives/152> [accessed 18 August 2021].
30. The definition was given by the ICTY in Dusko Tadic case, no. IT-94-1-AR72, Appeal on Jurisdiction, paras. 66-70 (October 2, 1995), 35 I.L.M. 32 (1996). URL: <https://www.icty.org/x/cases/tadic/acdec/en/51002.htm> [accessed 18 August 2021].
31. Pejic, Procedural principles and safeguards for internment/administrative detention in armed conflict and other situations of violence. *International Review of the Red Cross*, Vol 87, No. 858, 375-391. URL: https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/irrc_858_pejic.pdf [accessed 18 August 2021].
32. OHCHR Nepal Conflict Report – Executive Summary. *OHCHR Office of the High Commissioner*. 2012. P. 16. URL: https://www.ohchr.org/Documents/Countries/NP/OHCHR_ExecSumm_Nepal_Conflict_report2012.pdf [accessed 18 August 2021].
33. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), 8 June 1977. *International Committee of the Red Cross*. URL:

<https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/ART/470-750053?OpenDocument.pdf> [accessed 18 August 2021].

34. Geneva Convention (III) Relative to the Treatment of Prisoners of War of 12 August 1949. URL: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocity-crimes/Doc.32_GC-III-EN.pdf [accessed 18 August 2021].

35. Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. Geneva, 12 August 1949. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/ART/380-600048?OpenDocument> [accessed 18 August 2021].

36. IV Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. Commentary published under the general editorship of Jean S. Pictet. Geneva International Committee of the Red Cross 1958. P. 659. URL: https://www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/pdf/GC_1949-IV.pdf [accessed 18 August 2021].

37. Конвенции и соглашения. *Документы ООН.* URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml [accessed 18 August 2021].

38. International Covenant on Civil and Political Rights. *United Nations. Human Rights Office of the High Commissioner.* URL: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx> [accessed 18 August 2021].

39. International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance. Committee on Enforced Disappearance. United Nations Human Rights Office of the High Commissioner. URL: <https://www.ohchr.org/en/hrbodies/ced/pages/conventionced.aspx> [accessed 18 August 2021].

40. Press conference by SG's Special Representative for Children and Armed Conflict on her visit to Iraq. *Reliefweb.* 30 Apr 2008 Site. URL: <https://reliefweb.int/report/iraq/press-conference-sgs-special-representative-children-and-armed-conflict-her-visit-iraq> [accessed 18 August 2021].

41. Optional Protocol to the UN Convention on the Rights of the Child A/RES/54/263 25 May 2000. URL: https://treaties.un.org/doc/source/docs/A_Res_54_263-E.pdf [accessed 18 August 2021].

42. The United Nations Treaty Collection. URL: <http://treaties.un.org> [accessed 18 August 2021].

43. United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice (the Beijing Rules) Adopted by the General Assembly resolution 40/33 of 29 November 1985. URL: <https://www.un.org/ruleoflaw/files/UNAdminofJJJUSTICE.pdf> [accessed 18 August 2021].

44. Age of criminal responsibility. *Wikipedia*. Site. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Age_of_criminal_responsibility [accessed 18 August 2021].

45. Committee on the Rights of the Child, General Comment No. 10 (2007). URL: <https://www.refworld.org/docid/4670fca12.html> [accessed 18 August 2021].

46. United Nations Children's Fund, Principles and Guidelines on Children Associated with Armed Forces or Armed Groups, February 2007. URL: <https://www.refworld.org/docid/465198442.html> [accessed 18 August 2021].

47. Report of the Secretary-General on the establishment of a Special Court for Sierra Leone) UN Doc. S/2000/915, 14 October 2000. URL: <https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/SL%20S2000915.pdf> [accessed 18 August 2021].

48. Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly Resolution 39/46 of 10 December 1984. URL: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/cat.aspx> [accessed 18 August 2021].

49. Coalition to Stop the Use of Child Soldiers, *Child Soldiers Global Report 2008*, pg 18. URL: https://www.hrw.org/legacy/pub/2008/children/Child_Soldiers_Global_Report_Summary.pdf [accessed 18 August 2021].

50. Amnesty International, Democratic Republic of Congo: Massive violations kill human decency, May 31, 2000 p. 1. URL: <file:///C:/Users/Admin/Downloads/afr620112000en.pdf> [accessed 18 August 2021].

51. Statement of SRSR Ms. Radhika Coomaraswamy on the occasion of the trial of Omar Khadr before the Guantanamo Military Commission, August 10, 2010, URL: <https://childrenandarmedconflict.un.org/2010/08/10aug10/> [accessed 18 August 2021].

52. Committee against Torture, Concluding Observations: Burundi (2007), U.N. Doc. CAT/C/BDI/CO/1, para. 17. URL: <https://www.refworld.org/publisher,CAT,CONC/OBSERVATIONS,BDI,4603b7242,0.html> [accessed 18 August 2021].

53. UN Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners approved by the Economic and Social Council by its Resolutions 663C (XXIV) of 31 July 1957 and 2076 (LXII) of 13 May 1977. URL: https://www.unodc.org/pdf/criminal_justice/UN_Standard_Minimum_Rules_for_the_Treatment_of_Prisoners.pdf [accessed 18 August 2021].

54. United Nations Rules for the Protection of Juveniles Deprived of their Liberty, adopted by General Assembly resolution 45/113 of 14 December 1990. URL: <https://www.un.org/ruleoflaw/files/TH007.PDF> [accessed 18 August 2021].

55. An Act to Establish the Truth and Reconciliation Commission of 12 May 2005. Published by Authority Ministry of Foreign Affairs Monrovia, Liberia. June

22, 2005. URL: <https://www.refworld.org/pd/473c6b3d2.pdf> [accessed 18 August 2021].

56. Optional Protocol to the UN Convention on the Rights of the Child on the Involvement of Children in Armed Conflict A/RES/54/263 of 25 May 2000. URL: https://treaties.un.org/doc/source/docs/A_Res_54_263-E.pdf [accessed 18 August 2021].

57. Accountability and Reconciliation, Perspectives from Children and the Youth in Northern and Eastern Uganda, Concerned Parents Association in associations with the Trans-cultural Psychosocial Organisation, Save the Children and UNICEF, September 2007. URL: https://resourcecentre.savethechildren.net/node/10274/pdf/docs-97861-v1-child_youth_report_pdf.pdf [accessed 18 August 2021].

58. Sierra Leone: Truth and Reconciliation Commission, Vol 2, (2004), chapter 4. Reparations. URL: <http://www.sierraleonetr.com/index.php/view-report-text-vol-2/item/volume-two-chapter-four> [accessed 18 August 2021].

59. Hague Convention (IV) 1907, Article 3. Additional Protocol 1 to the Geneva Conventions, Article 91. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/Article.xsp?action=openDocument&documentId=144930FB7D15DBF6C12563CD00516582> [accessed 18 August 2021].

60. Basic Principles on Remedy and Reparations. UN General Assembly A/Res/60/147, 21 March 2006. URL: <https://undocs.org/A/RES/60/147> [accessed 18 August 2021].

61. Mazurana D., Carlson K. Children and Reparation: Past Lessons and New Directions, UNICEF, Innocenti Working Paper, June 2010. URL: https://www.unicef-irc.org/publications/pdf/iwp_2010_08.pdf [accessed 18 August 2021].

62. War Reparations: Programme Overview. National commission for Social Action: site. URL: <https://www.nacsa.gov.sl/programmes/war-reparations.html> [accessed 04 September 2021].

63. Hallam B. Lack of Aid Funds for Amputees, Rape Victims, War Widows. The New Humanitarian. February 23, 2009. site. URL: <https://www.thenewhumanitarian.org/report/83100/sierra-leone-lack-aid-funds-amputees-rape-survivors-war-widows> [accessed 04 September 2021].

64. Mazurana D., Carlson K., Reparations as a Means for Recognizing and Addressing Crimes and Grave Rights Violations against Girls and Boys during Situations of Armed Conflict and under Authoritarian and Dictatorial Regimes, in The Gender of Reparations: Unsettling Sexual Hierarchies While Redressing Human Rights Violations, Ruth Rubio-Marín, ed, 2009, pp 162-214. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/gender-of-reparations/reparations-as-a-means-for-recognizing-and-addressing-crimes-and-grave-rights-violations-against-girls-and-boys-during-situations-of-armed-conflict-and-under-authoritarian-and-dictatorial-regimes/B8955D6F0FBD3AA6C2CC518E9C66A6AE> [accessed 04 September 2021].

65. The Nairobi Declaration on Women's and Girls' Right to a Remedy and Reparation. Kenia. Sub-Saharan Africa. 2007. URL: <https://giwps.georgetown.edu/resource/nairobi-declaration-on-womens-and-girls-right-to-a-remedy-and-reparation/> [accessed 04 September 2021].
66. International Criminal Court, Rules of Procedure and Evidence, ICC-ASP/1/3, September 2002, Rule 94. URL: <https://www.icc-cpi.int/resource-library/Documents/RulesProcedureEvidenceEng.pdf> [accessed 04 September 2021].
67. Wojkowska E. Doing Justice: How informal justice systems can contribute. United Nations Development Programme. Oslo Governance Centre. 2006. P 60. URL: <https://www.un.org/ruleoflaw/files/UNDP%20DoingJusticeEwaWojkowska130307.pdf> [accessed 04 September 2021].
68. Laura Stovel L., and Valiñas M. Restorative Justice after Mass Violence: Opportunities and Risks for Children and Youth, IWP 2010-15, June 2010, p 44. URL: https://www.researchgate.net/publication/46473541_Restorative_justice_after_mass_violence_opportunities_and_risks_for_children_and_youth [accessed 04 September 2021].
69. Lima Declaration on Restorative Juvenile Justice, 2009, p 3. URL: https://www.tdh.ch/sites/default/files/declaration-de-lima-sur-la-justice-juvenile-restauratrice_en.pdf [accessed 04 September 2021].
70. Basic Principles in the Use of Restorative Justice Programmes in Criminal Matters, ECOSOC Resolution 2002/12, paras 1.2 and 1.3. URL: <https://www.google.com/search?q=Basic+Principles+in+the+Use+of+Restorative+Justice+Programmes&oq=Basic+Principles+in+the+Use+of+Restorative+Justice+Programmes&aqs=chrome..69i57j0i22i30l4.2469j0j15&sourceid=chrome&ie=UTF-8> [accessed 04 September 2021].
71. Ball N., van de Goor L. Disarmament, Demobilization and Reintegration. Netherland Institute of International Relations 'Clingendael'. August 2006. P 24. URL: https://www.clingendael.org/sites/default/files/pdfs/20060800_cru_paper_ddr.pdf [accessed 04 September 2021].
72. Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the involvement of children in armed conflict. New York, 25 May 2000. URL: https://treaties.un.org/doc/Treaties/2000/05/20000525%2003-37%20AM/Ch_IV_11_bp.pdf [accessed 04 September 2021].
73. Disarmament, demobilisation and reintegration (DDR) of child soldiers. Bonn International Center for conversation: site. URL: <http://warpp.info/en/m2/articles/ddr-child-soldiers> [accessed 04 September 2021].

РОЗДІЛ 2 ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ЮВЕНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ

Долженков Олександр Федорович,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри політичних наук і
права Державного закладу
«Південноукраїнський національний
педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»

Корнієнко Максим Вікторович,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри адміністративної
діяльності поліції Одеського
державного університету внутрішніх
справ

2.1. Нормативно-правовий аспект забезпечення протидії насильству щодо дітей

Соціальна політика будь-якої правової держави повинна бути зосереджена на створенні гідних умов життя та високого рівня добробуту не лише нинішнього, а й прийдешніх поколінь. Демографічна криза, яка на сьогоднішній день існує в Україні, не є позитивним явищем для українського народу, саме тому органи публічної влади у тому числі правоохоронні органи повинні сприяти як вихованню нового здорового покоління, так і збереженню існуючого генофонду.

Проголосивши, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України), держава зобов'язалася всіма доступними засобами захищати особу, особливо дитину. Статтями 51–52 Конституції України передбачено державний захист дитинства, рівність дітей у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним, та зазначено, що будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються законом. У Законі України «Про охорону дитинства» відзначено, що кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканність та захист гідності. Вагомим кроком на шляху впровадження міжнародних стандартів захисту прав дитини в національне законодавство України стало ухвалення Національного плану дій щодо реалізації Конвенції Організації Об'єднаних Націй про права дитини, затвердженого Законом України «Про загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції Організації Об'єднаних

Націй про права дитини» на період до 2016 року», метою якого є забезпечення функціонування системи захисту прав дітей відповідно до вимог Конвенції Організації Об'єднаних Націй про права дитини. Але незважаючи на розгалужену систему державного та міжнародного правового захисту, останнім часом значно зростає кількість кримінальних правопорушень, що вчиняються відносно дітей.

Однією з важливих засад функціонування цивілізованого суспільства у сучасних умовах є принцип верховенства права. На сьогодні цей принцип визнаний значною кількістю держав як підґрунтя забезпечення людських прав, вектор розвитку соціуму. Відносно європейських держав, то необхідність визнання верховенства права є важливою умовою членства у Раді Європи. Слід відзначити, що більш доцільно верховенство права розглядати не як окремий принцип, а як доктрину, теорію, яка включає низку принципів, серед яких слід виокремити наступні: законність, що передбачає у тому числі й прозорість, підзвітність і демократичний порядок ухвалення законів; юридична визначеність; заборона свавілля; доступ до правосуддя; дотримання прав людини; недискримінація і рівність перед законом [4].

У контексті дослідження особливої актуальності набувають такі з названих елементів як законність, юридична визначеність і заборона свавілля. Пояснюється це тим, що органи державної влади мають межі своїх повноважень, які встановлюються виключно законом. Саме закон є засобом недопущення свавілля з боку публічної влади. Відповідно і сам закон повинен з достатньою мірою визначеності закріплювати повноваження органу державної влади з тим, щоб кожен громадянин міг передбачити ймовірну реакцію працівників цього органу на діяння самого громадянина або відносно нього загалом. Зважаючи на означене більшість держав світу у своїх конституціях закріпили нормативний припис, який зобов'язує органи публічної влади діяти лише на підставі та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами (наголосимо, не підзаконними нормативно-правовими актами, а законами). Такий припис закріплено і у Основному законі України – ч. 2 ст. 19 Конституції України: «Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України» [1].

Дослідженням у цій сфері займалися такі вітчизняні та зарубіжні вчені як: С. М. Абельцев, Ю. М. Антонян, Р. О. Базаров, А. І. Бойцов, В. О. Василевич, А. В. Варданян, Л. Д. Гаухман, В. О. Глушков, В. В. Голіна, І. Н. Даньшин, О. М. Костенко, В. В. Лунєєв, М. О. Ткаченко, О. Є. Михайлов, М. І. Панов, Е. П. Побігійло, Н. Х. Сафіулін, Л. В. Сердюк, В. І. Сімонов, Н. В. Яницька та інші автори.

Метою дослідження на основі аналізу вітчизняної юридичної практики, а також узагальнення позитивного зарубіжного досвіду сформулювати

теоретичну систему знань про протидію насильницьким злочинам щодо дітей.

Проблематика протидії насильницьким злочинам щодо дітей є такою, що перманентно перебуває у центрі уваги правничої науки. Однак, це не є підставою стверджувати, що вона є розв'язаною, на це указує, зокрема, аналіз наукових джерел з окресленої тематики.

У сучасній юриспруденції важливе місце займають такі категорії як справедливість, людська гідність та людські права й гуманізм, загалом. Їх імплементація в національне законодавство і практичну правничу діяльність вимагають рівного та гідного ставлення до усіх осіб, незалежно від будь-яких ознак, у тому числі й від віку. Дитина така ж людина як і повнолітня особа. Усім їм іманентні однакові права. Водночас, відносно дитини існує декілька застережень.

По-перше, в силу вікових особливостей дитина, у порівнянні з повнолітньою особою, потребує особливого захисту, адже вона не може повною мірою реалізувати свої права самостійно, потребуючи для цього законних представників, якими виступають батьки (опікуни, піклувальники, патронатні вихователі та ін.). У цьому контексті не можна не відмітити те, що на планеті навряд чи знайдеться народ, соціальні норми якого не оберігають дитину, не створюють сприятливий для забезпечення прав дитини режим.

По-друге, через неможливість самостійно реалізувати повною мірою свої права та чітко усвідомлювати наслідки своїх дій, виникає питання про адекватність сприйняття законними представниками прав та законних інтересів дитини. Так, наприклад, у ст. 35 Конституції України закріплено право кожної людини на свободу світогляду та віросповідання, однак, наскільки дитина може реалізувати це право самостійно, відповісти важко. Особливо зважаючи на те, що значна частина українців здійснює обряд хрещення дитини у перші місяці її життя. Питання про те, чи відповідає це інтересам дитини і не порушує її права самостійно обирати віросповідання або не сповідувати узагалі ніякої релігії, залишається більшою мірою риторичним. Однак, зважаючи на комплексність порушеного питання, що потребує окремого дослідження, ми не розкриваємо його у цій роботі, лише акцентуємо увагу на необхідності посиленого захисту прав дитини, у тому числі й від протиправних дій осіб, які діють «в інтересах дитини», тим більше, що на необхідність цього вказують і статистичні дані щодо насильства у сім'ї, яке навіть коли дитина не є безпосереднім об'єктом такого насильства, не може не впливати на нормальний розвиток дитини.

Окреслене вище актуалізує проблематику захисту прав дитини, зокрема, від протиправних дій, у тому числі й від насильницьких злочинів.

Слід зауважити, що проблематика протидії насильницьким злочинам щодо дітей є такою, що перманентно перебуває у центрі уваги правничої науки. Однак, це не є підставою стверджувати, що вона є розв'язаною, на це вказує, зокрема, аналіз наукових джерел з окресленої тематики.

Загалом, огляд наукової правничої літератури науковців, об'єктом ґносеології яких була зазначена проблематика, дозволяє виокремити декілька груп.

Першу групу складають праці, предметом дослідження яких є загальні питання забезпечення прав дитини. Ми виокремлюємо ці роботи зважаючи на те, що у них висвітлюються питання позитивних і негативних зобов'язань держави щодо забезпечення прав дитини (одними з позитивних зобов'язань держави є, наприклад, прийняття законодавства щодо протидії насильницькій злочинності щодо дитини, створення системи інституцій, які будуть протидіяти насильницькій злочинності щодо дитини тощо), розуміння прав дитини, самого поняття «дитина», розробляються питання імплементації міжнародних стандартів у національну систему права, ювенальну юстицію та ін.

Окреслена проблематика є предметом дослідження таких науковців як: І. Басиста, В. Брижик, Д. Гудима, І. Дроздова, Д. Заброра, Ю. Завгородня, А. Запорожцев, С. Коталейчук, А. Лабунь, Т. Леоненко, С. Мінченко, О. Мусієнко, Р. Опацький, Н. Ортинська, П. Рабінович, К. Чаплинський, С. Чернявський та ін.

Не можна не відмітити, що Н. Ортинською проведено дисертаційне дослідження на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему «Правовий статус неповнолітніх: теоретико-правове дослідження» [1].

Важливими, у контексті нашого дослідження, є наступні положення і висновки Н. Ортинської. По-перше, це проведене компаративне дослідження відмінностей законодавчого визначення віку повноліття. Так, це не завжди вісімнадцятирічний вік. Ним може бути і 20 років (у Буркіна-Фасо, Ліхтенштейні, Парагваї, Португалії), і 21 рік (у Болівії, Сенегалі, Того). При цьому, як відмічає вітчизняний правник, визначення у національному законодавстві віку повноліття не є довільним, а здійснюється з урахуванням того, коли «людина досягає необхідної фізичної і психічної зрілості, стає здатною адекватно оцінювати навколишню дійсність і керувати своєю поведінкою, реалізуючи свій вибір і, відповідно до закону, права та обов'язки» [1, с. 55]. При цьому автор дійшла висновку про відсутність як у внутрішньодержавному, так і міжнародному, правовому регулюванні єдиного підходу до розмежування використовуваних понять «діти», «малолітні», «молодь», «неповнолітні», «особи юного віку», «підлітки». При цьому терміни «дитина» і «неповнолітній» переважно використовуються у текстах міжнародних договорів як такі, що мають однакове значення. Водночас, дитиною є людина з моменту народження [1, с. 89].

Зауважимо, що у національному законодавстві, зокрема у Конституції України, використовується термін «повнолітні діти». Так, відповідно до ч. 2 ст. 51 Основного Закону «Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків» [2]. А згідно з ч. 2 ст. 25 Цивільного кодексу

України «Цивільна правоздатність фізичної особи виникає у момент її народження. У випадках, встановлених законом, охороняються інтереси зачатой, але ще не народженої дитини» [3]. До цього слід додати, що згідно з приписами сімейного законодавства «неповнолітня дитина має право брати участь у розпорядженні аліментами, одержаними на її утримання. Неповнолітня дитина має право на самостійне одержання аліментів та розпорядження ними відповідно до Цивільного кодексу України» [4] (ч. 2, 3 ст. 179 Сімейного кодексу). Використання у тексті нормативно-правового акту терміну «неповнолітня дитина» зумовлює виникнення питання про наявність повнолітніх дітей. Крім цього, у ст. 199 Сімейного кодексу України передбачений обов'язок батьків утримувати повнолітніх дочку, сина, якщо вони продовжують навчання і у зв'язку з цим потребують матеріальної допомоги. Зауважимо, що у цій юридичній нормі використано інші терміни «повнолітня дочка», «повнолітній син», а не «повнолітні діти».

По-друге, серед гарантій правового статусу неповнолітніх виокремлено: створення ювенальної юстиції, зважаючи на потребу зміни репресивного вектору державної політики у цій сфері на виховний; реформування системи органів опіки та піклування (у контексті реалізації прав неповнолітніх); затвердження програми і впровадження системи відновного правосуддя, що буде альтернативою кримінального процесу з переважно каральним характером, а також пріоритет застосування медіації у справах про правопорушення неповнолітніх [1, с. 385-386].

Однак, зазначимо, що означена робота ґрунтується переважно на положеннях і цінностях, іманентних радянській системі права. Доволі чітко на це указує Ю. Завгородня, акцентуючи увагу на тому, що «Н.В. Ортинською не взято до уваги загальноприйнятого європейською правовою культурою положення про іманентність правам людини (як і правам дитини, відповідно) фундаментальності, природного характеру, вертикальності, не пов'язаності з обов'язками» [5, с. 22].

Слід додати, що Ю. Завгородньою підготовлено низку наукових статей, присвячених загальнотеоретичним питанням захисту прав дитини, основні положення і висновки, наведені в означених роботах, взято нами за основу при висвітленні предмета нашого дослідження. Важливим у контексті нашої праці є аналіз Ю. Завгородньою національного і міжнародного нормативно-правового регулювання діяльності органів публічної влади щодо забезпечення прав дитини, а також практики національних судів та Європейського суду з прав людини у справах, пов'язаних із реалізацією прав дитини, врахування європейського розуміння сутності і змісту людських прав. Так, проаналізовані Ю. Завгородньою рішення Європейського суду з прав людини дозволяють визначити важливу роль національних органів публічної влади у проведенні ефективного розслідування порушення прав дитини. Окремі з цих актів будуть проаналізовані нами у роботі.

Другу групу складають джерела, предметом дослідження яких є кримінально-правові відносини, що складаються за умови вчинення злочинів щодо дітей, а також профілактика таких злочинів. Проблематику кримінально-правової та кримінологічної протидії злочинам щодо дітей розглядали у своїх працях значна частина вітчизняних науковців, серед яких слід згадати таких як Т. Барило, Ю. Баулін, І. Богатирьов, І. Даньшин, О. Джужа, В. Дзундза, Л. Кривоченко, І. Лановенко, Т. Леоненко, О. Литвинов, П. Матишевський, Г. Мауленов, Г. Мінковський, А. Музика, В. Навроцький, В. Негоденко, А. Пермінова, Є. Письменський, А. Примаченко, Ю. Пудовочкін, Г. Ткаченко, А. Тузов, Є. Фесенко, С. Школа, Н. Юзікова, С. Яценко та багатьох інших.

Важливість і значимість робіт зазначених вчених у контексті нашого дослідження визначається тим, що вони:

1) складають підґрунтя для визначення заходів протидії насильницьким злочинам щодо дітей, адже основним завданням напрацювання і застосування методики розслідування злочинів має бути, в першу чергу, не «розкриття злочину», а утвердження і забезпечення людських прав, саме тому відповідно до ст. 2 Кримінально-процесуального кодексу України, яка визначає завдання кримінального провадження, такими завданнями є «захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура» [6];

2) дають чітке розуміння складу злочину, а, відповідно, і основних завдань органів досудового розслідування при встановленні у діянні підозрюваного елементів складу злочину, допомагають визначити та провести дескрипцію типових моделей насильницьких злочинів щодо дітей тощо. Адже лише розуміння механізму діяльності може призвести до ефективних результатів такої діяльності;

3) можливі проблемні аспекти застосування відповідної статті Кримінального кодексу України, що, безумовно, впливає на визначення напрямів діяльності органів досудового розслідування та, відповідно, конкретних їх дій щодо виявлення і притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які вчинили відповідні злочини.

Серед праць, що складають цю групу, особливо слід виокремити наступні роботи: «Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні» [7]; «Звільнення від відбування покарання з випробуванням

неповнолітніх за кримінальним законодавством України» [8]; «Некаральний кримінально-правовий вплив на неповнолітніх в Україні (кримінологічні засади)» [9]; «Проблеми захисту прав неповнолітніх кримінальним законодавством України» [10]; «Покарання, пов'язані з виправно-трудовим впливом, що застосовуються до неповнолітніх» [11]; «Кримінально-правова характеристика системи злочинів проти сім'ї та неповнолітніх» [12]; «Проблема кримінально-правового захисту інтересів неповнолітніх» [13].

Аналіз джерел цієї групи дозволяє виокремити також проблемні та малодосліджені аспекти тематики, що розглядається. Серед головних недоліків вітчизняних наукових розробок, які складають цю групу, є фактичне не розмежування неповнолітніх потерпілих від злочинів та малолітніх потерпілих від злочинів. При цьому можна навести аргументи «за» такого не розмежування, особливо зважаючи на невелику вікову різницю між указаними категоріями осіб: малолітньою є особа, яка не досягла чотирнадцятирічного віку, а неповнолітньою – особа, яка не досягла вісімнадцятирічного віку. При цьому це законодавчо закріплена дефініція, відповідно до пп. 11, 12 ст. 3 Кримінально-процесуального кодексу України «малолітня особа - дитина до досягнення нею чотирнадцяти років; неповнолітня особа - малолітня особа, а також дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років» [6]. У ст. 31 Цивільного кодексу України (часткова цивільна дієздатність фізичної особи, яка не досягла чотирнадцяти років) і у ст. 32 Цивільного кодексу України (неповна цивільна дієздатність фізичної особи у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років) теж викладено таке розуміння розглядуваних понять [3]. Відповідно і загальнотеоретична юридична наука розмежовує неповну і часткову дієздатності як елементи правового статусу особи (точніше, правосуб'єктності особи). Більш того, окремі статті Особливої частини Кримінального кодексу України передбачають різними кваліфікуючі обставини вчинення злочину щодо неповнолітнього і вчинення злочину проти малолітнього.

Так, відповідно до ч. 3 ст. 302 Кримінального кодексу України створення або утримання місць розпусти, а також звідництво для розпусти, вчинені із залученням неповнолітнього, караються позбавленням волі на строк від двох до семи років. А згідно ч. 4 ст. 302 Кримінального кодексу України ці ж дії, вчинені із залученням малолітньої особи –позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років [14].

Зважаючи на зазначене, а також враховуючи значну різницю у психосоматичних характеристиках малолітніх і неповнолітніх, зосередження уваги вітчизняних науковців на характеристиці і профілактиці злочинів проти неповнолітніх та обходження увагою злочини щодо малолітніх видається нам прогалиною вітчизняної правничої науки.

Більш того, слід відмітити той факт, що характеристика сучасної злочинності дещо змінилася у порівнянні з попередніми роками у контексті учинення злочинів щодо малолітніх. Так, якщо суб'єктами вчинення таких

злочинів були переважно повнолітні люди, як правило, батьки, родичі, знайомі потерпілої дитини, то на сьогодні такі види злочинів, як злочини проти власності, злочини проти здоров'я малолітньої дитини, вчиняються і неповнолітніми особами.

Так, у висновку до проєкту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення дотримання прав та вдосконалення роботи з неповнолітніми правопорушниками» вказується з посиланням на офіційні сайти Генеральної прокуратури України та Державної судової адміністрації наступна статистична інформація:

Статистичні дані за 2014 – 2015 роки свідчать про певне зменшення кількості зареєстрованих та переданих до суду кримінальних проваджень про злочини, вчинені неповнолітніми. Однак у 2016 році ситуація змінюється на протилежну [15].

При цьому, «у структурі злочинності неповнолітніх майже 40 % складають насильницькі (умисні вбивства, тяжкі та середньої тяжкості тілесні ушкодження), корисливі (крадіжки) та корисливо-насильницькі (грабіж та розбій) злочини; повторність вчинення злочину серед осіб, до яких раніше не застосовувалися ані покарання, ані примусові заходи виховного характеру (зокрема, й направлення до спеціальних навчально-виховних установ для дітей), приблизно в 2,5 – 3 рази вища за тих, хто раніше направлявся до шкіл/професійних училищ соціальної реабілітації» [15].

Статистичні дані 2016 і 2017 років не набагато відрізняються. Так, за даними судової статистики, наданими Державною судовою адміністрацією України (ДСА), протягом 2016 року на розгляді суддів суду першої інстанції перебувало 6 041 кримінальне провадження щодо 7 438 неповнолітніх. З цієї кількості справ судами першої інстанції у 2016 році завершено судовий розгляд 4 240 кримінальних проваджень, у тому числі: 1) із постановленням вироку — 3 099 проваджень (із них на підставі угоди про примирення — 255, про визнання винуватості — 59); 2) із закриттям провадження у справі — 535 стосовно 574 неповнолітніх; 3) повернуто прокурору 140 обвинувальних актів стосовно 190 неповнолітніх; 4) із застосуванням примусових заходів медичного характеру — 12 кримінальних проваджень щодо 13 неповнолітніх. Кількість нерозглянутих кримінальних проваджень стосовно неповнолітніх на кінець звітного періоду становила 1 801.

У 2017 році кількість кримінальних проваджень щодо неповнолітніх збільшилася. Зокрема, протягом року у судах першої інстанції перебувало на розгляді 6 408 кримінальних проваджень щодо 7 976 неповнолітніх осіб. Із них розглянуто 3 872, у тому числі: 1) із постановленням обвинувального вироку — 2 854 провадження стосовно 3 462 осіб (із них на підставі угоди про примирення — 237 проваджень, а про визнання винуватості — 89); 2) із закриттям провадження у справі — стосовно 545 осіб; 3) із застосуванням примусових заходів медичного характеру — 15 проваджень щодо 16 осіб; 4) повернуто прокурору — 90 обвинувальних актів щодо 128 осіб. При цьому

виправдано 19 неповнолітніх, що на 7 осіб більше у порівнянні з показниками 2016 року. На кінець звітного періоду в судах першої інстанції перебувало 2 536 нерозглянутих кримінальних проваджень [16].

Упродовж 2018 року дітьми вчинено менше на 16,4 % (з 6780 до 5665) кримінальних правопорушень, у тому числі на 22,7 % (з 3201 до 2473) тяжких та особливо тяжких.

Разом із цим зросла кількість кримінальних правопорушень, що вчинені дітьми або за їх участю, на території міста Києва на 26,2 % (з 275 до 347), Донецької області - на 12,4 % (з 370 до 416) та Сумської області - на 2,0 % (з 255 до 260). Найбільш позитивна динаміка до зменшення кількості злочинів, учинених дітьми, у Чернівецькій на 44,8 % (з 125 до 69), Рівненській на 37,0 % (з 216 до 136) та Луганській на 36,6 % (з 227 до 144) областях.

Продовжується позитивна динаміка зменшення на 15 % (з 4717 до 4009) кількості дітей, причетних до учинення правопорушень.

Водночас збільшилася кількість дітей, які вчинили кримінальні правопорушення, на території міста Києва на 29,5 % (з 220 до 285), Івано-Франківської на 13,6 % (з 103 до 117) та Полтавської на 4,4 % (з 160 до 167) областях. Найбільш позитивна динаміка до зменшення кількості дітей, які вчинили злочини, у Волинській на 44,0 % (з 109 до 61), Чернівецькій на 37,4 % (з 115 до 72) та Черкаській на 36,6 % (з 123 до 78) областях.

На профілактичному обліку перебуває 3769 дітей, з яких 692 – звільнених від покарання (415 – із застосуванням примусових заходів виховного характеру та 27 – на підставі актів амністії або помилування), 65 – які вчиняють насильство в сім'ї, 4 – звільнених з місць позбавлення волі та 2 – звільнених умовно-достроково із спеціальних виховних установ.

Упродовж 2018 року на 5,6 % (з 4639 до 4380) зменшилась кількість кримінальних правопорушень, учинених стосовно дітей.

Водночас на 7,1 % (з 5087 до 4727) зменшилась кількість дітей, потерпілих від кримінальних правопорушень, у тому числі на 13,9 % (з 1712 до 1474) – від тяжких та особливо тяжких злочинів.

Зокрема потерпіло дітей від таких видів злочинів:

- 92 – умисне вбивство (ст. 115-118 КК України);
- 10 – торгівля, учинена відносно дітей (ст. 149 КК України);
- 178 – розбещення неповнолітніх (ст. 156 КК України);
- 60 – зґвалтування (ст. 152 КК України);
- 131 – насильницьке задоволення статевої пристрасті неприроднім способом (ст. 153 КК України);
- 64 – статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості (ст. 155 КК України).

Найбільше зросла кількість дітей, які потерпіли від кримінальних правопорушень у Кіровоградській на 45,2 % (з 104 до 151), Донецькій на 45 % (з 260 до 377) та Хмельницькій на 14,4 % (з 181 до 207) областях.

Найменше дітей потерпіло від злочинів у Рівненській на 46,0 % (з 163 до 88), Волинській на 43,4 % (166 до 94) та Вінницькій на 26,8 % (209 до 153) областях.

Третю групу складають джерела, предметом дослідження яких є методика розслідування окремих злочинів (їх видів) безвідносно до категорії потерпілих (не здійснено розмежування малолітніх, неповнолітніх, повнолітніх). Проблематику методів протидії, типових слідчих ситуацій, способів вчинення, особливостей виявлення і розслідування окремих злочинів та видів злочинів розглядала у своїх працях значна частина вітчизняних і зарубіжних науковців, серед яких слід згадати О.В. Антонюка, М.І. Бажанова, В.П. Бахіна, В.Д. Берназа, Р.С. Белкіна, М.С. Бушкевича, О.М. Васильєва, О.І. Возгріна, А.Ф. Волобуєва, В.Г. Гончаренка, Г.І. Грамовича, Л.Я. Драпкіна, М.М. Єфімова, В.А. Журавля, В.І. Захаревського, Г.Г. Зуйкова, А.В. Іщенко, Н.С. Карпова, Н.І. Клименко, О.Н. Колесніченка, В.П. Колмакова, В.В. Лисенка, В.Г. Лукашевича, Є.Д. Лук'янчикова, С.І. Мінченка, С.П. Мітричева, Д.Й. Никифорчука, О.І. Овчаренка, В.Л. Ортинського, М.А. Очеретяного, М.І. Порубова, В.Д. Пчолкіна, В.В. Пяковського, О.Р. Ратінова, М.В. Салтевського, С.М. Стахівського, Р.Л. Степанюка, В.Г. Танасевича, В.В. Тіщенко, Л.Д. Удалової, К.О. Чаплинського, С.С. Чернявського, Ю.М. Чорноус, В.Ю. Шепітька, Б.В. Щура, О.О. Юхна та ін.

З позитивної сторони слід відзначити те, що основні положення і висновки таких робіт дозволяють бачити типову «картину» механізму протидії конкретним злочинам чи їх видам. Водночас, питання специфіки їх розслідування щодо дітей залишається невисвітленим.

Основним недоліком (у контексті нашого дослідження) робіт, що складають цю групу, є те, що у них не конкретизується категорія дітей як потерпілих, не дається їх характеристика. Так, у цьому контексті не можна не згадати дисертаційне дослідження В.В. Пяковського «Методика розслідування торгівлі людьми», у якому автором наведена дефініція поняття «торгівля людьми», висвітлено сутність цього явища, а також визначено та розкрито зміст ознак поняття торгівля людьми.

Основною метою дослідження науковцем була визначена розробка спеціальної методики розслідування цього злочину з висвітленням проблемних аспектів виявлення торгівлі людьми, особливостей порушення кримінальної справи, тих обставин, що підлягають встановленню, виокремленню типових слідчих ситуацій та версій на початковій стадії розслідування, організаційних і тактичних особливостей провадження окремих слідчих дій. Автором визначена та наведена детальна характеристика означеного злочину з акцентуванням уваги на способах учинення цього суспільно небезпечного діяння, «виявлені і систематизовані криміналістично значущі відомості про особу потерпілого і злочинця, «слідчу картину». [17, с.17]. При цьому не можемо черговий раз не згадати статистику. Так, відповідно до даних

Управління Організації Об'єднаних Націй з питань наркотиків та злочинності, майже третина потерпілих від торгівлі людьми у світі є неповнолітніми [18]. За даними Департаменту боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми, протягом першого півріччя 2018 року поліція виявила майже 190 злочинів у сфері торгівлі людьми. Було викрито та затримано членів 14 організованих злочинних груп, оголошено 121 підозру. Поліцейські встановили 63 учасників організованих злочинних груп. За результатами досудового розслідування встановили 156 людей, яким надано статус потерпілих у кримінальних провадженнях. Серед них — 91 жінка, 49 чоловіків, 9 неповнолітніх і 7 малолітніх дітей. Серед виявлених поліцейськими правопорушень також п'ять фактів торгівлі дітьми, у тому числі спроба «оренди» малолітнього хлопчика. Так, на Хмельниччині оперативники виявили жінку, яка намагалася віддати свого чотирирічного сина в довгострокову оренду для жебракування. Виявлено також 365 кримінальних правопорушень, пов'язаних із сутенерством. Це на 75 % більше, ніж кількість подібних правопорушень, виявлених у 2017 році [19]. При цьому слід відмітити доволі високий рівень в Україні організованої злочинності. Так, за даними рейтингу, складеного фахівцями Всесвітнього економічного форуму 2017 року, наша держава увійшла у список держав з найбільш високим рівнем організованої злочинності, зокрема, Україна займає 113-є місце в переліку зі 137 держав поруч із державами Південної, Латинської Америки і Африки [20]. Дані за 2018 рік мало чим відрізняються від наведеного.

На окрему увагу заслуговує монографічне дослідження Назаренко К.Ю. «Методика розслідування злочинів, пов'язаних зі створенням або утриманням місць розпусти і звідництвом» [21], у якій автором висвітлено криміналістичну характеристику злочинів, пов'язаних зі створенням або утриманням місць розпусти і звідництвом, здійснена криміналістична характеристика цих злочинів, проведено дескрипцію слідчої картини, способів і обстановки учинення досліджуваних злочинів та особи злочинця. «Запропоновано алгоритми дій слідчого у типових слідчих ситуаціях початкового та подальшого етапів розслідування. Удосконалено організаційно-тактичне забезпечення проведення окремих слідчих (розшукових) дій, зокрема, огляду і допиту підозрюваного, потерпілого та свідка. Досліджено особливості використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів вказаної категорії» [21, с. 2]. І хоча автор зазначає про розбудову України як правової держави, необхідність інтегрування до Європейського союзу і забезпечення людських прав, однак, забуває про визнання людини основною цінністю, права на вільний розвиток особистості, права на приватність та принципу толерантності, що іманентне західній правовій культурі, яка розглядає сексуальні відносини двох повнолітніх дїездатних осіб, що відбуваються за взаємною згодою, як елемент приватного життя та не передбачає кримінальної чи адміністративної відповідальності за

такі дії. Наявність означеної відповідальності у національному законодавстві є атавізмом, який може використовуватися органами публічної влади як засіб втручання у людські права. Так, наприклад, у квітні 2019 року працівники Національної поліції в м. Дніпро заявили про «викриття місця розпусти», а представники ЛГБТ-спільноти – про «поліцейське свавілля» щодо їхніх представників. При цьому «відвідувачам наказали лягти обличчям донизу, ...відібравши телефони та інші засоби зв'язку, на підлозі відвідувачів протримали близько двох годин. У цей час їм нічого не пояснювали, чулась нецензурна лайка» [22]. Коментуючи цю подію, експерт правозахисного центру «Наш світ» Олександр Зінченко зазначив: «Це такий самий анахронізм, як і стаття за «порнографію». Стріп-клуби для гетеросексуалів є в усіх містах. Взагалі незрозуміло, чому поліція прийшла цього вечора саме до гей-клубу, там не було ніяких секс-паті, нічого такого. Звичайна клубна вечірка» [22]. Як слідус із заяви самої правозахисної організації, «цей кричущий випадок лише підкреслює нагальну потребу у проведенні ефективних реформ кримінального законодавства, правоохоронної системи та послідовній боротьбі з проявами гомофобії в Україні» [23].

Для цивілізованого суспільства кримінальна відповідальність за утримання місць розпусти і звідництва може існувати, якщо такі дії учиняються щодо дитини. Саме на цьому аспекті і мала зосередити увагу Назаренко К.Ю. Але у її дослідженні лише одне речення стосується дитини: «якщо злочин вчинено за участю неповнолітньої чи малолітньої особи, то, крім зазначених відомостей, необхідно зібрати інформацію про батьків (або законних представників) і сферу їх діяльності» [21, с. 67-68].

Четверту групу складають джерела, предметом дослідження яких є методика розслідування окремих злочинів (їх видів), вчинених щодо дітей. Проблематику методів протидії, типових слідчих ситуацій, способів вчинення, особливостей виявлення і розслідування окремих злочинів та видів злочинів щодо дітей розглядала у своїх працях значна частина вітчизняних і зарубіжних науковців, серед яких слід згадати таких як: Ю.П. Аленін, Л.І. Аркуша, В.Д. Басай, В.П. Бахін, Р.С. Белкін, А.Н. Васильєв, І.А. Возгрін, В.К. Гавло, І.Ф. Герасимов, В.А. Журавель, А.В. Іщенко, І.І. Когутич, А.Н. Колесніченко, В.П. Колмаков, В.О. Коновалова, Г.А. Матусовський, В.О. Образцов, В.Г. Танасевич, В.В. Тіщенко, Є.С. Хижняк, С.Н. Чурилов, В.Ю. Шепітько, Б.В. Щур, М.П. Яблоков та інші.

Особливу увагу (у контексті нашого дослідження) слід звернути на дисертаційне дослідження Паляничко Д.Г. на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему «Методика розслідування злочинів, пов'язаних із дитячою порнографією», у якій автором проведена класифікація злочинів, що пов'язані з досліджуванним об'єктом, висвітлена їх криміналістична характеристика, з'ясовано обставини, які підлягають доказуванню під час досудового розслідування таких злочинів; висвітлено

специфіку початкового та подальшого етапів розслідування з акцентуванням уваги на особливостях тактики проведення окремих слідчих дій. Окрім цього науковцем надано рекомендації з підвищення ефективності досудового розслідування на різних його стадіях, що має сприяти досягненню завдань кримінального процесу [24].

Серед робіт, які входять до цієї групи, слід також виокремити дисертаційне дослідження Є.С. Хижняка «Особливості розслідування статевих злочинів щодо малолітніх». У даній роботі автором проведена типологія статевих злочинів, при цьому визначені й конкретизовані сутність і значення криміналістичної характеристики статевих злочинів щодо малолітніх. «Визначаючи структуру криміналістичної характеристики досліджуваних злочинів, дисертант на основі результатів вивчення думок у спеціальній літературі, з урахуванням особливостей злочинів зазначеної категорії, пропонує структуру криміналістичної характеристики і розглядає основні її елементи, такі як механізм, обстановка і деякі особливості вчинення статевих злочинів щодо малолітніх, характеристика особи злочинців та потерпілих (малолітніх)» [25, с. 17].

У цьому аспекті не можна не відмітити і дисертаційне дослідження на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук Нікітіної-Дудікової Г.Ю. «Розслідування насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом, вчиненого щодо малолітньої особи» [26], а також монографічне дослідження Карпенка М.О. «Особливості провадження в справах про злочини неповнолітніх» [27].

У окрему, п'яту, групу слід виокремити дослідження зарубіжних авторів, у першу чергу, європейських та американських (зважаючи на стан реалізації людських прав у цих державах), виходячи зі специфіки їх національного законодавства у сфері боротьби зі злочинністю, різними інституціями забезпечення протидії злочинності тощо.

Серед американських учених, які займалися проблематикою протидії злочинності щодо дітей, варто згадати наступних: Л.С. Веллс [28], Р. Ормрод [29], Дж. Х. Ранкін [30], П. Хашіма [31], Д. Фінкельхор [31].

Зауважимо, що системно до тематики віктимології злочинності щодо дітей займаються професор соціології, директор Центру вивчення злочинів щодо дітей університету Нью-Гемпшира Девід Фінкельхор і науковий співробітник Центру вивчення злочинів щодо дітей університету Нью-Гемпшира Річард Ормрод. Акцентуємо увагу на двох їх роботах, присвячених повідомленням про злочини щодо дітей і характеристиці таких злочинів. Слід зауважити, що у своїх роботах указані учені спираються на статистичні дані. Так, за отриманими даними у дітей, що потерпіли від злочинів, значно менші шанси у порівнянні з дорослими потерпілими відносно того, що насильницькі злочини проти них стануть відомі поліції або іншим органам влади. Винятком є насильницькі сексуальні злочини щодо дітей, про які повідомляють так само, як і про сексуальні злочини щодо

повнолітніх осіб, хоча, навіть більша ймовірність про повідомлення повнолітніми особами щодо сексуального насильства відносно їх дітей, ніж про сексуальне насильство щодо самих дорослих (віктимність є майже однаковою). Так, тільки про 28 % насильницьких злочинів щодо дітей стає відомо поліції. Лише 10 % крадіжок, у яких потерпілими є неповнолітні, стають відомими поліції, але додатково про 29 % таких крадіжок отримують інформацію інші органи, зокрема адміністрації шкіл [32, с. 2].

На думку цих науковців, доволі часто факторами, що сприяють віктимності насильницьких злочинів щодо неповнолітніх, є наступні обставини:

- занепокоєння підлітків щодо особистої автономії та побоювання бути звинуваченими або не сприйнятими серйозно;
- побоювання батьків щодо негативного впливу системи правосуддя на дітей та загальне сприйняття того, що не сексуальні напади проти молоді – це щось інше, ніж справжні злочини.

Тому ювенальна система може запобігти цим факторам, підкресливши свою зацікавленість у наданні допомоги неповнолітнім жертвам, підвищуючи доступність для дитини самої системи та персоналу, а також протидіяти деяким ідеологіям, що стримують необхідність інформування [32, с. 1].

У роботі «Характеристика злочинів проти неповнолітніх» Д. Фінкельхор і Р. Ормрод зазначають, що більше 70 відсотків повідомлень про сексуальні злочини стосуються неповнолітніх жертв. При цьому розслідування таких злочинів має ураховувати низку проблемних аспектів, деякі з них стосуються молодого віку жертв – приблизно одна четверта неповнолітніх жертв є молодшою 12 років. Деякі з них стосуються приватного характеру злочинців, 20 % з яких – сім'я, а 61 % – знайомі.

Серед сексуальних злочинів щодо дітей і викрадень жертвами переважно виступають дівчата, в усіх інших випадках жертвами переважно є хлопці.

Непропорційними є дані по співвідношенню потерпілих дітей і потерпілих повнолітніх осіб по наступним категоріям злочинів:

- переважно діти є потерпілими сексуальних злочинів і викрадень;
- неповнолітні складають меншу частку жертв наступних категорій злочинів: збройний напад (19 %), простий напад (19 %), пограбування (14 %), вбивство (12 %), крадіжка (8 %), вандалізм (4 %) і викрадення автомобілів (2 %). При цьому низький відсоток для викрадення автомобілів, очевидно, пов'язаний з тим, що невелика кількість неповнолітніх володіють автомобілями. Загалом, неповнолітні складають 22 % жертв насильницьких злочинів і 6 % жертв майнових злочинів [33].

Серед європейських вчених, які займалися дослідженням насилля проти дітей, слід згадати таких як Х. Барбаре, М. Бейзерт, Дж. Бейн, Ф. Берлін, А. Біч, С. Брасен, Д. Браус, К. Волмерт, Т. Вайс, Т. Вард, Р. Дікі,

Х. Дресінг, Р. Зіпурскі, Н. Кабані, Дж. Кантор, М. Коен, І. Колеман, Б. Крістенсен, А. Крістенсон, З. Лью-Старович, М. Лью-Старович, Дж. Мані, М. Мінер, Ф. Орлекінг, Д. Палашек, М. Пачольський, К. Райен, К. Раймонд, Х. Снайдер, Х. Тост, П. Фаган, Я. Хайтцман, С. Хакер, М. Холл, Р. Холл, К. Шмідт, А. Шмітт та ін.

Окрему увагу слід зосередити на науковій статті колективу авторів «Сексуальне насильство над дітьми в Польщі – аналіз справ 257 осіб, які вчинили сексуальні злочини», метою якої було підготувати багатовимірний аналіз профілю статевих злочинців щодо неповнолітніх. Авторами було здійснено детальний аналіз документації від судової сексології, психіатричних і психологічних досліджень та інформації про провадження щодо 257 злочинців. Аналізована інформація включала демографічні дані, психосоціальний фон, сексуально-психологічний розвиток, сексуальну активність, питання фізичного і психічного здоров'я, а також інформацію про злочин, пов'язаний із сексуальними звинуваченнями [34]. Як зазначають вчені, незважаючи на те, що явище сексуального насилля над дітьми є серйозною проблемою у всьому світі, даних про профіль винних в сексуальних злочинах щодо дітей немало, але вони суперечать популярним ідеям. Так, Раймонд та інші стверджували, що серед винуватців цього типу (середній вік 37 років) 71 % мають середню або вищу освіту, і лише 7 % були безробітними. Фаган і колеги відзначили, що клініцисти не повинні забувати, що людина, яка вчинила сексуальний напад на дитину, не тільки вчиняє злочин, але також страждає від психічних розладів. За даними Раймонда та ін., лише 7 % злочинців не виявили жодних супутніх психічних розладів на основі критеріїв SCID-P. 56 % відповідали критеріям для п'яти або більше розладів (крім педофільї). У 67 % хворих діагностовано порушення настрою в минулому, найчастіше депресію. 64 % пацієнтів мали тривожний розлад (зазвичай соціальну фобію) і посттравматичний стресовий розлад, 60 % зловживали психоактивними речовинами, найчастіше алкоголем (51 %), каннабіноїдами (38 %) та кокаїном (18 %) [34, с. 106].

За даними учених, у більшості випадків винуватці походили з робітничих сімей (61,5 %) або селянських (21,2 %). Вищу освіту мали 15,4 % винних, 83,7 % респондентів були виховані обома батьками, 11,5 % – матір'ю, 2,4 % – батьком і 2,8 % – іншою особою. 65,5 % оцінили відносини своїх батьків позитивно, 30,6 % – негативно і 3,9 % – нейтрально. Батьки розлучилися в 16,5 % випадків. Хороші відносини з батьками мали 74,4 % респондентів. Більше половини (51,3 %) зазнали значних труднощів в освіті, і 13,2 % мали проблеми у відносинах з вчителями. Обидва явища частіше зустрічаються у людей із сексуальними відхиленнями ($p = 0,049$ і відповідно $p = 0,017$). Хороші відносини з однолітками мають 73 % респондентів, у тенденції до ізоляції зізналися 18,6 % опитаних, а 8,4 % оцінили всі свої контакти в ранньому житті негативно [34, с. 110].

Таким чином, аналіз наукових розробок розслідування насильницьких злочинів щодо дітей, а також врахування статистичних даних дозволяють зробити висновок про необхідність комплексного дослідження протидії вчинення насильницьких злочинів щодо дітей.

Як відомо, наукове дослідження має відзначатися об'єктивністю, усебічністю та повнотою. Тому у цьому підрозділі нашого дослідження ми визначимо термінологічні засади нашої роботи, з'ясувавши зміст і обсяг поняття «насильство стосовно дітей», а також з'ясуємо співвідношення цього поняття із відносно новим поняттям кримінологічної науки - «агресивно-насильницька злочинність», адже чітке розуміння предмета дослідження буде досягнуто лише за умови однозначного сприйняття змісту зазначених понять.

Саме явище насилля постійно супроводжує розвиток соціуму. Так, якщо сягнути часів Київської Русі, то про існування насилля можна зробити висновок із трактату візантійського імператора Костянтина Багрянородного «Про народи», який датується серединою X століття. За його оповіддю, на початку листопада, коли замерзали ріки, князь із дружиною виїжджав з Києва та прямував у землі деревлян, дреговичів, кривичів та інших слов'ян, що сплачували йому данину. Поїздка на полюддя продовжувалася до весни. Процес збору данини часто супроводжувався насильницькими діями з боку дружинників [35, с. 33].

У Руській Правді (розширена редакція) насилля згадується у декількох статях:

«22. Так само і у всіх справах про крадіжку і (в справах) за підозрою (в крадіжці); якщо немає полічного, а позов не менше півгривні золотом, то піддавати насильно його (обвинуваченого) випробуванню залізом; коли ж (позов) менше, то, якщо до двох гривень, випробовувати водою, а якщо ще менше, то для отримання своїх грошей позивачеві (досить) присягнути.

54. Якщо який-небудь купець зазнає корабельної аварії. Якщо який-небудь купець, відправившись із чужими грошима, де-небудь зазнає корабельної аварії або піддаватиметься нападу ворога, або (його) наздожене пожежа, то не творити над ним насильства, не продавати (його і його майно), але нехай, як почне (виплачувати борг) погодно, так і платить, бо це нещастя від бога, а він (купець) не винен» [36, с. 17, 21].

Історико-правовий екскурс дозволяє зробити висновок, що насилля розглядалось не лише як складовий елемент окремих злочинів (засіб учинення злочину), але і як окремий злочин. Так, відповідно до ст. 142 Статуту про покарання, що накладаються мировими суддями (1984 рік) «За самоуправство, а так само за застосування насильства, однак, без нанесення побоїв, ран чи каліцтва (ст. 28), винна особа піддається арешту не більше трьох місяців» [37, с. 58].

У першу чергу слід відзначити, що розуміння змісту терміну «насильство» у історичній ретроспективі дозволяє отримати аналіз тлумачення цього поняття у різних словниках (різних часів).

Енциклопедичний словник Брокгауза і Єфрона, виданий наприкінці XIX ст., інтерпретує термін «насилля» як незаконне застосування сили проти особистості потерпілого, примус його що-небудь зробити або не робити, зазнати чого-небудь. Насилля може бути фізичним або психічним; останнє частіше за все виражається у формі погроз. Насилля може бути засобом для вчинення іншого злочину (розбою, грабежу, зґвалтування, посягання на особисту свободу); тоді воно входить до складу останнього і ним поглинається. Як самостійний злочин, насилля полягає в протизаконному використанні сили проти особистості, що не переходить в інший злочин» [38]. При цьому автори енциклопедичного словника наводять юридичну характеристику насилля та окремих його форм, зазначаючи, що за об'єктивною тяжкістю насилля відрізняється від тілесних ушкоджень, таких як тяжкі побої, рани або каліцтва, у напрямку наміру - від образ. Взагалі насилля є поняття додаткове, створене на випадок непридатності інших кримінально-юридичних понять. Ст. 142 Статуту про покарання замінила собою цілий ряд статей Уложення про покарання 1857 р., в тому числі і статтю, що передбачала вторгнення в чуже житло, яке може і не супроводжуватися ні фізичним насильством по відношенню до господаря оселі, ні погрозами на його адресу, представляючи собою форму морального насилля. Судова практика досить широко конструє поняття морального насилля, підводячи під нього всяке розпорядження в чужій правовій сфері всупереч ясно висловленій волі особи, по відношенню до якої чиниться насильство» [38].

У тлумачному словнику Ожегова насилля розуміється як «1. Застосування фізичної сили до кого-небудь. Акт насилля. Сліди насильства на тілі. 2. Примусовий вплив на кого-небудь, порушення особистої недоторканності. Насилля над особистістю. 3. Пригнічення, беззаконня (книжн.). Свавілья та ін.» [39].

Академічний тлумачний словник термін насилля інтерпретує наступним чином: «Насилля. Те саме, що насильство» [40, с. 183]. При цьому під насильством розуміється «1. Застосування фізичної сили до кого-небудь. 2. Застосування сили для досягнення чого-небудь; примусовий вплив на когось, щось» [40, с. 184].

Зважаючи на важливість розуміння змісту поняття «насильство», це питання було предметом розгляду Верховного Суду України. Так, згідно з п. 5 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини проти власності» під насильством, що не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого при грабежі, слід розуміти умисне заподіяння легкого тілесного ушкодження, що не спричинило короточасного розладу здоров'я або незначної втрати працездатності, а також вчинення інших насильницьких дій (завдання удару, побоїв, незаконне позбавлення волі) за умови, що вони не були небезпечними для життя чи здоров'я в момент заподіяння. Такі насильницькі дії, вчинені під час грабежу,

повністю охоплюються частиною другою статті 186 КК і додаткової кваліфікації за іншими статтями КК не потребують [41].

Дещо іншим є тлумачення поняття, що розглядається у постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини проти статеві свободи та статеві недоторканості особи». Так, відповідно до п. 3 цієї постанови фізичним насильством, передбаченим диспозиціями статей 152, 153 КК, слід вважати умисний зовнішній негативний вплив на організм потерпілої особи або на її фізичну свободу, вчинений з метою подолання чи попередження опору потерпілої особи або приведення її у безпорадний стан. Такий вплив може виражатись у нанесенні ударів, побоїв, заподіянні тілесних ушкоджень, здавлюванні дихальних шляхів, триманні рук або ніг, обмеженні або позбавленні особистої волі, уведенні в організм потерпілої особи проти її волі наркотичних засобів, психотропних, отруйних, сильнодіючих речовин тощо» [42].

Слід зауважити, що питанням насильства, його характеристик, форм прояву, у контексті вчинення кримінальних злочинів, займається кримінологія. Так, як указують українські кримінологи, типовими видами прояву насильства є наступні:

1) позбавлення життя, заподіяння тілесних ушкоджень, зазіхання на статеву недоторканість, захоплення заручників, здириство й інші способи вилучення майна, катування і застосування незаконних методів впливу стосовно затриманих і підслідних;

2) перевищення влади, позбавлення різноманітних прав і свобод, жорстоке поводження з дітьми тощо [43, с. 84].

Зазвичай указані види у юридичній науковій та навчальній літературі йменують насильницькими злочинами. Водночас, не можемо не відзначити, що питання про чітке визначення діянь, які складають насильницькі злочини, залишається нерозв'язаним вітчизняною кримінально-правовою та кримінологічною науками. Так, наприклад, відзначимо, що радянські юристи до насильницьких злочинів відносили лише наступні діяння: умисне вбивство, умисне тяжке тілесне ушкодження, хуліганство [44, с. 174]. Хоча такий підхід навряд чи є навіть логічно обґрунтованим, адже незрозуміло залишається відповідь на питання: а чому автори не включили до цього переліку середньої тяжкості чи легкі тілесні ушкодження? До того ж, не названа група злочинів проти статеві недоторканості, вчинення яких переважно і супроводжується насильством. Частина науковців до розглядуваної категорії злочинів відносять наступні: убивства, тілесні ушкодження, зґвалтування, хуліганство.

Не можна не звернути увагу на те, що юридична наукова та навчальна література, як і наведені вище акти вищого судового органу у системі судів загальної юрисдикції (на момент прийняття постанови; на сьогодні Верховний Суд є найвищим судом у системі судоустрою України), так і Кримінального кодексу України, використовують обмежене тлумачення

терміну «насилля», розуміючи під ним лише застосування фізичної сили та, відповідно, розмежовуючи фізичне насилля та погрозу застосування фізичного насильства. Така інтерпретація цього терміну не відповідає усталеному його використанню у розмовній мові, а також законодавчій дефініції «домашнє насильство», що використовується у законі «Про запобігання та протидію домашньому насильству». Адже цілком зрозуміло, що у сучасних умовах розвитку соціуму насильство не може обмежуватися лише застосуванням фізичної сили. Так, наприклад, таке відносно поширене в Україні явище як булінг, будучи суспільно небезпечним, спричиняючи значну шкоду для становлення і розвитку повноцінної особистості, може не супроводжуватися застосуванням фізичної сили, однак, не назвати це явище насильницьким не можна. Зазвичай булінг і визначається терміном «насилля».

Зазначимо, що Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» від 18 грудня 2018 року було доповнено, зокрема, Кодекс України про адміністративні правопорушення ст. 172-4, яка передбачає відповідальність за булінг (цькування) учасника освітнього процесу, а також ч. 1 ст. 1 Закону України «Про освіту» пунктом 3-1, у якому викладена законодавча дефініція поняття «булінг (цькування)». Так, законодавець під указаним поняттям розуміє «діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та (або) такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого» [45]. Наголосимо, що таке визначення цілком узгоджується з тлумаченням домашнього насильства, закріпленим у п. 3 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»: «діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь» [46].

Слід зазначити, що уже 05 лютого 2019 року Бориспільський міськрайонний суд Київської області, розглянувши адміністративний матеріал, що надійшов від Бориспільського ВП ГУНП в Київській області, про притягнення до адміністративної відповідальності за ч. 3 ст. 173-4 Кодексу України про адміністративні правопорушення, визнав винною у вчиненні булінгу та наклав стягнення у виді штрафу в розмірі 50

неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. За обставинами справи неповнолітня особа – дитина, визнана у цькуванні особи, перебуваючи у приміщенні Бориспільської загальноосвітньої школи № 7 «вчинила булінг, тобто дії психологічного та сексуального насильства із застосуванням засобів електронних комунікацій, щодо неповнолітньої особи, що проявилось у висвітленні непристойних фото у мережі «Інстаграм», в результаті чого могла бути завдана шкода психічному здоров'ю потерпілої» [47].

Розуміння насильства як такого діяння, що не пов'язане з фізичним впливом на особу, дає і рішення Нетішинського міського суду Хмельницької області від 28 лютого 2019 у справі № 679/287/19 (і хоча потерпілою була повнолітня особа, ми розглядаємо це судові рішення у межах нашого предмета дослідження, виходячи з того, що воно дає нам розширене тлумачення поняття «насильство», яке може однаковою мірою стосуватися як дитини, так і дорослої особи, хоча при цьому ми не заперечуємо той факт, що відносно дитини певні діяння, що мають характер насильства, мають більш «відчутний» характер, зважаючи на не сформованість психіки, індивідуальні особливості дитини тощо). За обставинами справи учень 8–В класу освітнього закладу у період з 01 вересня 2018 року до 12 лютого 2019 року «вчиняв діяння, які полягали у психологічному насильстві (лайці, образах, погрозах)» щодо вчителя фізики, завдавши таким чином шкоду психічному здоров'ю потерпілої особи. При цьому, цей учень «постійно зривав навчальний процес, а саме: під час уроків на її адресу висловлюється словами нецензурної лайки, під час уроку вмикає голосно музику, чіплявся до інших дітей, чим заважав їм навчатись» [48].

У постанові Шполянського районного суду Черкаської області у справі № 710/465/19 від 22 квітня 2019 року йдеться про визнання особи винної у вчиненні адміністративного правопорушення, передбаченого ч. 3 ст.173-4 Кодексу України про адміністративні правопорушення, що полягало у свідомому та систематичному вчиненні фізичного насильства: штовхання, зачіпання, економічного насильства: пошкодження одягу, психологічного насильства: виражався нецензурною лексикою, тобто булінг відносно своєї однокласниці [49].

Наведені судові рішення, як і положення чинного законодавства, на які посилялися судді, дозволяють зробити висновок про застосування як законодавцем, так і судовою практикою широкого підходу до інтерпретації розглядуваного терміну, який передбачає не лише фізичну його форму, але й інші, зокрема психологічну, економічну тощо.

Не можна не визнати насильством і методи, використовувані так званими «колекторськими організаціями», які не пов'язані безпосередньо із застосуванням фізичної сили, а ґрунтуються переважно саме на залякуванні особи, психологічному тиску тощо: дзвінки серед ночі, погрози затриманням, притягненням до кримінальної відповідальності, залякуванням юридичною

відповідальністю родичів і близьких, листи на роботу та за місцем проживання, розкриття особистої інформації та ін. За даними голови координаційної ради Асоціації антиколекторів і правозахисників України «Ваша надія» Федора Олексюка колекторський бізнес довів до самогубства 169 осіб [50]. Зрозуміло, що обґрунтованість таких даних може викликати певні сумніви, водночас, вплив колекторських організацій на життя і здоров'я людини у цілому не викликає особливих заперечень.

Слід відмітити, що в сучасному суспільстві подібне діяння отримало назву «сталкінг», що указує на його поширеність та визнання його існування. Сталкінг дозволяє зрозуміти, що інтерпретація насилля з фізичним впливом на особу, іншими формами явної агресії не відповідає сучасному стану розвитку соціуму, за якого змінились і форми насилля. Небажане нав'язливе переслідування теж є формою насилля.

Зауважимо, що сталкінг став предметом дослідження зарубіжних учених. Так, у цьому контексті варто відзначити наукову статтю Джошуа Д. Дантлі й Девіда М. Бусса «Еволюція сталкінгу» (The Evolution of Stalking), у якій авторами висвітлено розуміння сталкінгу, його форми та характеристики, ураховуючи, у тому числі, і гендерний аспект. Зважаючи саме на гендерні відмінності, теорія Джошуа Д. Дантлі й Девіда М. Бусса передбачає різні форми захисту від сталкінгу, зокрема, стратегії дій жінок щодо чоловіків, які їх переслідують з метою сексуального насильства. Саме чоловіки, як правило, використовують «важкі» форми сталкінгу, у порівнянні з жінками [51, с. 324].

Водночас, на початку 2000-х років питання сталкінгу було майже недосліджене у Сполучених Штатах Америки. При цьому сталкінг розглядається переважно як систематичне переслідування або нав'язлива поведінка, якій піддається потерпіла особа, наприклад, слідкування за людиною, систематична поява у місцях її перебування чи проживання, нав'язливі телефонні дзвінки, письмові повідомлення, вандалізм відносно власності особи. При цьому такі дії можуть супроводжуватися, а можуть і не супроводжуватися, погрозою заподіяння більш серйозної шкоди; можуть бути, а можуть і не бути, попередники нападу або вбивства.

Як наголошують Патрісія Тейден і Ненсі Теннес, юридичні визначення сталкінгу відрізняються у різних державах. Незважаючи на те, що більшість держав визначають сталкінг як умисне, шкідливе і неодноразове переслідування іншої особи, деякі держави включають у нормативну дефініцію цього поняття такі види діяльності як брехня, спостереження, неприпустимі комунікації, телефонні домагання і вандалізм [52, с. 1].

За окремими даними, у світі близько 6 млн. інтернет-користувачів піддається психологічному насиллю. Якщо брати нашу державу, то біля 90 % користувачів мережі Інтернет у віці від 15 до 24 років зазнають різного роду насилля, що негативно позначається на їх психіці.

За інформацією О. Покальчук, директорки Amnesty International Україна, внутрішньодержавне законодавство значної кількості країн передбачає юридичну відповідальність за stalking. Наприклад, у Австралії, Австрії, Великій Британії, Канаді, Сполучених Штатах Америки, Японії за таке діяння передбачені покарання у вигляді штрафу або позбавлення волі строком до шести років (практикується також видача захисного ордеру). Хоча, при цьому малоефективними є дії правоохоронних органів щодо застосування нормативно-правових приписів. Так, навіть у Великій Британії досить низький показник притягнення осіб, яких звинувачують у вчиненні переслідування, до юридичної відповідальності: 2 з 10 (з поданих у 2018 році, більше ніж 10 тисяч заяв про переслідування, тільки 1822 особам було висунуто офіційне звинувачення) [53].

Зауважимо, що в Україні відсутня окрема юридична норма, яка б передбачала відповідальність за stalking. Відповідно, відсутні механізми протидії такому діянню зі сторони правоохоронних органів; не ведеться статистика щодо постраждалих від цього негативного явища. Більше того, значна частина громадян не розглядає stalking як злочин, вважаючи його допустимим, а можливим засобом протидії - намагання не реагувати. «Мені часто казали, що я сама винна, нагнітаю, я чула: «просто заблокуй». ...Я зверталась до поліції, говорила зі слідчим. Мені сказали, що це не злочин, і сенсу в заяві немає, ніхто розслідувати це не буде. Порадили блокувати його всюди і не звертати уваги», – зазначає потерпіла від stalkingу колишнього чоловіка» [53].

Не можна не відзначити той факт, що усе ж таки на міжнародному рівні вживаються різні заходи щодо протидії stalkingу. У цьому контексті не можна не відзначити того, що ст. 34 Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами містить інтерпретацію цього явища та зобов'язує учасників міжнародного договору ужити законодавчих або інших заходів щодо криміналізації stalkingу: «Сторони вживають необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення того, щоб умисну поведінку, яка полягає в повторному здійсненні загрозливої поведінки, спрямованої на іншу особу, що змушує його чи її боятися за свою безпеку, було криміналізоване» [54]. Однак, Україна, підписавши означений міжнародний договір (відомий як Стамбульська Конвенція), і до сьогодні його не ратифікувала, зокрема, через несприйняття значною частиною українців гендерної ідеології. «Народ України не підтримує ратифікацію Стамбульської Конвенції через нав'язування гендерної ідеології, яка не здатна захистити жінок від насильства, проте суттєво шкодить моральним засадам і сімейним цінностям українського суспільства» [55] – зазначається у зверненні Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій до Парламенту про недоцільність і ризики ратифікації Стамбульської Конвенції. Слід зауважити, що така

позиція ради церков явно суперечить принципу толерантності та рівності. За не толерантного відношення не може бути і мови про рівність. При цьому мало хто буде заперечувати той факт, що принцип рівності є основою цивілізованого суспільства, а тим більше демократичної і правової держави, якою проголошена Україна у ст. 1 Конституції України. Відтак, нерозуміння релігійними організаціями того, що традиційне для українського суспільства нерівне становище чоловіка і жінки є перешкодою для реалізації принципу рівності та заважає подальшому суспільному поступу, «відкидає Україну у часи Середньовіччя».

У цьому аспекті не можна не згадати результати загальнонаціонального дослідження, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва за підтримки Програми розвитку ООН в Україні та за ініціативою Офісу Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини й громадської організації «Центр інформації про права людини», відповідно до яких лише 25 % респондентів визначили толерантність як цінність (це найменший результат у порівнянні з іншими цінностями; для порівняння: 38 % – патріотизм, 43,9 % – порядок, 44,7 % – матеріальна забезпеченість, 47,5 % – законслухняність). При цьому, 59,5 % опитаних визнали наявність проблеми дискримінації в українському суспільстві (14,8 % громадян не визначилися з оцінкою серйозності проблеми дискримінації, 25,7 % – взагалі не визнають її наявності) [56, с. 66-68].

40% респондентів указали, що особисто зіткнулися з дискримінацією (при цьому серед цієї категорії осіб найбільш часто як види дискримінації зазначались: дискримінація за віком – 57,4 %, дискримінація за станом здоров'я (інвалідністю) – 48,8 %, дискримінація за майновою ознакою – 34 %, дискримінація за статтю – 32,3 %. Особи, які указали, що зазнавали дискримінації, зазвичай називали декілька ознак. Тільки близько 18 % серед них указали на одну ознаку. Близько 21 % з цієї категорії указали на дві ознаки водночас, 22% – на три ознаки, близько 39 % – чотири та більше ознак). Більш того, 88,9 % респондентів погодились, що не повинно бути обмеження у правах за ознаками статі чи віку, 90,3 % – не повинно бути обмеження у правах за ознаками раси чи національності, 84,8 % – не повинно бути обмеження у правах за ознаками політичних та інших поглядів, але відзначили, що можна обмежувати права наркозалежних (66 % респондентів), колишніх засуджених (53,2 % респондентів), ромів (47,5 % респондентів), ЛГБТ (46,2 % респондентів) [56, с. 70-72].

Примітно також те, що 30,3 % українців відзначили готовність поступитися державі частиною своїх прав і громадянських свобод заради власного добробуту, 25,4 % респондентів зазначили, що готові терпіти матеріальні труднощі заради реалізації особистої свободи та гарантій забезпечення усіх громадянських прав (це є доволі важливим показником ставлення українців до людських прав, зважаючи на те, що 34,3 % опитаних не визначилося з відповіддю) [56, с. 28,66,30].

Наведені дані результатів загальноукраїнського опитування, а також урахування радянського минулого, що безумовно позначилося на менталітеті українців, дозволяють зрозуміти, чому значна частина українців не розглядає сталкінг як не те що злочин, а і правопорушення. Невизнання цінності окремої людини, іманентності людині прав, гідності, розгляд окремої особи лише через призму колективу, визнання можливості «пожертвувати» життям людини чи людей задля досягнення щастя колективом чи збереження життя більшої кількості осіб (арифметичний підхід до розгляду життя людини) – саме такі фактори, а також постійні жорсткі фізичні репресії проти населення (які тримали фактично усе населення у психологічному стані перманентної невизначеності за свою майбутню долю, адже кожную особу можна було затримати, не особливо зважаючи на підстави, якими зазвичай були повідомлення) дозволяють частково пояснити невизнання переслідування насиллям. Відомий лозунг комуністів «Залізною рукою заженемо людство у щастя» тільки підтверджує насильницький характер публічної влади у Радянському Союзі, можливість, навіть бажаність, застосування насилля задля досягнення щастя суспільства (не зважаючи на можливу наявність інших цінностей – точніше різне розуміння щастя – як у особи, так і суспільства загалом).

Зважаючи на означене вище, ураховуючи еволюцію форм насилля, на нашу думку, і застосування фізичної сили, і погрози застосування фізичної сили цілком охоплюється поняттям «насилля» і являє собою різні види саме цього соціального явища.

Водночас, слід зауважити, що сфера кримінально-правових відносин має певні особливості. Так, саме вчинення кримінального злочину передбачає притягнення винної особи до кримінальної відповідальності, покарання у межах якої є найтяжчими по відношенню до інших видів юридичної відповідальності. Ступінь небезпечності для особи фізичного примусу та погрози його застосування у конкретний момент часу є різними і до того ж передбачають (зокрема у останньому випадку) можливість звернення за захистом до уповноважених державою органів чи вжити інші заходи недопущення реалізації висловлених погроз. Хоча усвідомлення потерпілою особою реальної можливості виконання погрози у момент після її висловлювання змушує її виконати вимоги злочинця. Відмова ж потерпілого підкоритися найчастіше завершується заподіянням шкоди здоров'ю або навіть позбавленням життя. У більшості випадків насильницькі дії поєднуються із погрозами заподіяння ще більшої шкоди здоров'ю. Водночас, погроза застосування насильства не охоплюється поняттям насильства з кримінально-правової точки зору, оскільки вона безпосередньо не тягне за собою заподіяння фізичної шкоди іншій людині. Погрожуючи позбавленням життя або заподіянням шкоди здоров'ю, злочинець не завжди має намір на реальне заподіяння фізичної шкоди. Тому кримінальне право і кримінологія

розглядають фізичне насильство і погрозу його застосування як два самостійних способи вчинення злочину [43, с. 86].

Виходячи з цього, можна стверджувати, що значну частину насильницьких злочинів становлять умисні вбивства, умисне заподіяння шкоди здоров'ю, зґвалтування, розбої, грабежі хуліганство (поєднане з насильством).

Розглядаючи насильницькі злочини, не можна не відзначити, що, на нашу думку, підґрунтям об'єднання злочинів у групу насильницьких є наступні ознаки (характеристики, риси):

По-перше, виходячи з розуміння злочину як суспільно небезпечного діяння, критерієм виокремлення насильницьких злочинів має бути об'єкт посягання, яким виступають суспільні відносини, що охороняються кримінальним законом, та які забезпечують, у першу чергу, фізичну недоторканість особи. Адже, як відомо, у цивілізованому суспільстві *Nullum crimen, nulla poena sine lege* (нема злочину й покарання без наперед установлених законом). І якщо кодифікувати усі адміністративні правопорушення у єдиний нормативно-правовий акт, дотримуючись правил юридичної техніки, доволі проблематично, то відносно кримінально-правової відповідальності існує вимога щодо доцільності саме єдиного законодавчого акту, який визначає діяння, що є кримінальними злочинами чи кримінальними правопорушеннями. Правовий принцип «*nullum crimen, nulla poena sine lege*» фактично є юридичною гарантією забезпечення свободи та особистої недоторканності людини. Цей принцип захищає особу від зловживання з боку органів публічної влади, зокрема, щодо незаконного та необмеженого (надмірного) втручання, забезпечує справедливість та прозорість притягнення особи до юридичної відповідальності. *Nullum crimen, nulla poena sine lege*, як зазначає Ю. Крисан, часто пов'язується зі спробами держав, органами публічної влади, судових та законодавчих органів стримувати від прийняття законів, які б мали зворотну силу, або положень *ex post facto*, а також забезпечення притягнення до кримінальної відповідальності за ту злочинну поведінку, визначену до початку будь-якого кримінального переслідування. Витоки цього принципу відносяться до Другої Світової війни, коли було прийнято низку кримінальних статутів, а розробники Нюрнберзького статуту підтвердили поняття індивідуальної кримінальної відповідальності з тривимірної точки зору: правової, моральної та кримінальної [57]. «Ніхто не може бути засуджений за злочин на підставі вчинення будь-якого діяння або за бездіяльність, які під час їх вчинення не становили злочину за національними законами або за міжнародним правом. Не може також накладатись покарання тяжче від того, яке могло бути застосоване на час вчинення злочину» [58], – зазначається у ч. 2 ст. 11 Загальної декларації прав людини.

По-друге, зважаючи на сам характер насилля, критерієм виокремлення насильницьких злочинів має бути і суб'єктивна сторона складу злочину,

зокрема, форма вини: насильницькі злочини учиняються з прямим умислом. Суб'єкт злочину усвідомлює, що застосовує насилля чи погрозу його застосування до потерпілої особи та не може не усвідомлювати протиправність своїх дій, оскільки втручається у сферу приватного життя особи, порушує людські права та свободи. О. Гуртовенко, присвятивши своє дисертаційне дослідження психологічному насильству в кримінальному праві, інтерпретує кримінальний насильницький психічний вплив як «протиправний або вчинюваний особою, що не має ознак суб'єкта правопорушення, вплив на явища психіки фізичної особи – суб'єкта кримінальних правовідносин, який вчиняється проти бажання цього суб'єкта або позасвідомо для нього з метою завдання йому психічної шкоди» [59, с. 12]. Хоча слід відмітити, що ми не поділяємо тезу О. Гуртовенка про те, що відсутність законодавчої дефініції психічного насильства порушує конституційний припис про право осіб знати свої права та обов'язки, закріплене у ч. 1 ст. 57 Конституції України, оскільки будь-яка повнолітня особа розуміє, що погрожуючи іншій особі застосуванням фізичного примусу чи вчиненням інших дій, вона втручається у сферу життя особи, впливає на її психіку, змушує діяти певним чином, що не може розглядатися як правомірна поведінка, якій іманентною є соціальна користь (не може соціально шкідлива поведінка бути правомірною, вона є або правопорушенням, або зловживанням правом, або об'єктивно протиправною). Більш того, навряд чи можна законодавчо сформулювати дефініцію насильства у межах кримінального кодексу. На нашу думку, критерії віднесення насильства до психологічного насильства, яке передбачає кримінальну відповідальність, мають бути сформовані юридичною практикою (що, до того ж, має відбуватися зважаючи на такий принцип юридичного тлумачення як *mutatis mutandis*, адже форми насилля у Середньовіччі, Новому часі і сьогодні, безсумнівно, є різними, що є додатковим аргументом на користь необхідності криміналізації окремих форм сталкінгу і булінгу та потреби переосмислення сутності та змісту психологічного насилля).

Фізичний прояв насильницьких дій або вербальність погроз щодо застосування фізичних дій безумовно указують на їх вольовий характер (звісно, що ми не розглядаємо можливість використання насилля неосудною особою, яка не розуміє свої дії та/або не може ними керувати; за цих умов така особа не є суб'єктом злочину). «Будь-яка вольова, свідомо дія характеризується передбаченням майбутнього результату – її мети. Мета як елемент злочинної дії виконує двояку функцію: по-перше – усвідомлення правопорушником об'єкта, предмета чи особи, на яку спрямовується його дія; по-друге – бажання досягнути певного результату» [60], – зазначає В. Бедь.

Як відмічають фахівці у сфері юридичної психології, складний вольовий акт у своєму розвитку проходить декілька етапів. По-перше, це

спонукання, що зазвичай пов'язується з необхідністю задоволення певних потреб, які можуть бути як матеріального, так і нематеріального характеру. По-друге, «візуалізація» мети. По-третє, розуміння засобів, які необхідні для досягнення мети; при цьому нечіткість такого розуміння призведе до того, що вольовий акт буде нереалізованим або неналежним чином (з погляду суб'єкта злочину) реалізованим. По-четверте, це намір вчинити відповідну дію. По-п'яте, саме рішення вчинити відповідну дію. По-шосте, вольові зусилля, спрямовані на вирішення конфлікту мотивів, що пов'язане із протистоянням життєвих позицій людини. По-сьоме, це безпосередньо прийняття рішення про відповідну поведінку та, по-восьме, виконання цього рішення [61, с. 34]. На практиці, як указує І.І. Гуня, насильство зазвичай набуває форми погрози. У свою чергу, погрози можуть мати різні форми прояву: вербальна, жести, демонстрування зброї або інших предметів, застосування яких стало б небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого [62, с. 102].

У контексті цієї ознаки не можемо не згадати також наступне: насильницькій злочинності іманентним є те, що зазвичай такі злочини вчиняються «у сфері міжособистісного спілкування та особами зі стійкою анти суспільною спрямованістю», при цьому відбувається «поширення насильницької поведінки на усі інші сфери соціальної активності особи, отже, насильницька модель поведінки стає частиною способу життя такої особи [63, с. 248].

По-третє, критерієм виокремлення насильницьких злочинів має бути і спосіб учинення злочину, маємо на увазі використання самого насильства або погроз його застосування (за реального сприйняття потерпілим таких погроз). У цьому контексті пізнавальним є дослідження співвідношення насильства і погроз як способів учинення злочину, проведене Н. Довгань-Бочковою. Поставивши питання про кваліфікацію діяння винної особи, яка погрозою заподіює потерпілому шкоду психічному здоров'ю, що не пов'язана з психічною хворобою, вітчизняний правник указує на те, що серед вітчизняних науковців відсутній диференційований підхід до визначення ступеня тяжкості психічної шкоди здоров'ю (що певною мірою узгоджується з наведеними нами вище положеннями про фактори несприйняття більшістю українців stalking'у як злочину), зважаючи на те, що тільки у ч. 1 ст. 121 КК України закріплено кримінальну відповідальність за умисне тяжке тілесне ушкодження, яке спричинило, зокрема, психічну хворобу. Проаналізувавши п. 2.1.5 Правил судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, Н. Довгань-Бочкова зазначає, що «тяжким тілесним ушкодженням, а отже, і насильством, має визнаватись погроза, через яку у потерпілої відбулося переривання вагітності. Таким чином, способом вчинення злочину можна називати погрозу лише у разі, якщо вона не заподіяла шкоду життю чи здоров'ю (зокрема психічному) потерпілого. Інакше доцільно говорити про насильство» [64, с. 73-74].

Вітчизняний правник І.І. Гуня інтерпретує фізичне насильство наступним чином: «Це умисне, протиправне застосування або використання фізичної сили, спрямоване на спричинення шкоди іншій людині проти її волі. Іншими словами, це - протиправне умисне застосування чи використання фізичної сили з метою заподіяння шкоди потерпілому» [62, с. 101].

Щодо психічного насилля, то цікавим у питанні співвідношення погрози, фізичного насилля, психічного насилля є юридична конструкція ст.129 КК України, а також практика притягнення до кримінальної відповідальності за цією статтею КК України.

Вироком Срібнянського районного суду Чернігівської області від 24 жовтня 2018 року особа визнана винною у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 129 КК України. За обставинами справи винний у вечірній час, перебуваючи в кімнаті будинку, погрожував вбивством своїй співмешканці, що сприймалися останньою як реальні та конкретні, оскільки винний тримав при цьому в руках пневматичний пістолет, ствол якого направляв у бік потерпілої, а також зробив декілька пострілів по вікнах та посуду, який стояв на столі кімнати, що давало достатньо підстав побоюватися реального виконання погрози вбивством [65].

Зважаючи на означене, у цілому логічним видається висновок Н. Довгань-Бочкової: «У тих випадках, коли неможливо розмежувати насильство і погрозу за характером впливу, варто брати до уваги наслідки такого впливу. Так, наслідком застосування погрози може бути лише відчуття страху. Якщо ж вплив на психіку спричинив інші додаткові наслідки (шкоду здоров'ю, зокрема і психічному, або життю потерпілого), вважаємо, що такі дії мають кваліфікуватись як насильство» [64, с. 76].

По-четверте, важливим критерієм віднесення злочину до насильницького має бути відсутність волі потерпілої особи щодо застосування до неї такого насильства чи погрози його застосування. Хоча у цьому випадку необхідно також розуміти потребу усвідомлення потерпілою особою факту насилля. Примітною у цьому аспекті є історія життя Віолетти Марчукової, яку мати з метою захисту своєї дитини від «жорстокого світу» тримала постійно у приміщенні та не випускала на вулицю, тримаючи двері постійно замкненими. Віолетту звільнили правоохоронці, яким сусіди повідомили про можливу смерть жінки. Коли Віолетту доставили у пансіонат, «то вона була зовсім немічною і важила всього лише 23 кілограми. При цьому у неї була значна гіпертрофія м'язів. За словами лікаря, вона не могла навіть підняти ложку» [66]. Або інший приклад: за повідомленнями правоохоронних органів, 01 березня 2019 року неподалік від вулиці Старобориспільській у м. Києві було виявлено у пакеті тіло новонародженої дитини, що залишила мати [67].

Ураховуючи наведені критерії, можна погодитися з визначенням насильницьких злочинів, запропонованим колективом науковців під

керівництвом О.М. Джужі: під насильницькими злочинами слід розуміти навмисні кримінально-карані діяння, що посягають на фізичні блага (життя і здоров'я) особи і чиняться проти її волі шляхом фізичного або психічного насильства. Виходячи з цього визначення, до насильницьких злочинів треба віднести: навмисні убивства; навмисні тілесні ушкодження; поєднане з насильством хуліганство; згвалтування; побої і катування; доведення до самогубства; погрозу вчинити убивство [43, с. 87].

Розгляд питання поняття насильства стосовно дітей буде неповним, якщо не відзначити той факт, що у кримінології протягом останніх років у науковий обіг введено нове поняття «агресивно-насильницька злочинність», яке хоча і не набуло ще широкого використання, у той же час, значно краще відображає сучасні тенденції розвитку соціуму. Тому можна погодитися з авторами навчального посібника «Кримінологія: питання та відповіді» відносно того, що поняття «агресія» є ширшим за обсягом, оскільки насилля є лише одним із способів учинення агресивних злочинів. Так, на думку вітчизняних науковців, термін «агресія» використовується для «визначення кола актів поведінки, які вмотивовані ворожістю та ненавистю до об'єкта агресії. Тому і коло агресивних злочинів є набагато ширшим. До них відносяться окрім фізичного та психічного насильства й інші навмисні дії, які порушують фізичну або психічну цілісність іншої людини, наносять їй матеріальну шкоду, перешкоджають здійсненню її намірів, протидіють її інтересам та призводять до знищення. Застосування терміну «агресивно-насильницька злочинність» дозволяє розглянути не тільки насильницькі злочини, але й інші, які мають схожу з ними мотивацію та інші ознаки. До них відносяться, наприклад, хуліганство та вандалізм» [68, с. 54].

На думку А.Ф. Зелінського, поняття насильницької злочинності необхідно замінити категорією «агресивна злочинність». Вітчизняний науковець виокремлює п'ять основних груп агресивних злочинів:

- 1) навмисні посягання на життя, здоров'я, честь та гідність;
- 2) злочини проти держави, громадської безпеки, громадського порядку та порядку управління;
- 3) незаконні дії службових осіб при виконанні ними своїх службових обов'язків;
- 4) насильницькі статеві злочини;
- 5) вандалізм – загальне поняття, яке охоплює всі форми знищення або пошкодження матеріальних та культурних цінностей, а також об'єктів природи [69, с. 172].

Проаналізувавши підходи вітчизняних та зарубіжних авторів до виокремлення видів насильницьких злочинів, О.М. Храмцов, урахуовуючи особливості об'єкта злочину, способу вчинення злочину, мотивації, особливості особистості злочинця та потерпілого, запропонував наступну класифікацію насильницьких злочинів (з якою ми цілком погоджуємось, і яка буде покладена у основу нашого розуміння насильницької злочинності):

1. Злочини проти життя та здоров'я, волі, честі та гідності (навмисні вбивства: просте, при обтяжуючих, при пом'якшуючих обставинах; доведення до самогубства; умисне нанесення тілесних ушкоджень різного ступеня важкості, у тому числі й при пом'якшуючих обставинах, погроза вбивством, погроза знищення майна загально небезпечним способом, побої і мордування, катування, незаконне позбавлення волі або викрадення людини, захоплення заручників, незаконне поміщення в психіатричний заклад).

2. Корисливо-насильницькі злочини (насильницький грабіж; розбій; вимагання; бандитизм).

3. Насильницькі злочини, які посягають на державу, громадську безпеку, громадський порядок та порядок управління (тероризм; диверсія; напад на об'єкти, на яких є предмети, що становлять підвищену небезпеку для населення; погроза вчинити викрадення або використати радіоактивні матеріали; злісне хуліганство).

4. Насильницькі злочини проти представників влади, інших службових осіб та осіб, які виконують свої професійні обов'язки (примушування працівника транспорту до невиконання своїх службових обов'язків; посягання на життя державного чи громадського діяча; опір представникові влади, працівникові правоохоронного органу, члену громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовцеві; погроза або насильство щодо працівника правоохоронного органу; погроза або насильство щодо державного чи громадського діяча; посягання на життя працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця; погроза або насильство щодо службової особи чи громадянина, який виконує громадський обов'язок; погроза або насильство щодо судді, народного засідателя чи присяжного; посягання на життя судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною зі здійсненням правосуддя; дії, що дезорганізують роботу виправних установ; погроза або насильство щодо захисника чи представника особи; посягання на життя захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги; деякі військові злочини, які пов'язані із застосуванням фізичного або психічного насильства до військових службових осіб).

5. Насильницькі злочини представників влади або інших службових осіб (перевищення влади або службових повноважень, що супроводжується насильством; катування, що вчинене працівниками правоохоронних органів; примушування давати показання; перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень).

6. Насильницькі статеві злочини (зґвалтування; насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом; примушування до вступу в статевий зв'язок) [70, с. 91-92].

У той же час, слід відзначити, що на думку Б.М. Головкіна [71, с. 228] і Т.В. Продан [72, с. 159], розбій, насильницький грабїж, вимагання слід віднести усе таки до корисливо-насильницьких злочинів. На їх думку, такий вид злочину як хуліганство до насильницьких злочинів належить тільки частково, оскільки не завжди тягне за собою фізичне насилля. Тому до насильницьких злочинів необхідно відносити умисні вбивства, умисні тяжкі тілесні ушкодження та зґвалтування [72, с. 159].

На думку інших вітчизняних науковців, насильницька злочинність не може протиставлятися корисливо-насильницькій злочинності і виступати її альтернативою. Насильницька і корисливо-насильницька злочинність частково «перекривають» одна одну. Це стосується, наприклад, бандитизму, насильницького грабежу і розбою з метою заволодіння майном. Ці діяння належать до так званих «двооб'єктних» злочинів, але значимішою цінністю при цьому є безпека особи. Вони мають багато спільних рис і ознак із традиційними насильницькими злочинами. В усіх цих випадках механізм злочинної поведінки пов'язаний з агресивно-зневажливим ставленням до особи, її життя, здоров'я і недоторканності» [43, с. 87-88].

Актуальність питання чіткого розуміння поняття та змісту насильницької злочинності щодо дитини дозволяють зрозуміти і статистичні дані, які хоча і свідчать про певне зменшення кількості злочинів, однак указують на їх поширеність.

Упродовж 2018 року на 5,6 % (з 4639 до 4380) зменшилась кількість кримінальних правопорушень, учинених стосовно дітей. Водночас на 7,1 % (з 5087 до 4727) зменшилась кількість дітей, потерпілих від кримінальних правопорушень, у тому числі на 13,9 % (з 1712 до 1474) – від тяжких та особливо тяжких злочинів.

Зокрема потерпіло дітей від таких видів злочинів:

- 92 – умисне вбивство (ст. 115-118 КК України);
- 10 – торгівля, учинена відносно дітей (ст. 149 КК України);
- 178 – розбещення неповнолітніх (ст. 156 КК України);
- 60 – зґвалтування (ст. 152 КК України);
- 131 – насильницьке задоволення статевої пристрасті неприроднім способом (ст. 153 КК України);
- 64 – статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості (ст. 155 КК України).

Найбільше зросла кількість дітей, які потерпіли від кримінальних правопорушень у Кіровоградській на 45,2 % (з 104 до 151), Донецькій на 45 % (з 260 до 377) та Хмельницькій на 14,4 % (з 181 до 207) областях. Найменше дітей потерпіло від злочинів у Рівненській на 46,0 % (з 163 до 88), Волинській на 43,4 % (166 до 94) та Вінницькій на 26,8 % (209 до 153) областях.

До територіальних органів поліції надійшло 115 473 заяв і повідомлень про вчинені правопорушення та інші події, пов'язані з домашнім насильством, з них 1418 подано особисто дітьми.

Від кримінальних правопорушень, пов'язаних з насильством у сім'ї, потерпіли 208 дітей, з них 145 – малолітніх (віком до 14 років) та 63 – неповнолітніх.

За результатами перевірки зазначених звернень розпочато 2628 досудових розслідувань та складено 101 881 адміністративних протоколів, передбачених ст. 173-2 КУпАП. На профілактичний облік осіб, схильних до вчинення насильства у сім'ї, поставлено 66 224 особи, з них – 92 неповнолітніх.

Розглянуто статистичні данні у додатках, а саме таблиці 1, 2, 3.

Не можна не згадати і те, що представник Президента України у Верховній Раді України Ірина Луценко, указуючи на необхідність ратифікації Верховною Радою України Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами зазначила, що щорічно в Україні 3 млн. дітей стають свідками і жертвами домашнього насильства. Точна кількість жертв насильства важко підрахувати, оскільки далеко не всі звертаються за допомогою [73].

К. Плутицька, досліджуючи рівень, структуру, динаміку і географію насильницької злочинності в Україні, дійшла висновку про наявність позитивної тенденції у динаміці насильницької злочинності в Україні протягом 2013-2016 років (йдеться про насильницьку злочинність загалом, у тому числі і злочини, що учинені щодо дітей): «До позитивних тенденцій можна віднести скорочення у середньому щороку на 16,9 % кількості кримінальних правопорушень, пов'язаних із насильством у сім'ї. Також, незважаючи на спалах у 2014 р. кримінальних правопорушень, вчинених із використанням вогнепальної зброї (2 523 кримінальних правопорушень), їх динаміка свідчить про зменшення кількості таких правопорушень у середньому щороку на 8,7 %. Крім того, зменшилась кількість кримінальних правопорушень, вчинених із використанням холодної зброї (у середньому з кожним роком на 35,8 %) та вибухових речовин (у середньому на 9,6 %)» [74, с. 179]. При цьому, як наголошує вітчизняний правник, «спостерігається збільшення кількості умисних вбивств, вчинених із використанням вогнепальної зброї (у середньому щороку на 10,7 %). Зменшилась кількість тяжких тілесних ушкоджень, грабежів, вчинених з використанням вогнепальної та холодної зброї, та умисних вбивств, вчинених із використанням холодної зброї. У середньому ж в період 2013-2016 рр. з використанням вогнепальної, холодної зброї та вибухових речовин вчинено 3,5 % вбивств, 4,2 % тяжких тілесних ушкоджень, 9,8 % грабежів від їх загальної кількості» [74, с. 179].

У пояснювальній записці до проєкту закону «Про запобігання та протидію домашньому насильству» зазначається, що масштаби домашнього насильства щороку збільшуються: за статистичними даними Мінсоцполітики, в Україні у 2015 році зафіксовано 103 101 звернення з приводу насильства в сім'ї, з них 89 551 – від жінок. Але й ці дані не можна вважати показовими, оскільки насильство є латентним явищем, факт якого в більшості випадків приховується [75].

Таким чином, враховуючи зазначене вище щодо розмежування понять «насильницькі злочини», «агресивні злочини», «насильницько-корисні злочини», щодо виокремлення застосування насильства та погрози застосування насильства, щодо характеристики насильницьких злочинів, а також враховуючи предмет нашого дослідження, необхідно виокремити такі ознаки насильницьких злочинів проти дітей:

- 1) об'єктом посягання є суспільні відносини, що охороняються кримінальним законом та які забезпечують фізичну та психологічну недоторканість дитини;
- 2) насильницькі злочини проти дітей учиняються з прямим умислом;
- 3) способом учинення злочину є насилля або погроза його застосування;
- 4) відсутність волі потерпілої особи щодо застосування до неї такого насильства чи погрози його застосування;
- 5) злочин спрямований проти дитини, що має усвідомлюватися особою, яка учиняє насильницький злочин.

Отже, насильство є явищем, яке сягає своїми коренями часу виникнення самого суспільства, яке знайшло своє відображення і у перших історико-правових джерелах. Із розвитком суспільства частково змінювалися і погляди на насильство, яке на сьогодні включає не лише фізичну, а й інші форми прояву. Кримінально-правове та кримінологічне розуміння насильницької злочинності відрізняється від тлумачення цього терміну у інших сферах соціального життя.

Однією з важливих засад функціонування цивілізованого суспільства у сучасних умовах є принцип верховенства права. На сьогодні цей принцип визнаний значною кількістю держав як підґрунтя забезпечення людських прав, вектор розвитку соціуму. Відносно європейських держав, то необхідність визнання верховенства права є важливою умовою членства у Раді Європи. Слід відзначити, що більш доцільно верховенство права розглядати не як окремий принцип, а як доктрину, теорію, яка включає низку принципів, серед яких слід виокремити наступні:

- законність, що передбачає у тому числі й прозорість, підзвітність і демократичний порядок ухвалення законів;
- юридична визначеність;
- заборона свавілля;
- доступ до правосуддя;

- дотримання прав людини;
- недискримінація і рівність перед законом [76].

У контексті нашого дослідження (предмета цієї частини роботи) особливої актуальності набувають такі з названих елементів як законність, юридична визначеність і заборона свавілля. Пояснюється це тим, що органи державної влади мають межі своїх повноважень, які установлюються виключно законом. Саме закон є засобом недопущення свавілля з боку публічної влади. Відповідно і сам закон повинен є достатньою мірою визначеності закріплювати повноваження органу державної влади з тим, щоб кожен громадянин міг передбачити ймовірну реакцію працівників цього органу на діяння самого громадянина або відносно нього загалом. Зважаючи на означене, більшість держав світу у своїх конституціях закріпили нормативний припис, який зобов'язує органи публічної влади діяти лише на підставі та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами (наголосимо, не підзаконними нормативно-правовими актами, а законами). Такий припис закріплено і у Основному Законі України – ч. 2 ст. 19 Конституції України: «Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України» [2].

Виходячи з зазначеного, цілком зрозумілою є зацікавленість як суспільства, так і органів влади у державах з демократичним державно-правовим (політичним) режимом у наявності чіткої і ефективної нормативно-правової основи організації та функціонування публічної влади. Особливо важливим це є у випадках, коли державний апарат може застосовувати для забезпечення реалізації приписів законодавства примус. Існування таких законодавчих приписів, які обмежують свавілля державних органів, є запобіжним заходом того, щоб невинна людина не була притягнута свавільно до юридичної відповідальності. Навіть у тому випадку, коли правоохоронні органи керуються «благими намірами». Показовим у цьому контексті є рішення Європейського суду з прав людини у справі «Гефген проти Німеччини» (Gäfgen v. Germany). За обставинами справи заявник був затриманий поліцією за підозрою у вчиненні викрадення дитини. З метою отримання від заявника інформації про місце перебування дитини задля її порятунку, зважаючи на необхідність надання дитині періодично медичної допомоги, поліцейський погрожував заявникові застосуванням до останнього фізичного насилля, що спричинить значну шкоду його здоров'ю (тобто наявне, як ми з'ясували вище, психологічне насилля), якщо той не повідомить місце знаходження дитини. Оцінюючи за таких обставин погрози як реальні, побоюючись за своє життя і здоров'я, можливість жорстокого поводження, заявник надав усю необхідну інформацію. І хоча дитину знайшли, але було запізно: вона померла. Розглянувши цю справу, Європейський суд з прав людини указав, що поведінка поліцейського суперечить ст. 3 Конвенції про захист прав людини та основоположних

свобод (тобто розцінив її як катування), акцентувавши увагу на тому, що заборона такої поведінки є абсолютною (згідно з чч. 1 і 2 ст. 15 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод «Під час війни або іншого надзвичайного стану в державі, який загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може вжити заходів, які не відповідають її зобов'язанням за цією Конвенцією, виключно в тих межах, які зумовлені гостротою становища, якщо такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням за міжнародним правом. Наведене вище положення не може бути підставою для відступу від статті 2, за винятком випадків смерті внаслідок законного застосування сили, або від статей 3, 4 (пункт 1) і 7» [77]), незалежно від обставин і незважаючи навіть на те, що її метою є отримання інформації, потрібної для урятування життя дитини [78].

Таким чином, проблематика нормативно-правового регулювання протидії насильству стосовно дітей набуває особливої актуальності та потребує детального розгляду.

Одразу зауважимо, що зважаючи на те, що проблематика протидії насильству щодо дитини є актуальною для багатьох держав світового співтовариства і у окремих випадках набуває міжнародного характеру, то окреслену тематику доцільно розглядати як на внутрішньодержавному рівні, так і міжнародному.

Отже, нормативно-правове регулювання протидії насильству стосовно дітей доцільно розглядати на наступних рівнях (при цьому слід зауважити, що у цьому підрозділі увага буде зосереджена переважно на матеріальних нормах, оскільки процесуальні будуть висвітлені у інших підрозділах, виходячи з їх предмета): оперативно-розшуковий, кримінально-процесуальний тощо.

По-перше, на міжнародному рівні, який, у свою чергу поділяється на універсальний та регіональний рівні.

Нормативно-правове регулювання протидії насильству стосовно дітей на *універсальному рівні*.

У цьому контексті слід згадати, зокрема, ч. 3 ст. 16 Загальної декларації прав людини, у якій зазначається, що сім'я є природним і основним осередком суспільства і має право на захист з боку суспільства та держави. При цьому відповідно до ч. 2 ст. 25 цього міжнародного акту материнство і дитинство дають право на особливе піклування і допомогу, усі діти, народжені у шлюбі або поза шлюбом, повинні користуватися однаковим соціальним захистом [58]. Наведений припис міжнародного акту став важливим фактором подальшого забезпечення принципу рівного ставлення до усіх дітей, що мало сприяти зменшенню психологічного насильства, якому піддавалась дитина в умовах нерівності. Зважаючи на важливість цього положення, воно знайшло подальший розвиток у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 року. Так, ст. 24 цього міжнародного договору зазначає: «Кожна дитина без будь-якої дискримінації за ознакою

раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, національного чи соціального походження, майнового стану або народження має право на такі заходи захисту, які є необхідними в її становищі, як малолітньої, з боку її сім'ї, суспільства і держави. Кожна дитина повинна бути зареєстрована негайно після її народження і повинна мати ім'я. Кожна дитина має право на набуття громадянства» [79]. При цьому слід відмітити те, що наведений припис не тільки визначив фактори, за якими забороняється дискримінація дитини, але і закріпив обов'язок не тільки сім'ї, але й держави здійснювати захист прав дитини. У тому числі і ця норма міжнародного права зобов'язує публічну владу приймати нормативно-правові акти, предметом регулювання яких є створення і функціонування системи гарантій забезпечення прав дитини, створення інституцій, які ведуть боротьбу зі злочинами проти дитини. Наголосимо, що при цьому йдеться не лише про *de facto* існування таких органів, але й їх ефективну діяльність. Відповідно до ст. 1 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод «Високі Договірні Сторони гарантують кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені в розділі I цієї Конвенції» [77], а згідно зі ст. 13 цього міжнародного договору «Кожен, чиї права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження» [77]. І хоча означена Конвенція є регіональним міжнародним договором, висвітлений принцип – ефективності – є цілком звичним для міжнародної спільноти. Для цивілізованих держав неприпустимою є ситуація визнання певних положень і добровільне покладання на себе договірних зобов'язань без наміру їх виконати. Таке розуміння засад міждержавної взаємодії отримало об'єктивізацію у принципі *pacta sunt servanda*. Як зазначає І. Лукашук, цей принцип є одним з аспектів фундаментального правила, що вимагає від усіх суб'єктів міжнародного права добросовісно реалізовувати свої права та обов'язки. У соціально-політичній сфері цей фундаментальний принцип можна розглядати як прояв необхідності прийнятої державами міжнародної системи права, яка може забезпечити міжнародний порядок і запобігти свавільній поведінці та хаосу. У правовій сфері цей принцип є підтвердженням характеру міжнародних зобов'язань як права. Суб'єкти міжнародного права юридично зобов'язані виконувати те, що передбачено договором [80, с. 513].

Наступним важливим міжнародним актом, який є правовою основою забезпечення прав дитини (у тому числі і боротьби з насильницькими злочинами щодо дітей), є Декларація прав дитини від 20 листопада 1959 року. Не можемо не наголосити, що даний документ належить до *soft law*. Як стверджують А. Гуцман А. і Т. Мейер, тематика «м'якого права» завжди була «незручною» для міжнародних науковців. З одного боку, це зовсім не

«право», строго кажучи. За традиційними підходами, як стверджує професор Вейль, ці зобов'язання «не є ні м'яким правом, ні жорстким правом: вони просто не є правом». З іншого боку, практично всі правознавці погодяться, що вони - це не просто політика. Положення до soft law впливають на держави через квазіправовий характер [81]. На дієвість положень soft law в Україні указує судова практика. Саме на припис, викладений у ст. 6 Декларації прав дитини, посилались суди, вирішуючи питання про долю дитини у справах про розірвання шлюбу: з ким із батьків дитина має проживати (хоча не аргументованість таких рішень часто порушувала вимогу, що міститься у цьому приписі, що призводило до негативних, зокрема, у психологічному аспекті, наслідків для дитини. Так, непоодинокими є випадки, коли дитина залишалась із матір'ю, яка систематично зловживала алкогольними напоями, не мала належних матеріальних умов). Однак суд обмежено тлумачив ст. 6 Декларації прав дитини: «Вона має, якщо це можливо, зростати в піклуванні та під відповідальністю своїх батьків, у будь-якому разі – в атмосфері любові та моральної і матеріальної забезпеченості; малолітня дитина, крім випадків, коли є виняткові обставини, не має розлучатися зі своєю матір'ю» [82], майже у 99 % справ залишаючи дитину з матір'ю.

За результатами аналізу практики національних судових органів, члени громадської організації «Батько має право» дійшли висновків про існування беззаперечного пріоритету матері на дитину при вирішенні судами спорів про визначення місця проживання дитини. «Суди фактично самоусувались від належного вирішення подібних спорів, вважаючи їх найскладнішими у судовій практиці ... і не довго думаючи завжди віддавали дітей матері. Ігноруючи положення Конституції України, цілої низки вимог національного законодавства, українські судді завжди керувались тільки одним принципом 6 Декларації прав дитини» [82]. При розгляді таких справ не бралася до уваги роль батька у житті дитини, бажання самої дитини. «Принцип 6 вбивав не тільки основоположний принцип змагальності сторін, а й вбивав долі десятків, якщо не сотень тисяч маленьких українців та україночок, які зобов'язані були жити з матерями через абсолютну неможливість батьків довести своє право на найкраще виховання дитини. У Єдиному державному реєстрі судових рішень тільки за останні 10 років міститься більше 50 000 рішень, де суди України беззаперечно застосовують Декларацію прав дитини і її зловісний принцип 6» [83]. Показовими у цьому контексті є наступні рішення національних судів, виявлені членами громадської організації «Батько має право»:

- Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ визначив місце проживання дитини з матір'ю, яка 7 разів стаціонарно лікувалась від алкогольної залежності, перебувала на обліку в наркологічному диспансері;

- у липні 2017 року Апеляційний суд Луганської області визначив місце проживання дівчинки на окупованій території [83].

Не можна не відзначити і той факт, що на неправильність розуміння принципу 6 Декларації прав дитини указував і Європейський суд з прав людини, що буде проаналізовано нами нижче.

Безпосереднє відношення до предмета нашого пізнання має принцип 9 Декларації прав дитини, відповідно до якого дитина має бути захищена від усіх форм недбалого ставлення, жорстокості та експлуатації. Вона не повинна бути об'єктом торгівлі в будь-якій формі [82]. При цьому у преамбулі цієї Декларації наголошується на тому, що дитина внаслідок її фізичної і розумової незрілості потребує спеціальної охорони і піклування, зокрема належного правового захисту до і після народження, необхідність такої спеціальної охорони зазначена в Женевській декларації прав дитини 1924 року та визнана в Загальній декларації прав людини, а також у статутах спеціалізованих установ і міжнародних організацій, що опікуються питаннями благополуччя дітей [82].

Водночас, слід наголосити, що Декларація прав дитини належить до *soft law*, тобто не є обов'язковим та відображає, у першу чергу, наміри про поведінку. Підписуючи такий міжнародний договір, держави-учасники визначають своєрідний план дій на майбутнє, проголошуючи вектор розвитку свого національного законодавства. Тому на виконання цього «наміру про поведінку» 20 листопада 1989 року було підписано Конвенцію про права дитини, яка уже належить до *hard law*.

Зауважимо, що враховуючи біологічні, психологічні та соціальні особливості дітей, вітчизняне законодавство, по-перше, забезпечує посилену кримінально-правову охорону, по-друге, передбачає особливості притягнення до відповідальності, звільнення від відповідальності, призначення покарання, звільнення від покарання і його відбування. Ця позиція базується на міжнародно-правових актах, зокрема на Декларації прав дитини, у преамбулі якої зазначається, що неповнолітні (у зв'язку з фізичною і розумовою незрілістю) потребують спеціальної охорони і захисту, включаючи належний правовий захист [84, с. 120].

Особливо важливе значення для протидії насильницьким злочинам проти дітей має ст. 19 Конвенції про права дитини, відповідно до якої держави-учасниці повинні вживати всіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних і просвітніх заходів з метою захисту дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поводження та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, з боку батьків, законних опікунів чи будь-якої іншої особи, яка турбується про дитину. При цьому ч. 2 ст. 19 цієї Конвенції конкретизує перелік таких заходів, до яких, зокрема, віднесено ефективні процедури для розроблення соціальних програм з метою надання необхідної підтримки дитині й особам, які турбуються про неї, а

також здійснення інших форм запобігання, виявлення, повідомлення, передачі на розгляд, розслідування, лікування та інших заходів у зв'язку з випадками жорстокого поводження з дитиною, зазначеними вище, а також, у разі необхідності, для порушення початку судової процедури [85].

Аналогічний захист прав дитини проголошено також в Мінімальних стандартних правилах Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») від 29 листопада 1985 року. І хоча вони безпосередньо стосуються не дітей, потерпілих від злочинів, а дітей, які учиняють злочини, Пекінські правила дозволяють зрозуміти загальний концепт відношення до дитини. Так, відповідно до п. 1.4. цих Правил, правосуддя щодо неповнолітніх має бути складовою частиною процесу національної політики кожної держави у межах усебічного забезпечення соціальної справедливості для всіх неповнолітніх, водночас сприяючи таким чином захисту молоді та підтримання мирного порядку в суспільстві. П. 1.5 Правил передбачає національні особливості їх реалізації: «Ці Правила будуть здійснюватися в контексті економічних, соціальних і культурних умов, що існують в кожній державі-члені» [86], а у п. 1.6. указується на необхідності перманентної координації діяльності органів правосуддя: «Слід систематично розвивати і координувати служби здійснення правосуддя щодо неповнолітніх в цілях підвищення і підтримки на належному рівні кваліфікації персоналу цих служб, включаючи їх методи, підходи і ставлення» [86].

30 вересня 1990 року Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй прийняла Всесвітню декларацію про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей, у якій чітко означена проблема: «Кожен день безліч дітей у всьому світі піддаються небезпекам, які перешкоджають їхньому росту і розвитку. Вони піддаються незліченним стражданням будучи жертвами війни і насильства; расової дискримінації, апартеїду, агресії, іноземної окупації та анексії; будучи біженцями і переміщеними дітьми, вимушеними залишити свої будинки і свої сімейні вогнища; будучи інвалідами; або жертвами халатності, жорстокості і експлуатації» [87]. А ст. 19 цієї декларації передбачає взяття на себе зобов'язання приділяти першорядну увагу правам дітей, їх виживанню, захисту і розвитку, що має забезпечити добробут усіх країн [87].

Нормативно-правове регулювання протидії насильству стосовно дітей на *регіональному рівні*.

У цій групі засобів нормативно-правового регулювання у першу чергу необхідно назвати Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод від 04 листопада 1950 року. І хоча цей міжнародний договір безпосередньо не стосується протидії насильству щодо дитини, він є важливим засобом боротьби з цим негативним явищем. Так, зазначимо, що відповідно до ст. 5 цієї Конвенції, державам не забороняється вживати тих заходів, які необхідні в інтересах дітей. Хоча при цьому не слід забувати, що

людським правам іманентні такі якості як природний характер, невідчужуваність, фундаментальність. Відповідно, держави-учасниці визнають і зобов'язуються захищати права, закріплені у Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, незалежно від різних факторів, у тому числі й від віку. Відповідно, йдеться і про захист прав неповнолітніх осіб.

Крім цього, варто наголосити на практиці Європейського суду з прав людини, яка є складовою частиною розуміння приписів самої Конвенції. Саме через практику розкривається зміст понять, що використані у тексті Конвенції (не слід забувати, у цьому контексті, про принцип автономного тлумачення, відповідно до якого Європейський суд з прав людини інтерпретує терміни Конвенції незалежно від їх розуміння національними судовими органами держав-учасників, так, наприклад, зміст понять майно, житло, кримінальне покарання в українській правовій системі і у розумінні Європейського суду з прав людини – різний). Водночас, на жаль, і до сьогодні окремі вітчизняні науковці і юристи-практики сприймають Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод як суто декларативний документ, який до того ж має відношення лише до сфери конституційного права. Такий підхід не є правильним, адже не відображає багатогранності сутності людських прав, яка пронизує відносини людини з державою [88, с. 24-25].

Наголосимо, що відповідно до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» практика цього Суду визнається в Україні джерелом права [89], відтак, її обов'язково мають ураховувати органи публічної влади при прийнятті нормативно-правових актів та актів застосування норм права. Більше того, не можна не відзначити, що унаслідок реформування законодавства у сфері боротьби зі злочинністю, у статусні закони, які визначають повноваження правоохоронних органів, було включено припис, відповідно до якого принципом діяльності відповідного органу є верховенство права. При цьому, зазначається, що верховенство права слід розуміти через практику Європейського суду з прав людини. Відповідно до ст. 8 Кримінально-процесуального кодексу України (далі – КПК України) «Кримінальне провадження здійснюється з дотриманням принципу верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Принцип верховенства права у кримінальному провадженні застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини» [6]. Більше того, і принцип законності (ч. 5 ст. 9 КПК України) передбачає, що кримінальне процесуальне законодавство України застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини [6].

Визначальним для вітчизняної судової практики (у контексті предмета нашого дослідження) є рішення у справі «М.С. проти України». За обставинами справи дружина заявника, не поставивши його до відома, разом із малолітньою донькою переїхала до свого дядька. Заявник звернувся до міліції. Згодом він знайшов дитину у дитячому садку у селі за новим місцем проживання дружини і забрав до себе у квартиру. Судово-медичний огляд доньки підтвердив заподіяння їй легких тілесних ушкоджень. Батько неодноразово звертався до міліції з заявою про порушення кримінальної справи відносно дружини щодо викрадення дитини та заподіяння останній легких тілесних ушкоджень, однак у порушенні кримінальної справи було відмовлено. У березні 2012 року до міліції звернулась мати заявника відносно порушення кримінальної справи щодо учинення розпусних дій щодо її онуки матір'ю дитини та її дядьком. Перевірка заяви проводилась неналежно і кожного разу провадження закривалось через відсутність складу злочину. З набуттям чинності новим КПК України, батько знову звернувся до міліції, опитана донька указала, що мати і дядько, коли вони перебували у нього, ходили роздягнені й вчиняли сексуальні дії, дядько і її залучав до таких дій. Міліція тричі закривала провадження у справі. У червні 2012 року рішенням Зарічного районного суду м. Сум місце проживання дитини визначено з матір'ю. Звернення заявника в апеляційну та касаційну інстанції не принесли результату: рішення Зарічного районного суду м. Сум залишено в силі. Як резюмував Європейський суд з прав людини, у цій справі національні органи влади зіткнулися з наступною ситуацією: протягом двох місяців дитина у віці трьох років регулярно спостерігала за своєю матір'ю та іншим чоловіком, які були голими, обіймалися і цілувались, виконували рухи назад і вперед; були випадки, коли чоловік навчив дитину цілуватися з дорослим, показав їй свої геніталії і попросив доторкнутися до них. Європейський суд з прав людини наголосив, що пункт 1 (а) статті 35 Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства вказує, що у випадках такого типу допит дитини має відбуватися без необґрунтованої затримки. Взявши до уваги суттєві недоліки та невідповідність способу розслідування справи органами влади, а також загальну тривалість провадження, Суд дійшов висновку, що влада не виконала свої позитивні зобов'язання провести ефективне кримінальне розслідування у справі забезпечення належного захисту особистого життя дитини заявника [90].

Варто додати, що у окремій думці суддя Ранцоні вказує, що Європейський суд з прав людини неодноразово повторював, що існує широкий консенсус, у тому числі в міжнародному праві, на підтримку ідеї, що у всіх рішеннях, що стосуються дітей, їх інтереси мають бути першорядними [90].

Таким чином, наведене рішення Європейського суду з прав людини містить наступні важливі нормативні положення:

- при розслідування насильницьких злочинів щодо дитини позитивним зобов'язанням держави є проведення ефективного розслідування;
- розслідування насильницьких злочинів щодо дитини має відбуватися у максимально короткі строки;
- при розгляді справ щодо дитини першочерговими є інтереси дитини.

Наступним важливим для протидії насильству щодо дитини міжнародним договором є Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами від 11 травня 2011 року. Цей міжнародний договір теж безпосередньо не стосується захисту від насилля щодо дітей, однак він має важливе значення у цьому контексті. Усвідомлюючи, що насилля у сім'ї не може оминати (за наслідками) дітей, розробники тексту цієї Конвенції передбачили ст. 26, яка зобов'язує держав-учасниць вживати усіх необхідних законодавчих або інших заходів (психосоціальні консультації дітей-свідків усіх форм насильства, які підпадають під сферу застосування Конвенції) з метою «забезпечення того, щоб під час надання захисту та послуг з підтримки жертв належно враховувалися права та потреби дітей-свідків усіх форм насильства, які підпадають під сферу застосування цієї Конвенції» [91].

Варто відзначити, що у коментарі до цієї Конвенції наголошується на тому, що термін «діти-свідки» слід інтерпретувати розгалужено, включаючи до його змісту не лише тих дітей, які особисто бачили акт насилля, але і тих, які чули зойки та інший шум зі своєї схованки, або тих, хто став заручником довгострокових наслідків подібного насильства. При цьому, розробники виходять з того, що «фізичне, сексуальне або психологічне насильство й жорстокість у стосунках між батьками або іншими членами родини на очах у дітей має для дітей тяжкі наслідки. Воно вселяє страх, травмує і серйозно впливає на їхній розвиток» [91, с. 114-115].

Міжнародним договором, що безпосередньо визначає нормативні приписи відносно протидії насильству щодо дитини, є Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства від 25 жовтня 2007 року. Важливими у контексті нашого дослідження є наступні положення Ланцаротської конвенції:

- виходячи з тексту преамбули, держави-учасниці констатують, що сексуальна експлуатація та сексуальне розбещення дітей набули великих розмірів як на національному, так і на міжнародному рівнях, зокрема, через збільшення використання як дітьми, так і злочинцями інформаційно-комунікаційних технологій, а тому запобігання цим негативним явищам вимагає міжнародного співробітництва;
- у всіх випадках (розслідування, судовий розгляд, заходи запобігання та ін.), пов'язаних із сексуальною експлуатацією та сексуальним

розбещенням дітей, основними цінностями визнаються добробут і найкращі інтереси дітей, які мають підтримуватися без будь-якого обмеження;

- ст. 4 Конвенції закріплює позитивне зобов'язання держав-учасниць ужити усіх необхідних законодавчих або інших заходів для запобігання всім формам сексуальної експлуатації й сексуального розбещення дітей та для захисту дітей;

- ст. 5 Конвенції передбачає необхідність прийняття державою-учасницею законодавства чи вжиття інших заходів з метою сприяння обізнаності про захист і права дітей серед осіб, які постійно контактують з дітьми у судовій та правоохоронній сферах;

- ст. 10 Конвенції зобов'язує вживати заходів на національному чи місцевому рівнях для забезпечення координації між різними інституціями, відповідальними за захист від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення дітей, запобігання цим явищам та боротьбу з ними (у тому числі і між органами публічної влади, установами громадянського суспільства і приватним сектором);

- ст. 30 Конвенції передбачає необхідність прийняття державою-учасницею законодавства чи вжиття інших заходів з метою забезпечення проведення розслідування та кримінального провадження в найкращих інтересах та з повагою до прав дитини, а також впровадження захисного підходу до жертв, забезпечуючи унеможливлення посилення розслідуванням та кримінальним провадженням травми, отриманої дитиною, та надання під час кримінального судочинства допомоги, якщо це доцільно. При цьому у таких справах установлюється пріоритетне розслідування та кримінальне провадження [92].

По-друге, на національному рівні, який, у свою чергу, можна поділити на декілька груп.

Нормативно-правове регулювання протидії насильству стосовно дітей на *загально-правовому рівні*.

Відповідно до ч. 3 ст. 51 Конституції України сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою. А згідно з ч. 2 ст. 52 будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом [2]. Наведені конституційні приписи спрямовані на закріплення стабільності і передбачуваності сімейних відносин, є важливою умовою розвитку соціуму та передбачають певні зобов'язання держави у цій сфері, як позитивні так і негативні, у тому числі проведення цілої низки економічних і соціальних реформ.

Не можна не згадати і спеціальний закон «Про запобігання та протидію домашньому насильству», який визначає організаційно-правові засади запобігання та протидії домашньому насильству, основні напрями реалізації державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, спрямовані на захист прав та інтересів осіб, які постраждали від такого насильства [46]. Відзначимо той факт, що відповідно до цього закону,

зокрема п. 2 ч. 1 ст. 1, дитиною, яка постраждала від домашнього насильства (постраждалою дитиною), є не лише та особа, яка зазнала домашнього насильства у будь-якій формі, а також і та особа (яка не досягла 18 років), що стала свідком (очевидцем) такого насильства [46].

Нормативно-правове регулювання протидії насильству стосовно дітей на *кримінально-правовому рівні*.

На реалізацію наведених міжнародно-правових, а також внутрішньодержавних правових приписів у чинному законодавстві передбачаються охоронні норми, зокрема кримінально-правові. Слід відзначити, що аналіз норм кримінального законодавства України дозволяє дійти висновку про те, що норми, у яких закріплено склади злочинів, у яких потерпілими є діти, не містять єдиного тлумачення таких понять як «неповнолітня особа», «діти», «дитина», «новонароджена дитина», «малолітня дитина», «малолітня особа», «потерпіла особа».

Зауважимо, що класифікація – це такий вид поділу, який ґрунтується на найбільш істотній ознаці і при якому кожен утворений член поділу займає щодо інших членів точно визначене і закріплене місце [93, с. 59; 94, с. 59-60]. Говорячи про загальну методологію поділу (класифікації) потерпілих (у нашому випадку дітей) від злочину, слід зазначити, що він (вона), як і будь-який інший поділ предметів (явищ, суб'єктів), є відносним. Розвиток суспільних відносин, науки кримінального права, соціології, поглиблення знань про потерпілих здатні привести до змін у поділі потерпілих від злочинів (появі нових членів поділу, виключення інших, звуження або розширення обсягу їх видів). Це є наслідком того, що всі ознаки потерпілого від злочину досить мінливі.

Норми, які спрямовані на забезпечення охорони нормального фізичного й психічного розвитку дітей, викладені у низці статей Загальної частини та Особливої частини Кримінального Кодексу України (далі – КК України).

Відповідно до цього нами надається *класифікація злочинів* проти дітей у кримінальному законодавстві України [95, с. 136-137]:

Загальна частина КК України також містить ряд норм щодо захисту дитини, а саме: ч. 2 статті 57 КК України «Виправні роботи» визначає, що виправні роботи не застосовуються до вагітних жінок та жінок, які перебувають у відпустці по догляду за *дитиною*, до непрацездатних, до осіб, що не досягли шістнадцяти років, та тих, що досягли пенсійного віку, а також до військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, працівників правоохоронних органів, нотаріусів, суддів, прокурорів, адвокатів, державних службовців, посадових осіб органів місцевого самоврядування.

Стаття 60 ч. 3 КК України. Арешт не застосовується до осіб віком до шістнадцяти років, вагітних жінок та до жінок, які мають *дітей* віком до семи років.

Стаття 61 ч. 3 КК України «Обмеження волі». Частина 3 зазначає, що обмеження волі не застосовується до неповнолітніх, вагітних жінок і жінок, що мають *дітей* віком до чотирнадцяти років, до осіб, що досягли пенсійного віку, військовослужбовців строкової служби та до інвалідів першої і другої групи.

Стаття 67 КК України. Обставини, які обтяжують покарання. Ч.1. При призначенні покарання обставинами, які його обтяжують, визнаються: п. 6) вчинення злочину щодо *малолітнього*, особи похилого віку або особи, що перебуває в безпорадному стані; п. 9) вчинення злочину з використанням *малолітнього* або особи, що страждає психічним захворюванням чи недоумством.

Стаття 79 КК України. Звільнення від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають *дітей* віком до семи років. У разі призначення покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі вагітним жінкам або жінкам, які мають *дітей* віком до семи років, крім засуджених до позбавлення волі на строк більше п'яти років за тяжкі і особливо тяжкі злочини, суд може звільнити таких засуджених від відбування як основного, так і додаткового покарання з встановленням іспитового строку у межах строку, на який згідно з законом жінку може бути звільнено від роботи у зв'язку з вагітністю, пологами і до досягнення дитиною семирічного віку.

У разі звільнення від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають *дітей віком до семи років*, суд може покласти на засуджену обов'язки, передбачені у статті 76 КК України. Після закінчення іспитового строку суд, залежно від поведінки засудженої, звільняє її від покарання або направляє для відбування покарання, призначеного вироком. У разі, коли звільнена від відбування покарання з випробуванням жінка відмовилася від *дитини*, передала її в дитячий будинок, зникла з місця проживання, ухиляється від виховання дитини, догляду за нею, не виконує покладених на неї судом обов'язків або систематично вчинює правопорушення, що потягли за собою адміністративні стягнення і свідчать про її небажання стати на шлях виправлення, суд за поданням контролюючого органу направляє засуджену для відбування покарання згідно з вироком суду.

Стаття 83 КК України. Звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають *дітей* віком до трьох років. Засуджених до обмеження волі або до позбавлення волі жінок, які стали вагітними або народили *дітей* під час відбування покарання, крім засуджених до позбавлення волі на строк більше п'яти років за умисні тяжкі та особливо тяжкі злочини, суд може звільнити від відбування покарання в межах строку, на який згідно з законом жінку може бути звільнено від роботи у зв'язку з вагітністю, пологами і до досягнення дитиною трирічного віку. Звільнення від відбування покарання застосовується до засудженої, яка має сім'ю або

родичів, що дали згоду на спільне з нею проживання, або яка має можливість самостійно забезпечити належні умови для виховання *дитини*. Після досягнення дитиною трирічного віку або в разі її смерті суд залежно від поведінки засудженої може звільнити її від покарання або замінити його більш м'яким покаранням чи направити засуджену для відбування покарання, призначеного за вироком. У цьому разі суд може повністю або частково зарахувати у строк відбування покарання час, протягом якого засуджена не відбувала покарання.

Якщо засуджена, яка була звільнена від відбування покарання, відмовляється від дитини, передала її у дитячий будинок, зникла з місця проживання або ухиляється від виховання дитини, догляду за нею, або систематично вчинює правопорушення, що потягли за собою адміністративні стягнення і свідчать про небажання стати на шлях виправлення, суд може за поданням контролюючого органу направити засуджену для відбування покарання, призначеного за вироком [95, с. 136-137].

Особлива частина Кримінального кодексу України містить наступні норми щодо дитини як потерпілої [95, с. 137-140]:

1. Злочини проти неповнолітніх у кримінальному законодавстві України, де потерпілою особою визначена неповнолітня особа, це:

Ст. 120 ч. 3. Доведення до самогубства; ст. 130 ч. 3. Зараження вірусом імунodefіциту людини чи іншою невиліковною інфекційною хворобою; ст. 133 ч. 2. Зараження венеричною хворобою; ст. 137 ч.1,2. Неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей; ст. 140 ч. 2. Неналежне виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником; ст. 141. Порушення прав пацієнта; ст. 142 ч. 2. Незаконне проведення дослідів над людиною; ст. 144 ч. 2. Насильницьке донорство; ст. 147 ч. 2. Захоплення заручників; ст. 149 ч. 2. Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини ; ст. 152 ч. 3. Згвалтування; ст. 153 ч. 2. Насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом; ст. 156 ч. 1. Розбещення неповнолітніх; ст. 164 ч. 1. Ухилення від сплати аліментів на утримання дітей; ст. 172 ч. 2. Грубе порушення законодавства про працю; ст. 181 ч. 2. Посягання на здоров'я людей під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів; ст. 300 чч. 2, 3. Ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію; ст. 301 ч. 2. 4. Ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів; ст. 302 ч. 3. Створення або утримання місць розпусти і звідництва; ст. 303 ч. 3. Сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією; ст. 304 ч.1. Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність; ст. 307 ч. 2. Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів; ст. 309 ч. 3. Незаконне виробництво, виготовлення, придбання,

зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту; ст. 314 ч. 3. Незаконне введення в організм наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів; ст. 315 ч. 2. Схиляння до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів; ст. 317 ч. 2. Організація або утримання місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів; ст. 323. Спонування неповнолітніх до застосування допінгу; ст. 324 Схиляння неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів; ст. 365–2 ч. 2. Зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги.

2. Злочини у кримінальному законодавстві України, де потерпілою особою визначена дитина, зокрема: ст. 136 ч. 2. Ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані; ст. 137. Неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей; ст. 148. Підміна дитини; ст. 150. Експлуатація дітей; ст. 164. Ухилення від сплати аліментів на утримання дітей; ст. 166. Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування; ст. 169. Незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння); ст. 172 ч. 2. Грубе порушення законодавства про працю; ст. 442 ч. 1. Геноцид.

3. Злочини у кримінальному законодавстві України, де потерпілою особою визначена новонароджена дитина, зокрема: ст. 117. Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини; ст. 135 ч. 2. Залишення в небезпеці.

4. Злочини у кримінальному законодавстві України, де потерпілою особою визначена малолітня дитина, це: ст. 115 ч. 2 п. 2. Умисне вбивство малолітньої дитини або жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності; ст. 150–1. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом.

5. Злочини у кримінальному законодавстві України, де потерпілою особою визначена малолітня особа, зокрема: ст. 135 ч. 1. Залишення в небезпеці; ст. 136 ч. 2. Ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані; ст. 146 ч. 2. Незаконне позбавлення волі або викрадення людини; ст. 149 ч. 3. Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини; ст. 152 ч. 4. Зґвалтування; ст. 153 ч. 3. Насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом; ст. 156 ч. 2. Розбещення неповнолітніх; ст. 299 ч. 2. Жорстоке поводження з тваринами; ст. 303 ч. 4. Сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією; ст. 304 ч. 2. Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність; ст. 307 ч. 3. Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів.

6. Злочини у кримінальному законодавстві України, де потерпіла особа не визначена, це: ст. 155. Статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості; ст. 167. Зловживання опікунськими правами [95, с. 138–139].

Аналіз законодавства про кримінальну відповідальність свідчить про те, що потерпілими від досліджуваного злочину є різні діти. З метою поглибленого вивчення злочинів проти дитини, їх доцільно об'єднати у певні групи.

Залежно від тяжкості вчиненого злочину можна виділити: потерпілих дітей від злочинів невеликої тяжкості (ст.ст. 164 ч. 12; 172 ч. 2; 300 ч. 2; 323 ч.1, 2); потерпілих дітей від злочинів середньої тяжкості (ст.ст. 137 ч.1, 2; 140 ч. 2; 141; 142 ч. 2; 144 ч. 2; 156 ч. 1; 181 ч. 2; 300 ч. 2; 323 ч. 3; 324; 355² ч. 2); потерпілих дітей від тяжких злочинів (ст.ст. 120 ч. 3; 130 ч. 3; 133 ч. 2; 153 ч. 2; 156 ч. 2; 300 ч. 3; 301 ч. 4; 302 ч. 3; 303 ч. 3; 304 ч.1, 2; 307 ч. 2; 309 ч. 3; 317 ч. 2; 323 ч. 3, 4; 365² ч. 3); потерпілі діти від особливо тяжких злочинів (ст.ст. 147 ч. 2; 149 ч. 2; 152 ч. 3; 314 ч. 3; 315 ч. 2).

Дослідження груп потерпілих, утворених при такому поділі, має важливе значення для вирішення питань звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим.

Поділ потерпілих від злочину за ознакою вчиненого щодо них злочину можна проводити за різними критеріями. *Залежно від родового об'єкта злочинів* можна виділити потерпілих дітей: від злочинів проти життя та здоров'я людини; потерпілих від злочинів проти волі, честі та гідності людини; потерпілих від злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості людини; від злочинів проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина; потерпілих від злочинів проти суспільної моральності; потерпілих щодо злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення щодо дитини та ін. [96, с. 84-85; 97, с. 85-86; 98, с. 362-367].

Важливе кримінально-правове значення має поділ потерпілих від злочинів за ознакою заподіяної їм шкоди. Цей поділ отримав певне законодавче відображення, адже саме він покладений в основу визначення потерпілого як суб'єкта порушення, яке закріплене у кримінальному виконавчому кодексі. Поділ потерпілих за ознакою заподіяної їм шкоди може залежати від видозміни цієї ознаки. Так, характеризуючи суспільно небезпечні наслідки, Н. Кузнецова підкреслює, що їх зміст визначається змістом об'єктів, шкідливі зміни в яких вони вчиняють [99, с. 18-20; 100, с. 230].

Кримінальний кодекс передбачає багато видів таких об'єктів. Стільки ж існує і видів суспільно небезпечних наслідків. Узагальнено їх можна класифікувати на фізичні, психічні, економічні та організаційні. Залежно від *виду заподіяної потерпілому шкоди* можна виділити: потерпілих, яким заподіяна фізична шкода; потерпілих, яким заподіяна психічна шкода; потерпілих, яким заподіяна економічна шкода; потерпілих, яким заподіяна організаційна шкода.

Потерпілі, статус яких обумовлюється відносинами у сфері охорони материнства та дитинства, зокрема, відносинами, які забезпечують нормальний фізичний, психічний, соціальний розвиток дитини: жінка, яка перебувала у стані вагітності (вагітна жінка) (п. 2 ч. 2 ст. 115, ч. 2 ст. 172, ч. 3 ст. 314 КК); матір, яка має дитину віком до чотирнадцяти років або дитину-інваліда (ч. 2 ст. 172 КК); неповнолітній (неповнолітня чи неповнолітній) (ч. 3 ст. 130, ч. 2 ст. 133, частини 1, 2 ст. 137, ч. 2 ст. 140, ст. 141, ч. 2 ст. 142, ч. 2 ст. 147, ч. 2 ст. 149, ч. 3 ст. 152, ч. 2 ст. 153, ч. 2 ст. 172, ч. 3 ст. 300, частини 2, 3 ст. 301, ч. 3 ст. 302, ч. 3 ст. 303, ст. 304, ч. 2 ст. 307, ч. 3 ст. 309, ч. 3 ст. 314, ч. 2 ст. 317, статті 323, 324 КК); особа, яка не досягла шістнадцятирічного віку (ч. 1 ст. 156 КК); малолітня дитина (малолітній, малолітня особа) (п. 2 ч. 2 ст. 115, ч. 2 ст. 146, ч. 4 ст. 152, ч. 3 ст. 153, ч. 2 ст. 156, ч. 2 ст. 299, ч. 3 ст. 307 КК); новонароджена дитина (ч. 2 ст. 135 КК); дитина, яка не досягла віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування (ст. 150 КК); особа, яка не досягла статевої зрілості (ст. 155 КК).

Всі наведені вище поділи відображають реально існуючі, відмітні властивості відповідних видів (класів) неповнолітніх потерпілих від злочину. Разом з тим, кожний окремий вид (клас) має ті ж ознаки, що і загальне поняття потерпілого від злочину. Це дозволяє більш детально розробляти поняття окремих видів (класів) потерпілих, що сприятиме більш глибокому вивченню потерпілих від злочинів як у науці кримінального права, так і у кримінології та інших науках кримінального циклу.

Потерпілий разом з іншими ознаками складу злочину може характеризувати різні рівні суспільної небезпечності злочину. У межах загального вчення про склад злочину потерпілий належить до групи додаткових, факультативних ознак складу злочину. У тих складах злочинів, в яких потерпілий характеризує типову суспільну небезпечність, він виступає конститутивною ознакою складу злочину (наприклад, ст. 304 КК «Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність»). Таку функцію потерпілий виконує майже у 83 складах злочинів. У тих складах злочинів, у яких потерпілий відображає підвищену суспільну небезпечність, він розглядається як ознака, що обтяжує відповідальність (наприклад, ч. 3 ст. 152 КК, ч. 3 ст. 303 КК). Таку роль потерпілий відіграє у 35 складах злочинів. Дослідження злочинів, передбачених у КК, показує, що потерпілий ніколи не характеризує знижену суспільну небезпечність, тобто потерпілий не може бути ознакою складу злочину, що пом'якшує відповідальність [95, с. 139-140].

Досліджуючи проблеми кримінально-правового захисту неповнолітніх, деякі науковці, зокрема Н. Юзикова, пропонує виділити всі склади злочинів проти неповнолітніх в окрему главу кримінального законодавства, аргументуючи це тим, що: 1) право неповнолітніх є особливим об'єктом захисту і відповідальність за злочини проти неповнолітніх повинна відрізнятись від відповідальності за злочини проти дорослих; 2) наявність

окремої глави привертатиме увагу слідчих, прокурорів, суддів до особливостей об'єкта посягання і сприятиме правильному вирішенню питань призначення покарання; 3) це буде підставою розмежування злочинів [101, с. 57]. Однак, така позиція є навряд чи обґрунтованою з погляду теорії кримінального права. Так, статті у КК України згруповані, як це і має бути, за об'єктом правопорушення. Потерпілими можуть бути різні особи, але злочином визначається, чи може бути спричинена шкода саме охоронюваним суспільним відносинам у різних сферах. Зрозуміло, що зважаючи на особливості психосоматичного розвитку дитини, покарання за злочин, учинений проти нього, має спричиняти більш негативні наслідки для правопорушника у порівнянні з потерпілою повнолітньою особою. Саме тому санкції окремих статей КК України і передбачають більш тяжке покарання за учинення злочину проти малолітнього чи неповнолітнього.

Даценко Є.В. вважає, що хоча і існують права щодо захисту дитини, законодавець залишає невирішеними цілу низку питань, які насамперед стосуються кримінальної відповідальності за підміну дитини [102, с. 1]. Зокрема, на основі проведеного дослідження автор пропонує у абзаці першому ст. 148 КК України слова «вчинення з корисливих або інших особистих мотивів» виключити, а в абзаці другому слово «п'яти» замінити словом «трьох» [102, с. 16].

Брайловська А.І. у дисертаційному дослідженні «Кримінально-правова кваліфікація неналежного виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей» отримала ряд пізнавальних для науки кримінального права результатів, а саме аналіз норм міжнародного та зарубіжного законодавства щодо захисту дітей та їх зіставлення з проведеною у 2001 р. криміналізацією діяння – невиконання чи неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей, свідчать про той факт, що Україна виконала зобов'язання щодо внесення змін до законодавства шляхом введення до Кримінального кодексу правових норм, які передбачають кримінальну відповідальність за всі форми можливих необережних злочинів проти життя та здоров'я неповнолітніх» [103, с. 11]. Зокрема, автором пропонується: редакція ст. 137 КК України «Невиконання, неналежне виконання або порушення функцій щодо охорони життя та здоров'я дітей» [103, с. 14]. Неповнолітній не завжди отримує такий захист з боку держави і суспільства. У багатьох випадках діти і підлітки позбавлені права з боку закону, а нерідко це порушення допускається навмисно, коли дитина розглядається, в першу чергу, як правопорушник, злочинець, а не як людина, яка потребує допомоги і уваги від держави. Це стосується, перш за все, тих дітей, які потрапили під злочинний вплив дорослих осіб, що втягують їх у злочинну та іншу анти суспільну діяльність, неповнолітні, які під впливом дорослих і разом з ними вчинили злочин, або коли дорослий вчинив злочин відносно здоров'я, морального та духовного розвитку дитини.

У межах цього підрозділу не можна не розкрити й інший аспект правового регулювання. Зокрема, йдеться про відповідальність неповнолітніх, адже особи, які вчинюють кримінальні правопорушення, можуть бути абсолютно різного віку, тому з урахуванням вікових та психологічних властивостей вищезазначених осіб, чинний КК України містить статтю 18, в якій міститься визначення щодо суб'єкта злочину. Ця стаття відсилає нас до розділу IV Кримінального кодексу України для роз'яснення віку, з якого настає кримінальна відповідальність.

Враховуючи те, що з кожним днем в Україні зростає рівень злочинності, не є винятком і вчинення кримінальних правопорушень дітьми. Основним завданням правоохоронних органів є боротьба зі злочинністю в цілому та серед неповнолітніх зокрема. Значну долю у процесі викорінення злочинності в нашій державі займає кримінально-правова діяльність. Оскільки в конкретному випадку як приклад розглядаються саме злочини, вчинені дітьми, то головний зміст процесу складає виховна робота, запобігання правопорушень з боку дітей, усунення причин та умов, які сприяють злочинності неповнолітніх та малолітніх. Проте враховуючи біологічні, психологічні та соціальні особливості дітей, суспільство не може ставити до останніх такі ж вимоги, як до повнолітніх злочинців. Тому така категорія населення як неповнолітні та малолітні має розглядатися як особливий суб'єкт кримінальної відповідальності.

У чинному Кримінальному кодексі України питання кримінальної відповідальності і покарання неповнолітніх вирішуються в окремому розділі Загальної частини «Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх». Наявність спеціальної системи покарань для неповнолітніх обґрунтовується їхніми біологічними, психологічними та соціальними особливостями, тому органи державної влади повинні, з урахуванням усіх особливостей віку неповнолітніх осіб та їх психологічних і соціальних особливостей, вчинювати гуманне та демократичне правосуддя над особами даної соціальної групи.

Виділення особливостей кримінальної відповідальності неповнолітніх у самостійний розділ означає, що по відношенню до цих осіб норми про кримінальну відповідальність застосовуються з урахуванням особливих положень, передбачених у цьому розділі. Неповнолітні віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, з одного боку, досягають вже достатньо високого рівня соціалізації, а саме: у них з'являється самостійність, наполегливість, вміння контролювати свою поведінку тощо, а з іншого – проходить подальша соціалізація особистості: продовжується або завершується навчання у школі або коледжі, накопичується досвід міжособистісних відношень та ін. Для такого віку характерним є зайва категоричність суджень, запальність, невірноваженість, неспроможність оцінити ситуацію з урахуванням всіх обставин. Ці вікові особливості обумовили встановлення відносно відповідальності неповнолітніх низки

виключень і доповнень порівняно із загальними правилами кримінальної відповідальності [104, с. 20].

Оцінюючи зміст розділу КК України щодо кримінальної відповідальності і покарання неповнолітніх, необхідно враховувати, що даний розділ є складовим компонентом Загальної частини КК України, він знаходиться в нерозривному зв'язку з іншими її положеннями. Цей зв'язок проявляється, перш за все, у тому, що всі вихідні положення щодо завдань і принципів кримінального закону про підстави кримінальної відповідальності, дію кримінального закону у часі, просторі та за колом осіб, про поняття та види злочинів, про вину та її види, про співучасть, про обставини, що виключають злочинність діяння, та деякі інші відносяться також і до неповнолітніх, які вчинили злочини. Загальна частина Кримінального кодексу містить в собі норми щодо особливостей відповідальності дітей за вчинення ними кримінальних правопорушень, при цьому не виключає поширення на останніх інших привілейованих норм Загальної частини кодексу [105, с. 140-141].

Органи державної влади усіх кран світу прикладають чимало зусиль для становлення своєї країни на міжнародній арені як держави самостійної, незалежної, демократичної та правової. Важливою характеристикою, що визначає авторитет будь-якої держави на міжнародній арені, певною мірою являється політика щодо захисту прав та свобод своїх громадян, в першу чергу - наймолодших. У той же час, сучасні соціальні умови, в яких народжуються, зростають та виховуються підлітки, далекі від належних. Соціально-економічні кризові явища в Україні, такі як безробіття, байдужість до виховання молоді, зубожіння населення, безпосередньо впливають на формування молодого покоління в державі. Важливим є те, що саме сучасні соціальні умови, в яких ростуть та виховуються неповнолітні, в окремих випадках обумовлюють відчуження неповнолітніх від офіційних інститутів соціалізації, таких як сім'я та школа. За даними Державної служби статистики України в державі утримується досить низький рівень народжуваності, що не забезпечує навіть простого відтворення поколінь. Проте, не зважаючи на низький рівень народжуваності, все актуальнішим серед молоді стає вживання алкоголю, масовим стало явище перших наркотичних спроб серед підлітків одинадцяти - дванадцяти років, поширюється токсикоманія, венеричні захворювання. Соціальна занедбаність неповнолітніх за умов плюралізму поглядів, відсутність чітких моральних орієнтирів сприяє виникненню та поширенню негативних явищ в середовищі неповнолітніх, що породжує злочинність [106, с. 307-308].

Не можна не згадати також той факт, що самого нормативно-правового регулювання недостатньо для забезпечення ефективної протидії насиллю щодо дітей. Показовим у цьому контексті є нещодавній приклад.

Одна з родин на Житомирщині була у полі зору соціальних служб і правоохоронних органів ще з 2009 року. У Національній поліції

прокоментували: «Через пристрасть до алкоголю і невиконання батьківських обов'язків мати була позбавлена прав на двох синів. Потім, у 2013-му, у жінки та її 50-річного співмешканця з'явилася донька. А вже за рік у зв'язку із загрозою життю і здоров'ю дитину аж на півроку було госпіталізовано до лікарні» [107]. Протягом 2015 - квітня 2018 року дитина виховувалась у прийомній родині, у той час як продовжували відбуватися суди щодо повернення дівчинки до біологічних батьків, що і було зроблено за декілька місяців до її вбивства. Лише через вісім місяців працівниками Національної поліції була виявлена відсутність дитини – 27 травня 2019 року. Як з'ясувалося, під час сімейної сварки співмешканець жінки штовхнув дитину, яка впала, вдарилася головою. «Після невдалих спроб штучного дихання дитини співмешканець жінки, розпаливши вогонь у печі будинку, спалив тіло дитини, а кістки виніс на вулицю» [107]. Як прокоментувала представниця Уповноваженого з прав дитини А. Філіпішина, «ця жахлива подія дійсно відображає катастрофічну ситуацію із захистом прав дітей, яка склалася в нашій державі за останні роки. З одного боку, проблеми, пов'язані з подекуди непрофесійними, інколи корумпованими діями соціальних служб, а з другого боку, бездарною політикою на центральному рівні» [107].

Таким чином, у цілому чинне законодавство та міжнародно-правові акти врегульовують суспільні відносини щодо забезпечення захищеності дитини. Однак, існує низка прогалин та суперечностей, які потребують розв'язання.

Проблематика протидії злочинності відзначається перманентною актуальністю, що зумовлюється, у першу чергу, станом і динамікою злочинності в Україні загалом, «неповнолітньої» злочинності, зокрема. При цьому систематично збільшується кількість злочинів, потерпілими від яких є діти (при цьому ці злочини є у переважній більшості насильницькими).

Загалом, наукову літературу за цією тематикою доцільно типологізувати на декілька груп: наукові праці, предметом дослідження у яких є загальні питання забезпечення прав дитини; наукові праці, предметом дослідження яких є кримінально-правові відносини, що складаються за вчинення злочинів щодо дітей, а також профілактика таких злочинів; наукові праці, предметом дослідження яких є методика розслідування окремих злочинів (їх видів) безвідносно до категорії потерпілих; наукові праці, предметом дослідження яких є методика розслідування окремих злочинів (їх видів) вчинених щодо дітей; наукові праці, зарубіжних авторів, у першу чергу європейських та американських (зважаючи на стан реалізації людських прав у цих державах), виходячи зі специфіки їх національного законодавства у сфері боротьби зі злочинністю, різними інституціями забезпечення протидії злочинності тощо.

Фактично недослідженими вітчизняною правничою наукою є процеси протидії насильницьким злочинам щодо малолітніх, суб'єктом вчинення яких є неповнолітні особи.

У цілому інтенція вітчизняних науковців спрямована на окреслену проблематику, однак, увага вчених зосереджена на окремих її аспектах. В Україні відсутні комплексні дослідження протидії насильницьким злочинам щодо дітей, не вироблено концептуальних основ такої протидії.

Насильницька злочинність є неоднорідним соціальним явищем. Так, у кримінологічній та кримінально-правовій науковій літературі виловлюється думка про часткове неспівпадання насильницької злочинності та корисливо-насильницької злочинності, насильницької злочинності та агресивної злочинності.

Нормативно-правове регулювання протидії насиллю щодо дитини доцільно розглядати на декількох рівнях: міжнародному (який включає універсальний та регіональний рівні) та національному (який включає загально-правовий і кримінально-правовий рівні).

У міжнародних актах (як *hard law*, так і *soft law*) закріплюються позитивні зобов'язання держав, відповідно до яких національні органи влади повинні нормативно урегулювати відносини щодо забезпечення прав дитини, створити відповідні державні органи, у тому числі і органи протидії насильницькій злочинності щодо дітей.

Крім поняття «неповнолітній», кримінальне законодавство у дев'яти статтях використовує поняття «дитина»; у двох стаття «новонароджена дитина». Потерпілою особою визначена «малолітня дитина» у двох складах злочинів. У десяти складах злочинів потерпілою особою визначена «малолітня особа».

Потерпіла особа (як дитина, або малолітня чи неповнолітня) *не визначена*, але логічно впливає із змісту норми використовується у двох статтях.

При аналізі норм кримінального законодавства дійшли висновків, що відсутнє єдине тлумачення поняття «дитина», «неповнолітня особа», що вимагає забезпечити єдине тлумачення поняття «дитина» у кримінальному законодавстві.

Література

1. Ортинська Н. В. Правовий статус неповнолітніх: теоретико-правове дослідження: дис. ... доктора юридичн. наук: спец. 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Львів, 2017. 524 с.
2. Конституція України від 28 червня 1996 року. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30.
3. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року. Відомості Верховної Ради України. 2003. – №№ 40-44. Ст. 356.
4. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 21-22. Ст.135.

5. Завгородня Ю.С. Захист прав дитини в Україні як загальнотеоретична проблема. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2018. Вип. 52. Т.1. С. 21-24.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 9-10, 11-12, 13. Ст. 88.
7. Бурдін В.М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні: монографія. Київ: Атіка, 2004. 240 с.
8. Клевцов А.О. Звільнення від відбування покарання з випробуванням неповнолітніх за кримінальним законодавством України: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Дніпропетровськ, 2009. 20 с.
9. Вечерова Є.М. Некаральний кримінально-правовий вплив на неповнолітніх в Україні (кримінологічні засади): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Одеса, 2010. 20 с.
10. Киренко С.Г. Проблеми захисту прав неповнолітніх кримінальним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Київ, 2003. 23 с.
11. Березовська Н.Л. Покарання, пов'язані з виправно-трудовим впливом, що застосовуються до неповнолітніх: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Одеса, 2010. 20 с.
12. Белова О. І. Кримінально-правова характеристика злочинів проти сім'ї та неповнолітніх: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Харків, 2006. 20 с.
13. Юзікова Н.С. Проблема кримінально-правового захисту інтересів неповнолітніх: монографія. Дніпропетровськ: Дніпропетровський ун-т, 1999. 172 с.
14. Кримінальний кодекс України. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25-26. Ст. 131.
15. Висновок на проєкт Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення дотримання прав та вдосконалення роботи з неповнолітніми правопорушниками». URL: w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=60315&pf35401.
16. Огляд судової статистики розгляду кримінальних проваджень щодо злочинів, вчинених неповнолітніми у 2016-2017 роках. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/117843-zlochini-nepovnolitnikh-pro-scho-govorit-statistika>
17. Пясковський В.В. Методика розслідування торгівлі людьми: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 – кримінальний процес та

криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність. Київ, 2004. 20 с.

18. ООН: кожна третя жертва торгівлі людьми у світі – дитина. URL: <https://hromadske.ua/posts/oon-kozhna-tretia-zhertva-torhivli-liudmy-u-sviti-dytyna>

19. Поліція за півроку виявила майже 190 злочинів у сфері торгівлі людьми. URL: <https://hromadske.ua/posts/politsiia-vyavyyla-maizhe-190-zlochyniv-u-sferi-torhivli-liudmy-za-pivroku>

20. Рівень організованої злочинності в Україні є одним із найвищих у світі URL: <https://www.5.ua/suspilstvo/riven-orhanizovanoi-zlochynnosti-v-ukraini-ie-odnym-iz-naivyshchyykh-u-sviti-160078.html>

21. Назаренко К.Ю. Методика розслідування злочинів, пов'язаних зі створенням або утриманням місць розпусти і звідництвом: монографія. Дніпро: Гельветика, 2018. 171 с.

22. Інцидент у гей-клубі Дніпра: власники і відвідувачі кажуть про «гомофобний рейд», а поліція – про «місце розпусти» URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29901600.html>

23. Заява ЛГБТ Центру «Наш світ» щодо гомофобного рейду поліції до гей-клубу Дніпра. URL: <https://gay.org.ua/blog/2019/04/24/zaiava-lgbt-tsentru-nash-svit-shchodo-homofobnoho-reidu-politsii-do-gay-klubu-dnipra/>

24. Паляничко Д. Г. Методика розслідування злочинів, пов'язаних із дитячою порнографією: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність. Одеса, 2013. 20 с.

25. Хижняк Є.С. Особливості розслідування статевих злочинів щодо малолітніх: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність. Одеса, 2013. 20 с.

26. Нікітіна-Дудікова Г.Ю. Розслідування насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом, вчиненого щодо малолітньої особи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність. Київ, 2017. 20 с.

27. Карпенко М.О. Особливості провадження в справах про злочини неповнолітніх: монографія. Харків: Видавництво «ФІНН», 2009. 240 с.

28. Finkelhor, D. 1995. The victimization of children in a developmental perspective. *American Journal of Orthopsychiatry* 65(2):177–193.

29. Finkelhor, D., and Ormrod, R. 1999. Factors In the Underreporting of Crimes Against Juveniles. Durham, NH: University of New Hampshire, Crimes Against Children Research Center.

30. Wells, L.E., and Rankin, J.H. 1995. Juvenile victimization: Convergent validation of alternative measurements. *Journal of Research in Crime* 32(3):287–307.

31. Hashima, P., and Finkelhor, D. 1999. Violent victimization of youth versus adults in the National Crime Victimization Survey. *Journal of Interpersonal Violence* 14(8):799–820.

32. Finkelhor, D., and Ormrod, R. Reporting Crimes Against Juveniles. *Juvenile Justice Bulletin*. 1999. November. P.1-7.

33. Finkelhor, D., and Ormrod, R. Characteristics of Crimes Against Juveniles. *Juvenile Justice Bulletin*. 200. June. P. 1-11.

34. Heitzman Janusz, Lew-Starowicz Michał, Pacholski Marek, Lew-Starowicz Zbigniew. Wykorzystywanie seksualne dzieci w Polsce – analiza badań 257 sprawców, którzy popełnili przestępstwa seksualne wobec małoletnich. *PSYCHIATRIA POLSKA* 2014; VOL. 48, NR. 1. 105–120.

35. Гавриленко О.А., Колесніков С.Д., Логвиненко І.А. Київська Русь: політико-правовий нарис. Харків: УніВС, 1999. 72 с.

36. «Руська Правда»: семінар-практикум. Навч. посібник. упорядник В.М Заруба. Дніпропетровськ, Дніпропетр. держ. ун-т внутр.. справ, 2005. 96 с.

37. Судебные уставы 20 ноября 1864 года, съ изложением рассуждений, на коих они основаны, изданные государственною канцелярією. Санктпетербургъ, 1867. Ч.4.

38. Энциклопедический Словарь Ф.А.Брокгауза и И.А. Ефрона (В 86 томах с иллюстрациями и дополнительными материалами). URL: <http://www.vehi.net/brokgauz>

39. Ожеров С. И. Толковый словарь. URL: <http://slovarozhegova.ru/word.php?wordid=15969>.

40. Словник української мови: в 11 томах. 1974. Том 5. 508 с.

41. Про судову практику у справах про злочини проти власності. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 року № 10. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0010700-09>.

42. Про судову практику у справах про злочини проти статеві свободи та статеві недоторканості особи. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 року № 5. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-08>.

43. Курс кримінології. Особлива частина. Підручник. У двох книгах. Книга 2. / За загальною редакцією О.М. Джужи. Київ: Юрінком Інтер, 2011. 480 с.

44. Курс советской криминологии. Предупреждение преступности. Москва: Юридическая литература, 1986. 352 с.

45. Про освіту. Закон України від 5 вересня 2017 року. Відомості Верховної Ради України, 2017 р., № 38-39, ст. 380.

46. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 7 грудня 2017 року Відомості Верховної Ради України. 2018. № 5. Ст. 35.

47. Постанова Бориспільського міськрайонного суду Київської області у справі № № 359/933/19 від 5 лютого 2019 року. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/79641598>
48. Постанова Нетішинського міського суду Хмельницької області у справі № 679/287/19 від 28 лютого 2019 року URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80220999>
49. Постанова Шполянського районного суду Черкаської області у справі № 710/465/19 від 22 квітня 2019 року. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81324138>.
50. Шишко Л. Колектори довели до самогубства 169 людей. URL: <https://vidomosti-ua.com/newspaper/48976>.
51. Joshua D. Duntley David M. Buss. The Evolution of Stalking.. Sex Roles March 2012, Volume 66, Issue 5–6, pp 311–327.
52. Patricia Tjaden and Nancy Thoennes Stalking in America: Findings From the National Violence Against Women Survey. Washington, DC : U.S. Dept. of Justice, Office of Justice Programs, National Institute of Justice, [1998].
53. «Я все одно тебе знайду»: як протидіяти сталкінгу. URL: <https://inspired.com.ua/practice/ya-vse-odno-tebe-znajdu-yak-protydiyaty-stalkingu/>
54. Council of Europe Convention on Preventing and Combatting Violence against Women and Domestic Violence. URL: <https://rm.coe.int/168008482e>
55. Звернення Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій до Парламенту про недоцільність і ризики ратифікації Стамбульської Конвенції. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/554-uccro-appeal-to-parliament-against-istanbul-convention>
56. Що українці знають і думають про права людини: загальнонаціональне дослідження / [І. Бекешкіна, Т. Печончик, В. Яворський та ін.]; під заг. ред. Т. Печончик. Київ, 2017. 308 с.
57. Crisan I. The principles of legality “nullum crimen, nulla poena sine lege” and their role. Effectus Newsletter, Issue 5, (2010). URL: http://effectus.com/yahoo_site_admin/assets/docs/The_principles_of_legality_nullum_crimen_nulla_poena_sine_lege_and_their_role_Iulia_Crisan_Issue5.16811416.pdf.
58. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року. Офіційний вісник України. 2008. № 93. Ст. 3103.
59. Гуртовенко О. Л. Психічне насильство у кримінальному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Одеса, 2008. 17 с.
60. Бедь В.В. Юридична психологія: Навч. посіб. 2-ге вид., доп. і переробл. Київ: МАУП, 2004. 436 с. URL: http://adhdportal.com/book_3112_chapter_30__2._Psikhologchna_struktura_zlochinnogo_djannja.html.

61. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: Підручник. 2-ге вид., перероб. і доп. Харків: Право, 2008. 240 с.
62. Гуня І. І. Види насильства в кримінальному праві. Форум права. 2014. № 2. С. 99-103.
63. Гумін О., Якімова С. Зміст поняття насильницької злочинності. Підприємництво, господарство і право. 2018. № 9. С. 247-250.
64. Довгань-Бочкова Н. В. Співвідношення насильства і погрози як способів вчинення злочину. Науковий вісник Херсонського державного університету. 2017. Вип. 2. Том 2. С. 72-76.
65. Вирок Срібнянського районного суду Чернігівської області у справі № 746/534/18 від 24 жовтня 2018 року. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77345364>
66. 30 років мати тримала дочку в полоні: як зараз живе жінка. URL: <https://styler.rbc.ua/rus/zhizn/30-let-mat-derzhala-doch-plenu-seychas-zhivet-1551367994.html>
67. У Києві неадекватна мати вбила і викинула новонародженого у лісосмузі. URL: <https://styler.rbc.ua/ukr/zhizn/kieve-neadekvatnaya-mat-ubila-vybrosila-novorozhdennoho-1551532015.html>.
68. Кримінологія: питання та відповіді: навч. посіб. / За заг. ред. О. М. Литвинова. Харків: Золота миля, 2015. 324 с.
69. Зелинский А.Ф. Криминальная психология. Київ: Юрінком Інтер, 1999. 240 с.
70. Храмцов О.М. Щодо видів насильницьких злочинів. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2010. № 3. С. 86-93.
71. Головкін Б.М. Корислива насильницька злочинність жінок в Україні: сучасний стан, тенденції розвитку. Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. праць / ред. кол.: Ю.В. Баулін та ін. Харків: Кроссрод, 2008. Вип. 15. С. 227–236.
72. Продан Т. Стан жіночої насильницької злочинності в Україні. Протидія злочинності: теорія та практика: збірник матеріалів VI Міжвузівської науково-практичної конференції студентів (курсантів) та молодих учених (м. Київ, 16 травня 2014 р.). Київ: Національна академія прокуратури України, 2014. С. 159-163.
73. В Украине ежегодно 3 млн детей становятся свидетелями и жертвами домашнего насилия. URL: <https://www.capital.ua/ru/news/102835-v-ukraine-ezhegodno-3-mln-detey-stanovyatsya-svidetelyami-i-zhertvami-domashnego-nasiliya>
74. Плутицька К. М. Сучасний стан насильницької злочинності в Україні: рівень, структура, динаміка, географія. Право і суспільство. 2017. № 3. С. 176-181.

75. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60306.
76. Report on the Rule of Law Adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session (Venice, 25-26 March 2011). URL: <http://www.venice.coe.int/docs/2011/CDL-AD%282011%29003rev-e.pdf>.
77. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 4 листопада 1950 року. Урядовий кур'єр. 2010. № 215.
78. Case of Gäfgen v. Germany, Application № 22978/05, Council of Europe: European Court of Human Rights, 1 June 2010, available at: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-99015>.
79. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043
80. Lukashuk I.I. The Principle Pacta Sunt Servanda and the Nature of Obligation Under International Law. American Journal of International Law. Volume 83. Issue 3. July 1989. pp. 513-518.
81. Guzman A.T., Meyer T. L. International soft law. URL: https://www.researchgate.net/publication/39728229_International_Soft_Law
82. Декларація прав дитини від 20 листопада 1959 року URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_38
83. Верховний Суд прийняв історичне рішення і поховав правозастосування Декларації прав дитини. URL: <https://www.facebook.com/batkomaepravo/posts/2693918170832424>
84. Корнієнко М.В. Деякі особливості кримінальної відповідальності дітей згідно із законодавством України. Национальный юридический журнал: теория и практика. 2018. August. С. 119-122.
85. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року. Зібрання чинних міжнародних договорів України. 1990. № 1. Ст. 205.
86. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») 29 листопада 1985 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_211.
87. Всесвітня декларація про забезпечення виживання, захисту та розвитку дітей від 30 вересня 1990 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_075
88. Корнієнко М.В. Практика Європейського суду з прав людини як джерело адміністративного права (на прикладі рішення суду). Практика Європейського суду з прав людини як джерело національного права: матеріали круглого столу (м. Дніпро, 24 листоп. 2017 р.); уклад.: А.М. Кучук; О.О. Орлова. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2017. С. 24-26.

89. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини. Закон України від 23 лютого 2006 року. Відомості Верховної Ради України. 2006. № 30. Ст.260.

90. Case M.S. v. Ukraine, Application № 2091/13 Council of Europe: European Court of Human Rights, 11 July 2017, available at: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-175140>

91. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами та пояснювальна доповідь. Стамбул (Туреччина). 11.V.2011. Київ: «K.I.C.» , ТОВ «Дорадо-Друк», 2014. 194 с.

92. Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства від 25 жовтня 2007 року URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927

93. Жеребкин В.Е. Логика. Харків: Основа, 1995. 256 с.

94. Кирилов В.И., Старченко А.А. Логика. 5-е изд. перераб.и доп. Москва: Юристъ, 1999. 256 с.

95. Плужнік О. І., Корнієнко М. В. Класифікація злочинів проти дітей у кримінальному законодавстві України. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право. 2017. Вип. 43(2). С. 136-140.

96. Сенаторов М.В. Потерпілі від злочинів проти громадської безпеки. Проблеми відповідальності за злочини проти громадської безпеки за новим Кримінальним кодексом України: Матер. міжнар. наук.-практ. семінару [Харків] 1–2 жовт. 2002 р. / Редкол.: Сташис В.В. (голов. ред.) та ін. Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2003. С. 84-85

97. Бахуринська О. До питання про потерпілого від порушень вимог законодавства про охорону праці (ст. 271 КК України). Підприємство, господарство і право. 2003. № 8. С. 85-88.

98. Трикоз Е.Н. Уголовно-правовая охрана лиц, пользующихся международной защитой. Международное и национальное уголовное законодательство: проблемы юридической техники. Материалы III Междунар. науч.-практ. конф., состоявшейся на юрид. фак. МГУ им. М.В. Ломоносова, 29-30 мая 2003 г. / [Редкол.: Комисаров В.С. (отв. ред.) и др.]. Москва: ЛексЭст, 2004. С. 363-367.

99. Кузнецова Н.Ф. Значение преступных последствий для уголовной ответственности. Москва: Гос. юр. издат., 1958. С. 18-20.

100. Курс уголовного права. Общая часть. Том 1: Учение о преступлении. Учебник для вузов. Под ред. Н.Ф. Кузнецовой и И.М. Тяжковой. Москва: ИКД: «Зерцало-М», 2002. 624 с.

101. Юзікова Н. С. Кримінально-правові проблеми відповідальності за злочини проти неповнолітніх: дис. канд. юрид. наук. К., 1999. 181 с.

102. Даценко Є.В. Кримінально-правова характеристика підміни дитини: автореф.дис. ... канд.юр.наук: спец. 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право.Київ, 2015. 20 с.

103. Брайловська А.І. Кримінально-правова кваліфікація неналежного виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей: автореф.дис. ... канд..юр.наук: 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Одеса, 2012. 21 с.

104. Астемиров З. А. Уголовная ответственность и наказание несовершеннолетних. М.: Изд-во ВШ МВД СССР, 1970. 125 с.

105. Корнієнко М.В., Плужнік О.І. Актуальні питання захисту прав дітей кримінально-правовими заходами. Прикарпатський юридичний вісник. 2018. Випуск 3 (24). С. 140-144.

106. Крецул В. І. Правовий захист неповнолітніх та деякі особливості їх кримінальної відповідальності. Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані : монографія / за ред. О. В. Козаченка, Є. Л. Стрельцова; МОН України, НУ «ОЮА», Каф.крим. права та ін. крим.-прав. дисциплін. Миколаїв. ін-т. права, ПРЦ НАПрНУ, ГО «Всеукр. Асоціація крим. права» . Миколаїв : Іліон, 2016. С. 300-320.

107. На Житомирщині батьки вбили п'ятирічну дитину URL: https://humanrights.org.ua/material/na_zhitomirshhini_batki_vbili_5richnu_ditinu_

Матвєєва Лілія Георгіївна,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри теорії та філософії
права Одеського державного
університету внутрішніх справ

2.2. Відновний підхід до здійснення правосуддя щодо неповнолітніх

Робота присвячена дослідженню теоретичних та практичних аспектів впровадження відновного підходу до здійснення правосуддя щодо неповнолітніх. Доведено, що ефективна реалізація програм відновного правосуддя у національному праві потребує як нормативно-правового регулювання, так й набуття фахової компетенції та практичних навичок юристами.

Розглядається проблематика впровадження системи відновного правосуддя в сучасне судочинство України. Аналізується досвід зарубіжних країн у сфері застосування різних форм відновного правосуддя, а також можливість застосування такого досвіду в Україні.

Відновне правосуддя розглядається як альтернативний підхід до здійснення правосуддя щодо неповнолітніх. Підкреслюється актуальність такої форми судочинства саме у справах неповнолітніх. Підтримується теза про те, що найпоширенішою моделлю відновного правосуддя є програма примирення потерпілих і неповнолітніх. Названі умови за яких можливо застосовувати відновне правосуддя в якості альтернативи традиційним каральним засобам регулювання. Відновний підхід, на відміну від карального, визнається одним з перспективних напрямків вдосконалення ювенальної юстиції.

Проаналізовано основні міжнародні документи на яких ґрунтується програма відновлення для неповнолітніх. Охарактеризовано основні етапи реалізації пілотного проекту відновлення неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення».

Медіація розглядається як технологія відновного правосуддя. Зроблено висновок про те, що медіація як технологія відновного правосуддя широко та ефективно застосовується і поза системою кримінального правосуддя.

Виявляються проблеми, що перешкоджають широкому поширенню відновного підходу до здійснення правосуддя щодо неповнолітніх, серед яких виокремлено необхідність: вдосконалення відновних практик; аналізу світового досвіду та розробки власних концепцій і технологій проведення відновних програм; створення шкільних служб примирення і відновно-орієнтованих практик в системі освіти; розробки правових та організаційних основ використання відновних процедур; формування спеціальної фахової компетентності та залучення відповідних фахівців до сфери відновного правосуддя.

Світова спільнота протягом останніх десятиріч все частіше звертається до понять «відновне правосуддя», «примирення», «медіація». З урахуванням реалій сучасного суспільства багато країн світу прагнуть відійти від карального підходу до покарання, який доводить свою неефективність в питанні профілактики і зниження рівня злочинності, і вибирають альтернативне – відновне правосуддя. Примирні процедури як альтернатива кримінальному судочинству закріплені в нормах міжнародного права, якими рекомендується використовувати інститут медіації з метою спрощення судочинства у кримінальних справах, які належать до категорії невеликого ступеня тяжкості.

Світове співтовариство прийшло до єдиної думки про необхідність розширення практики використання примирних процедур, в першу чергу, щодо осіб, які вчинили злочини в неповнолітньому віці. Таким чином, в умовах реформування кримінально-виконавчої системи, спроб створення єдиної системи ювенальної юстиції, застосування альтернативних видів покарань і заходів реагування на правопорушення, вчинені неповнолітніми великого значення набувають інститути відновного правосуддя та медіації.

Важливість відновного правосуддя в цілому та інституту медіації зокрема підтверджується й тим, що цю проблему досліджували багато українських та зарубіжних учених. Серед них: Р. Аракелян, О. Боброва, А. Горова, І. Ертсен, В. Землянська, Г. Зер, Р. Маккей, Т. Маршал, Н. Нестор, К. Пелікан, М. Райт, О. Семерак, І. Семерак та багато інших. Дослідження науковців мають велике значення для розвитку відновного підходу до здійснення правосуддя щодо неповнолітніх.

Метою дослідження є дослідження відновного підходу до здійснення правосуддя щодо неповнолітніх та практика його впровадження та реалізації у правовій системі України.

1. Відновне правосуддя як альтернативний підхід до здійснення правосуддя щодо неповнолітніх.

Дефініція відновне правосуддя походить від англійського словосполучення «restorative justice» та означає процес, під час якого сторони відповідного кримінального правопорушення зустрічаються задля колективного розв'язання питань, пов'язаних з наслідками кримінального правопорушення та їх впливом на майбутнє. Вперше така дефініція використана американським психологом Альбертом Іглашем (А. Eglash) в 50-і роки ХХ ст. для опису принципів, необхідних для розвитку гуманного правосуддя. А. Іглаш визначив три парадигми правосуддя: каральну, дистрибутивну (або розподільну) і відновну. На відміну від каральної парадигми, яка орієнтована перш за все на покарання правопорушника, і дистрибутивної парадигми, яка основну увагу приділяє реабілітації правопорушника, відновне правосуддя ґрунтується на ідеї ліквідації шкоди, заподіяної жертві. Відповідальність злочинця в цьому разі полягає в тому, щоб вибудувати комунікацію з жертвою, своїми діями надати їй допомогу,

тим самим закласти фундамент свого некримінального майбутнього. Тоні Маршал під відновним правосуддям розуміє процес, в ході якого всі сторони залучені до події злочину, приймають спільне рішення про те, як можна виправити наслідки того, що сталося, і запобігти повторенню подібного в майбутньому [22, р.37]. Таким чином, поступово змінюються погляди на злочин та покарання. Підхід, що лежить в його основі, орієнтований на надання можливості сторонам конфлікту і суспільству в цілому самим впоратися з наслідками злочину.

Відновне правосуддя з'явилося у середині 1970-х років в якості альтернативи загальноприйнятим практикам молодіжної та кримінальної юстиції. З тих пір теорія і практика відновного правосуддя стрімко розвивалися і розширювалися. Перша програма медіації почалася як експеримент в м. Кітченері, провінція Онтаріо (Канада), на початку 1970-х рр., Коли молодий офіцер служби пробації переконав суддю, що двоє молодих людей, засуджених за вандалізм, повинні зустрітися з жертвами своїх злочинів. Після зустрічі суддя зобов'язав правопорушників виплатити компенсацію потерпілим в якості умови пробації (випробувального терміну). Завдяки переконання офіцера пробації, що зустрічі жертви і правопорушника можуть бути корисні обом сторонам, подібний спосіб став використовуватися як альтернатива умовного покарання [21, с.19]. Це дало початок програмі примирення між потерпілим та правопорушником.

У США перша подібна програма почала діяти в м. Елхарт, штат Індіана, в 1978 р Звідти вона поширилася по всій території США, а потім і Європи.

В даний час відновне правосуддя успішно застосовується в різних формах в США, Канаді, Великобританії, Австралії, Новій Зеландії, Південній Африці і в багатьох країнах Європи. У більшості країн відновне правосуддя закріплено законодавчо або впроваджено в якості пілотних програм. Досвід упровадження програм відновного правосуддя в Європі свідчить про переважне дотримання принципу добровільності участі в медіації потерпілого та правопорушника. Так, проведення медіації в кримінальних справах у Чеській Республіці, Польщі, Бельгії, Болгарії, Австрії та інших країнах можливе лише за добровільної згоди учасників кримінальної ситуації [2, с.29].

Практика країн Євросоюзу свідчить, що впровадження та здійснення медіації в кримінальних справах спрямована на розв'язання численних проблем: реформування кримінальної юстиції; впровадження процедури пробації; гуманізації та демократизації правової системи; спрощення кримінального процесу; доступності правосуддя; підвищення рівня довіри та поваги громадян до суду, правоохоронних органів; забезпечення прав і законних інтересів потерпілого та правопорушника; профілактики злочинності та уникнення подальшої криміналізації осіб, що вчинили злочин

у місцях позбавлення волі; розширення сфери застосування відновних (примирних) процедур тощо [19, с.113].

За часи незалежності України вже було зроблено кілька спроб розвитку та впровадження відновного правосуддя у правову систему. Вся робота будується на базі чинного законодавства з урахуванням міжнародних рекомендацій у цій галузі.

Основною технологією відновного правосуддя є медіація – примирення потерпілих і правопорушників шляхом посередництва третьої (незалежної) сторони (англ. *mediation* – посередництво, клопотання, заступництво). Одним з розробників технології медіації є теоретик відновного правосуддя Говард Зер, автор книги «Відновне правосуддя: новий погляд на злочин і кара», яка вийшла в 1998 р і стала основоположною в області відновного правосуддя [9]. Інститут медіації між потерпілим та правопорушником є формою відновного правосуддя, яка спрямована на реалізацію законних прав та інтересів, що застосовується паралельно з традиційним кримінальним провадженням та обумовлює пошук до або під час кримінального провадження взаємоприйнятної рішення між потерпілим та правопорушником за посередництвом медіатора. Відновне правосуддя, зазначає американський криминолог, сприяє ліквідації наслідків кримінального правопорушення для потерпілого, правопорушника та представників громадськості, наголошуючи на тому, що «кримінальне правопорушення – це насильство людей та їхні власні правовідносини. Правосуддя включає процес залучення потерпілого, правопорушника та громади». Прихильники відновного правосуддя стверджують, що традиційне кримінальне правосуддя неспроможне задовольнити потреби, законні інтереси потерпілого, правопорушника та громади повною мірою [8, с. 79]. Автор звертає увагу на п'ять потреб потерпілої особи:

по-перше, необхідність почуватися в безпеці. Потерпілі хочуть знати, які кроки зроблено, щоб злочин не повторився. Це ще і емоційна безпека, коли потерпілі особи можуть вилити своє горе і гнів й розповісти про свої потреби;

по-друге, компенсація витрат. У багатьох випадках потреби потерпілої особи є абсолютно конкретними: повернуті річ, відшкодувати вартість пошкодженого або знищеного майна і не пов'язуються з бажанням «засудити» неповнолітнього. І навпаки: можливі випадки, коли втрати є непоправними, але іноді важливе символічне відшкодування, усвідомлення того, що хтось взяв на себе тягар відповідальності за вчинене;

по-третє, необхідність отримати відповіді на питання про те, що ж відбулося насправді. Потерпілі особи хочуть знати, чому був обраний саме їхній будинок, чи має правопорушник щось проти них особисто, більше того – чи не є правопорушення хоча б частково їхньою провиною;

по-четверте, необхідність розповісти комусь про те, що трапилось, висловити свої почуття;

по-п'яте, необхідність повернути владу над власним життям. Неповнолітній забрав у потерпілого цю владу, вчинивши злочин. Забрав цю владу фізично, коли увірвався до його будинку або захопив його в заручники, забрав цю владу емоційне, коли потерпіла особа настільки розлютилася, що не могла чи не може контролювати себе. Потерпілій особі потрібно повернути цю владу, хоча б символічно [8, с. 13].

В. Землянська вважає, в основу принципів відновного правосуддя покладено наступні ключові положення:

пріоритетність надання підтримки та забезпечення зцілення жертви/потерпілого. Принцип забезпечується шляхом особливої уваги почуттям потерпілої сторони, особливостям процесу, що запобігають вторинній віктимізації жертви та ін.;

правопорушники несуть відповідальність за їхні дії, але ж не в розумінні покарання, а в розумінні усвідомлення наслідків власної поведінки та активних дій з боку правопорушника, спрямованих на виправлення завданої шкоди;

активна участь у розв'язанні ситуації всіх осіб, на яких вплинула подія злочину. Правопорушник та особи, які потерпіли та зазнали прямого впливу від злочинних дій правопорушника, за їхнього бажання, повинні отримати можливість безпосередньої участі у реагуванні на такі злочинні дії: оцінити наслідки та вплив злочину на їх власне життя, визначити найбільш дієві шляхи виправлення цих наслідків та запобігання повторення такого у майбутньому та нарешті виконання (або підтримка у виконанні) досягнутих домовленостей;

група сприяє реінтеграції жертви та правопорушника – це один з найбільш важливих принципів відновного правосуддя, що сприяє ефективному попередженню вчинення повторних злочинів (особливо у ситуації соціального сирітства неповнолітніх правопорушників!);

запобігання повторного вчинення злочину у майбутньому. Програма відновного правосуддя має своїм завданням не лише реагування на злочин, а й розуміння існуючих причин того, що трапилось. Тому, ведучий програми (медіатор) обов'язково повинен сприяти своїми запитаннями обговоренню цього питання у процесі та визначення можливих шляхів усунення факторів (у житті правопорушника), що сприяли вчиненню злочинних дій;

добровільність участі у відновному процесі всіх зацікавлених сторін. Будь-який процес відновного правосуддя буде ефективним лише тоді, коли сторони беруть у ньому участь через власне рішення доцільності такого підходу. Навіть коли суд, або прокурор, або слідчий приймає рішення про спрямування справи на програму відновного правосуддя, координатор або ведучий програми повинен переконатися у добровільній згоді всіх приймати у ній участь. У разі відсутності подібної згоди з боку правопорушника або потерпілої сторони (або у разі невизнання правопорушником своєї відповідальності за скоєне) ведучий повинен припинити програму та

поінформувати про це орган системи правосуддя, що прийняв рішення про ініціювання програми відновного правосуддя [3, с. 21-22].

Згідно з Рекомендацією СМ/Rec(2018)8 Комітету Міністрів Ради Європи щодо відновного правосуддя у кримінальних справах відновне правосуддя – це будь-який процес, який дозволяє особам, яким було завдано шкоди злочином, та особам, які несуть відповідальність за таку шкоду, активно брати участь у вирішенні питань, що виникають у зв'язку зі скоєнням правопорушення. Процес відбувається за умови добровільної згоди сторін і за посередництвом спеціально підготовленої та неупередженої третьої сторони [17].

В Україні відновне правосуддя розвивається з 2003 р., відтоді, коли благодійна організація «Український Центр Порозуміння» за підтримки Верховного Суду та Міністерства юстиції України розпочала перший пілотний проект у м. Києві [7, с.7].

Відновне правосуддя бачить у злочині в першу чергу порушення прав потерпілого. У зв'язку з цим саме жертва знаходиться в центрі уваги відновного правосуддя, головним завданням якого є мінімізація негативних наслідків, пережитих жертвою в результаті вчиненого проти неї злочину, рішення проблем жертви з урахуванням її інтересів і потреб, а не встановлення вини правопорушника і його покарання.

Ідея відновного правосуддя полягає в тому, що у випадках з неповнолітніми правопорушниками, які скоїли кримінальні діяння, принцип невідворотності покарання може бути замінений принципом обов'язковості загладжування провини і відшкодування шкоди, заподіяної конкретній людині. Основною метою відновного правосуддя є забезпечення і захист прав неповнолітніх.

В основі відновного правосуддя лежить система взаємовідносин рівноправних договірних сторін (правопорушник і жертва). Важливий аспект таких відносин, це прояв активної відповідальності правопорушника через його участь у відновленні справедливості, а не пасивне переживання негативних наслідків покарання.

Безпосередня примирна зустріч правопорушника з жертвою – «зустріч з реальністю» – є більш сильною і педагогічно осмисленою, ніж покарання, навіть умовне, яке сприймається як уникнути відповідальності.

Відновне правосуддя можливо на будь-якій стадії кримінального судочинства. Правопорушник бере на себе відповідальність за вчинене діяння, зобов'язуючись виправити ситуацію, що склалася шляхом оцінювання наслідків злочину і реалізації активних заходів щодо усунення шкоди, заподіяної жертві. При невиконанні в установлені терміни даних зобов'язань кримінальне переслідування відносно правопорушника поновлюється.

Існують різні моделі відновного правосуддя:

програми примирення потерпілих і правопорушників (відомі також як «медіація», «посередництво», «конференції постраждалих осіб і

правопорушників»). Медіація у кримінальних справах – це процес пошуку до або під час кримінального процесу взаємоприйнятної рішення між потерпілим та підозрюваним (обвинуваченим) за посередництвом компетентної особи – медіатора. Така модель найбільш розповсюджена у Європі;

сімейні конференції (групові наради) з'явилися в Новій Зеландії і передбачають зустріч сторін конфлікту поза судом. Сімейні конференції використовуються тоді, коли в кримінальному конфлікті задіяні неповнолітні. В ній беруть участь не лише потерпілий і правопорушник, але й члени сім'ї правопорушника, соціальний працівник, друзі, учителі, працівник поліції. Після обговорення всіх питань примирення, приймається колективне рішення. Основною ознакою таких програм є факт передачі повноважень щодо винесення рішення про наслідки правопорушення самим сторонам – жертві і злочинцю, родині і громаді. Прийняте ними рішення затверджується суддею. Мета таких конференцій скласти план компенсування заподіяної моральної та матеріальної шкоди та прийняти рішення стосовно того, у який спосіб буде відбуватися корекція поведінки неповнолітньої особи, яка вчинила правопорушення (громадські роботи, участь у реабілітаційних програмах тощо);

кола правосуддя – програми, в основі яких лежать традиції північноамериканських індіанців, проводяться переважно в Канаді. Сутність названої моделі полягає в залученні великої кількості учасників відновного правосуддя. Вказана модель передбачає можливість залучити до цього процесу будь-якого члена громади. Саме це коло учасників обговорює всі питання примирення, поки учасники дискусії прийдуть до узгодженого рішення [16, с.258].

Відповідно до національного законодавства різних країн, існують дві основні моделі відновного правосуддя. Саме вони визначають на якому етапі кримінального судочинства використовуються програми відновного правосуддя – медіація між потерпілими та правопорушниками, конференції та кола примирення. На основі «Основних принципів використання відновного правосуддя у кримінальних справах», прийнятих ООН, програми відновного правосуддя можуть використовуватися на будь-якому етапі кримінального судочинства відповідно до національного законодавства. Втім, законодавства різних країн мають свої відмінності, а тому відновне правосуддя може використовуватися як альтернатива, або ж як істотний компонент кримінального судочинства. Це обумовлюється різницею у законодавстві, системі кримінального судочинства, зокрема, різницею між англосаксонською системою та континентальною системою, повноваженнями поліції, прокурорів, суддів та загальним рівнем впровадження відновного правосуддя у певній країні. Хоча чимало програм можна впроваджувати на будь-якій стадії судочинства, є деякі програми,

впровадження яких передбачає дискреційне повноваження поліції чи прокурорів або ж відбувається після винесення вироку.

Р. Аракелян акцентує увагу на тому, що на сучасному етапі розвитку українського суспільства спостерігається низький рівень обізнаності уповноважених представників правоохоронних органів та потерпілих у відповідному кримінальному провадженні відносно сутності, призначення відновного правосуддя взагалі та інституту медіації в кримінальному провадженні зокрема, що в свою чергу зумовлює необхідність широкомасштабного навчання та поширення інформації відносно сучасних дієвих механізмів та моделей відновного правосуддя, які успішно впроваджені в правову систему провідних зарубіжних країн та які мають схожі із вітчизняною правовою системою показники. Зазначена вище необізнаність слідчих з питань законодавчої регламентації відновного правосуддя істотно вплинула на параметри вибору оптимальних варіантів за підсумками анкетування слідчих та потерпілих. Так, 64% слідчим невідомі сучасні міжнародно-правові моделі кримінальної процесуальної медіації та лише 35 % слідчих зазначили про те, що їм відомі деякі міжнародно-правові моделі кримінальної процесуальної медіації. При цьому, спостерігається дуже низький рівень обізнаності слідчих відносно європейських стандартів в сфері політики внутрішніх справ та правосуддя в контексті розбудови інституту медіації в кримінальному процесуальному законодавстві України. Оскільки лише 39% слідчих відомі вказані вище європейські стандарти в сфері політики внутрішніх справ та правосуддя, а 60% слідчих не мають жодного уявлення відносно європейських стандартів в сфері політики внутрішніх справ та правосуддя [1, с.116]. Така ситуація, на наш погляд, потребує ведення освітніх курсів у закладах вищої освіти, що готують юристів, педагогів, психологів, соціальних працівників та інших фахівців соціально-гуманітарної сфери для залучення сучасних професіоналів в сферу відновного правосуддя.

Н. Нестор робить висновок про те, що відновне правосуддя ґрунтується на системі цінностей та переконань, викладених у наступних тезах: 1) якість соціального середовища є найважливішим аспектом соціальної поведінки; 2) якість суспільного життя залежить головним чином від мотивації та зобов'язань всіх тих, хто бере в ньому участь; 3) за наявності відповідних умов більшість людей готови і здатні до обговорення шляхів пошуку конструктивних рішень стосовно конфліктних ситуацій, які виникають між ними; 4) кримінальне правопорушення розглядаються передусім як посягання на якість суспільного життя, а не порушення закону; 5) реагування на таке посягання спрямоване на збереження або відновлення якості суспільного життя на рівні окремого індивіда, громади та суспільного порядку в цілому [13, с.27].

Таким чином, відновне правосуддя вирішує такі завдання, як: виправлення правопорушника, запобігання злочинам та повторних

правопорушень, соціальна адаптація правопорушника, турбота про інтереси та потреби жертв злочинів. Найпоширенішою моделлю відновного правосуддя є програма примирення потерпілих і неповнолітніх та медіація в кримінальних справах. Отже, процедури відновного правосуддя можуть застосовуватися як до дорослих, так і до неповнолітніх. Особливістю відновного правосуддя у справах щодо неповнолітніх відповідно до міжнародних стандартів є те, що участь у цій процедурі можуть брати батьки чи інші законні представники неповнолітнього, щоб гарантувати, що права дитини не порушуються.

2. Медіація як технологія відновного правосуддя щодо неповнолітніх.

Однією з перших країн у Європі, яка почала застосовувати відновний підхід до проблем злочинності та її наслідків є Великобританія. Протягом вісімдесятих-дев'яностих років XX ст. програми відновного застосовувалися на рівні місцевих громад і не регулювалися жодними нормативно-правовими актами. Головною метою таких програм було поширення інформації про альтернативи кримінальному правосуддю у справах неповнолітніх. Першими законами, що закріпили відновне правосуддя на національному рівні, стали Акт «Про злочини і безпорядки» та Акт «Про правосуддя у справах неповнолітніх та свідчення у карних справах» [2, с.142-143].

Рамкове рішення Ради Європейського Союзу «Про положення жертв у кримінальному судочинстві», прийняте 2001 року, зобов'язує всі держави ЄС поширювати медіацію в кримінальних справах та забезпечувати прийняття до розгляду будь-які угоди між жертвою та правопорушником, досягнуті в процесі медіації; Резолюція Ради з соціальних та економічних питань ООН, прийнята 2002 року, рекомендує всім державам розробляти та впроваджувати програми відновного правосуддя у національне кримінальне судочинство.

24 липня 2002 року Економічна і соціальна рада ООН прийняла резолюцію «Про основні засади програм відновного правосуддя в кримінальних справах», яка рекомендує всім країнам розвивати і впроваджувати програми відновного правосуддя в національне судочинство [14].

Відповідно до світових та європейських практик, 21 січня 2019 року Міністерство юстиції України та Генеральна прокуратура України прийняли Наказ «Про реалізацію пілотного проекту «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення» [15]. Проект реалізується на базі системи безоплатної правової допомоги за підтримки Представництва Дитячого Фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні. Спочатку Програма діяла у 6 регіонах (Донецькій, Одеській, Львівській, Луганській, Миколаївській та Харківській областях), а з 2020 року поширена на всю територію України. Перші медіаційні угоди щодо участі у програмі довели, що така процедура має безперечні переваги над каральним правосуддям.

Застосування пілотного проекту ґрунтується на міжнародних документах:

Рекомендація № R (99) 19 Комітету міністрів Ради Європи державам – членам Ради, які зацікавлені в організації медіації у кримінальних справах. У документі відзначається, що завдяки своїй гнучкості та залученості сторін медіація передбачає можливість комплексного вирішення проблем, які виникли через злочини. Визначено, що медіація в кримінальних справах може існувати і як альтернатива традиційному кримінальному судочинству, і як доповнення до такого судочинства та застосування покарання, медіація здатна також зменшити кількість вироків до позбавлення волі, а, в підсумку, – скоротити витрати на тюремну систему [18];

Керівні принципи № 13 для кращого виконання наявної Рекомендації щодо медіації в кримінальних справах. Щодо участі неповнолітніх у медіації та захисту їхніх прав у документі закріплено необхідність державам-членам усвідомити важливість підтримки і захисту неповнолітніх під час їхньої участі в процесі медіації шляхом запровадження адекватних правових і процесуальних гарантій. Тому державам належить спільно досліджувати, оцінювати та визначати передовий досвід задля розробки конкретних керівних настанов щодо участі неповнолітніх у медіації в кримінальних справах. Сприяють такому процесу Рада Європи разом із Європейським Союзом. Ці керівні принципи мають охопити такі аспекти, як: врахування віку дитини, її розумової зрілості та можливих наслідків при прийнятті рішення щодо залучення неповнолітнього до процедури медіації; роль батьків, особливо за обставин, коли батьки чинять супротив участі дитини в медіації; залучення соціальних працівників, психологів і/або опікунів за законом у випадках присутності неповнолітніх під час медіації [10];

Рекомендація CM/REC (208) 11 19 Комітету міністрів Ради Європи державам – членам щодо європейських правил стосовно неповнолітніх, які підлягають призначенню санкцій чи заходів від 5 листопада 2008 року. У рекомендації зафіксовано, що базові принципи правил передбачають, що до неповнолітніх правопорушників, які підлягають застосуванню санкцій чи заходів, необхідно ставитися з повагою до їхніх прав. Санкції чи заходи по відношенню до неповнолітніх правопорушників, а також спосіб їх застосування, повинні визначатись законом і базуватися на принципах соціальної інтеграції та освіти і профілактики рецидиву скоєння правопорушень. Мінімальний вік для застосування санкцій чи заходів у наслідок скоєння злочину не повинен бути надто низьким і має бути визначений у законі. Визначення та застосування санкцій чи заходів має ґрунтуватись кращих інтересах неповнолітніх правопорушників, залежно від тяжкості скоєного злочину і враховувати їхній вік, фізичний та психічний стан, рівень розвитку, можливості та особисті обставини. Санкції та заходи не повинні принижувати чи ображати неповнолітніх правопорушників.

Позбавлення волі неповнолітнього має розглядатися як крайня міра і застосовуватися на як найкоротший можливий період часу [12, с.54].

Пілотний проект ґрунтується на концепції відновного підходу у кримінальних провадженнях щодо кримінальних проступків та нетяжких злочинів, вчинених неповнолітніми, і передбачає організацію комунікації між такими неповнолітніми й потерпілими від вчинених ними правопорушень, з метою виправлення заподіяної шкоди, максимально раннього виведення неповнолітніх з кримінального процесу з обов'язковим вжиттям заходів для їх ресоціалізації та запобігання повторним кримінальним правопорушенням.

Участь неповнолітнього у відновному правосудді, це можливість виправити ситуацію з нанесеною шкодою для потерпілої сторони, зробити висновки та більше не вчиняти кримінальних проступків і правопорушень. Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення, застосовується за наступних умов:

наявності потерпілої сторони – фізичної особи, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридичної особи, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди;

вчинення неповнолітнім вперше кримінального проступку або нетяжкого злочину;

визнання неповнолітнім факту вчинення кримінального правопорушення;

згоди неповнолітнього і потерпілого на участь у Програмі [15].

До регіональних центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги з прокуратури надходять заяви про участь у програмі. На цій підставі були видаються відповідні доручення адвокатам, які виступають у ролі посередників. У приміщеннях регіональних центрів відбуваються зустрічі між посередником та сторонами – підозрюваними, їх законними представниками та потерпілими.

Для забезпечення реалізації пілотного проекту можуть утворюватися робочі групи за участю прокурора, соціального працівника, психолога, представників регіонального центру та органу пробації. Посередниками у цьому процесі виступають адвокати, які співпрацюють із системою безоплатної правової допомоги та успішно пройшли навчання з теми «Базові навички медіації у кримінальному процесі». Вони сприяють сторонам у примиренні та допомагають з'ясувати, якого саме відшкодування потребують сторони.

Відновне правосуддя – це можливість для дитини, яка вперше вчинила злочин легкої або середньої тяжкості, уникнути кримінального процесу. Важливу роль у відновному правосудді як альтернативи вирішення кримінально-правових конфліктів відіграють правоохоронні органи. Так, прокурор інформує неповнолітнього, його законного представника та потерпілого, його законного представника про можливість реалізації

Програми шляхом залучення регіональним центром з надання безоплатної вторинної правової допомоги посередника та укладення угоди про застосування Програми відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення за відповідною формою. Також прокурор роз'яснює, що результати участі у Програмі враховуватимуться під час прийняття рішення про наявність підстав для звільнення від кримінальної відповідальності (у разі вчинення неповнолітнім вперше кримінального проступку або необережного нетяжкого злочину), або закриття кримінального провадження.

При отримання згоди сторін прокурор пропонує їм заповнити заяву про участь у Програмі відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення, та згоду на обробку персональних даних. Протягом одного робочого дня після заповнення заяви прокурор передає її та інформацію щодо правової кваліфікації кримінального правопорушення, у вчиненні якого підозрюється неповнолітня особа, із зазначенням статті Кримінального кодексу України, дати закінчення строку досудового розслідування у кримінальному провадженні до регіонального центру.

Регіональний центр протягом одного робочого дня після отримання заяви та відповідної інформації від прокурора: приймає рішення про застосування Програми та видає відповідне доручення для проведення медіації посереднику і передає йому копію заяви та інформацію, отриману від прокурора; організовує проведення зустрічі між сторонами та посередником.

Посередник на зустрічі зі сторонами роз'яснює їм процедуру Програми, її наслідки, надає можливість сторонам дійти згоди щодо умов угоди і в разі згоди сторін на її проходження надає їм примірну форму угоди для ознайомлення і визначення дати наступної зустрічі для її укладення. У разі неможливості чи відмови сторін від укладення угоди інформує про це регіональний центр. Для визначення заходів, що можуть бути передбачені в угоді, а також отримання консультативної підтримки з питань їх обрання стосовно конкретного неповнолітнього регіональний центр укладає меморандуми про взаємодію з Державною установою «Центр пробації», установами, організаціями, діяльність яких спрямована, зокрема, на розвиток особистості неповнолітніх, їх ре-соціалізацію.

Програма відновлення включає певні етапи, кожен з яких має свої завдання:

на першому етапі здійснюється оцінка можливості застосування програми відновлення і отримання згоди сторін на участь у Програмі відновлення, що включає: інформування прокурором потерпілого та неповнолітнього про можливість участі у пілотному проекті; отримання згоди сторін; призначення медіатора;

другий етап, це підготовка до проведення медіації, що включає контакт і зустріч медіатора з потерпілим; контакт і зустріч медіатора з неповнолітнім; узгодження дати і місця проведення спільної зустрічі сторін кримінального правопорушення. Медіатор має зважати на строки проведення досудового розслідування, тому налагодження зв'язку з неповнолітнім та потерпілим має здійснюватися у найкоротший строк.

Підготовка до проведення проводиться для того, щоб: встановити контакт з учасниками кримінального правопорушення, викликати довіру учасників; зібрати інформацію та визначити доцільність проведення медіації; поінформувати учасників кримінального правопорушення про зміст, етапи, ризики та переваги медіації; дати учасникам кримінального правопорушення можливість висловити свої почуття та розповісти свою версію того, що сталося; допомогти сформулювати свої пропозиції до іншого учасника кримінального правопорушення та отримати згоду на спільну зустріч;

третій етап, це проведення процедури медіації, яка включає: підготовку до зустрічі; вступне слово медіатора; розповідь учасникам кримінального провадження їхнього бачення ситуації; обговорення завданої шкоди та шляхів її виправлення, укладання угоди про застосування Програми відновлення.

По суті, медіація являє собою зустріч між жертвою і злочинцем, яку проводить кваліфікований посередник - медіатор, який не є суддею і діючий неупереджено. Його головна мета - допомогти сторонам прийти до взаєморозуміння. Посередник встановлює правила проведення зустрічі, дотримання яких дозволяє зберегти доброзичливу атмосферу під час процедури примирення, допомагає сторонам висловити свої почуття і одночасно сприяє зниженню агресивності і пробудженню людяності учасників зустрічі.

Медіація починається з того, що сторони мають можливість почути одне одного. Це потрібно для того, щоб підліток усвідомив, що, наприклад, вкрадений телефон – це не лише засіб зв'язку, а й важливі для людини контакти, фотографії, відео. А потерпілий може й не здогадуватися, що вкрадені 200 гривень дитина витратила на їжу. Медіатор допомагає налагодити діалог та укласти угоду, яка б задовольнила обидві сторони [4].

Ключовим моментом є готовність неповнолітнього взяти на себе відповідальність щодо вчинених ним дій та їх наслідків і досягнення принципової згоди сторін щодо шляхів вирішення ситуації. На даному етапі відбувається обговорення завданих моральних, матеріальних збитків, шляхів їх компенсації та підписання угоди про застосування Програми відновлення. Ідеальним результатом медіації має стати медіативна угода, що містить всі умови, про які домовились сторони. При цьому обов'язковими умовами є письмова форма угоди і наявність підписів обох сторін.

Важливо, щоб учасники уклали угоду про відшкодування завданої шкоди за мінімального втручання медіатора. Медіатор після укладання угоди

про застосування Програми відновлення або прийняття рішення щодо неможливості її укладання передає регіональному центру інформацію про результати медіації, до якої в разі укладання угоди про застосування Програми відновлення долучає її примірник;

четвертий етап включає моніторинг виконання угоди про застосування Програми відновлення: аналіз та перевірку виконання неповнолітнім угоди про застосування Програми відновлення; підготовку звітності щодо участі неповнолітнього у пілотному проекті; застосування юридичних наслідків участі у пілотному проекті.

Виконання зобов'язань неповнолітнього на користь потерпілого зазначених в угоді про застосування Програми відновлення є необхідною умовою для звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності чи відбування покарання, тому моніторинг виконання зобов'язань і передача інформації прокурору має бути проведено до розгляду справи в суді.

Регіональний центр може залучати медіатора до проведення контрольної зустрічі, завданням якої є дотримання процесу виконання угоди про застосування Програми відновлення, обговорення питань пов'язаних зі стосунками між сторонами кримінального провадження і процесом виконання домовленостей, фіксація виконання угоди.

Після встановлення факту виконання угоди про застосування Програми відновлення регіональний центр готує інформацію щодо результатів участі неповнолітнього у Програмі відновлення за встановленою формою та надсилає її прокурору разом із примірником угоди, якщо вона була укладена.

Прокурор, у разі надходження від регіонального центру інформації щодо результатів участі неповнолітнього у Програмі до закінчення досудового розслідування долучає її до кримінального провадження, а після закінчення досудового розслідування роз'яснює неповнолітньому, який брав участь у Програмі, та його представнику право надавати її самостійно у відповідному судовому засіданні. Протягом 10 робочих днів з моменту набрання законної сили судовим рішенням у кримінальному провадженні щодо неповнолітнього, який брав участь у Програмі, надає його копію і ґрунтовну інформацію про перебіг досудового розслідування та судового розгляду до Департаменту захисту інтересів дітей та протидії насильству Офісу Генерального прокурора [15].

Прикладом успішного кейсу можна назвати кримінальне провадження відносно студента медичного коледжу (м. Миколаєва). Неповнолітній студент викрав із приміщення коледжу бормашину, вартістю 2400 грн. Упродовж місяця між підозрюваним неповнолітнім та представником потерпілого укладено угоду про застосування Програми відновлення та протягом трьох місяців на підставі ухвали суду неповнолітнього звільнено від кримінальної відповідальності за ч.1 ст. 185 КК України та кримінальне провадження за його обвинуваченням закрито [20].

Іншим прикладом успішного кейсу є справа неповнолітнього з прифронтового Курахового, що на Донеччині, який вкрав вугілля зі складу місцевої ТЕС для вирішення проблеми опалення будинку. Відносно нього була порушена кримінальна справа. Неповнолітні не завжди розуміють, що своїми діями перетинають межу дозволеного, а в деяких випадках вчиняють протиправні дії через скрутні життєві обставини. Програма по «Відновному правосуддю» діє для випадків, коли можливо змінити стереотипи у поведінці неповнолітніх, допомогти стати на шлях виправлення, створити умови де неповнолітній визнає провину за скоєння злочину, широко покається перед потерпілою стороною і примириться з нею. У грудні 2020 року підліток пройшов відповідну програму, відшкодував заподіяну шкоду, примирився з представником потерпілої юридичної особи, що дало можливість звільнити неповнолітнього від кримінальної відповідальності [6].

Успішне проходження програми відновного правосуддя для неповнолітніх є реальною підставою для звільнення їх від відповідальності. На кінець 2020 року прийнято рішення суду щодо звільнення 84 неповнолітніх від кримінальної відповідальності. З 2019 року і станом на 1 квітня 2021 року взяти участь у проекті запропоновано 656 неповнолітнім, у 210 випадках отримано згоди обох сторін (неповнолітнього та потерпілого). Укладено 162 угоди про застосування Програми відновлення. Пройдено успішно 141 Програму. У 105 випадках суд уже ухвалив рішення про звільнення учасників програми від кримінальної відповідальності. Окремі учасники програми ще очікують рішення суду або не завершили проект успішно, зокрема сторони відмовилися від укладання угоди про примирення або неповнолітні не пройшли програму ре-соціалізації [5]. Як свідчить практика, саме успішне проходження програми відновного правосуддя для неповнолітніх є реальною підставою для звільнення їх від відповідальності. Саме Програма дає можливість підліткам не розлучатися зі своїми батьками, рідними та близькими, не потрапляти під негативний вплив осіб, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі, продовжувати навчання у школах та інших навчальних закладах усіх рівнів, займатися спортом, працювати та прагнути стати свідомими і відповідальними громадянами України.

Результатом участі у Програмі відновлення має стати відчуття завершеності конфлікту, відновлення справедливості у конкретних випадках і стосунків. Програма відновлення сприяє:

- створення можливостей для отримання сторонами відповідей на важливі для них питання, обміну інформацією, яка дозволяє спростувати упередження й стереотипи і досягти взаєморозуміння;

- звільнення від емоційної напруги, яку переживає потерпіла особа, що сприяє зціленню через визнання неповнолітнім вчиненої ним несправедливості та усунення шкоди, нанесеної правопорушенням;

створення умов для прийняття неповнолітнім відповідальності за свої дії, щирого каяття, усунення нанесеної шкоди і повернення неповнолітнього до суспільства.

Разом з тим, про те, що в Україні реалізується пілотний проект «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення», знають лише 18,2% підлітків, які взяли участь в опитуванні, проведеному в травні 2021 року молодіжним проектом Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні U-Report у співпраці з Координаційним центром з надання правової допомоги. Усього було опитано понад 700 респондентів з різних регіонів України віком від 12 до 19 років.

На запитання «Чи підтримуєте Ви основну ідею програми?» 19,4% опитаних підлітків відповіли: «Так, за будь-яких обставин». Понад 38% респондентів зазначили: «Так, але за умови щирого каяття та виховних заходів». А ось близько 40% підлітків, які взяли участь в опитуванні, підтримують ідею відновного правосуддя «у разі, якщо до правопорушення підштовхнули складні життєві обставини або воно вчинене з необережності чи без умислу». І лише 2% опитаних висловилися категорично: «За жодних обставин не підтримують» [11]. Таким чином, для ефективного впровадження відновного правосуддя у роботі з неповнолітніми правопорушниками важливою є правовиховна та правоосвітня робота з усіма суб'єктами про щодо правових підстав та правових наслідків застосування до дітей, які вчинили правопорушення, альтернативних покаранню заходів впливу.

Усвідомлюючи складність і тривалість процесів, пов'язаних з соціальним визнанням відновних практик, необхідно здійснювати діяльність яка спрямована на:

- вдосконалення системи показників, форм моніторингу та оцінки ефективності відновних практик;

- аналіз світового досвіду в області відновних практик та розробки власних концепцій і технологій проведення відновних програм;

- підтримка створення шкільних служб примирення і відновно-орієнтованих практик в системі освіти;

- розробка правових та організаційних основ використання відновних процедур;

- формування спеціальної фахової компетентності шляхом розробки та введення навчальних курсів у закладах вищої освіти, що готують юристів, педагогів, психологів, соціальних працівників для залучення сучасних професіоналів в сферу відновного правосуддя. Так, суддя, прокурор, адвокат, психолог, педагог, представник служби у справах дітей, працівник уповноваженого органу з питань пробації мають бути здатними та фахово підготовленими до використання позасудових процедур за участю дитини у справах, де дитина стикається із системою правосуддя.

Таким чином, відновний підхід до здійснення правосуддя щодо неповнолітніх має замінити собою каральний підхід до здійснення правосуддя, який є досить витратним і неефективним. На відміну від карального підходу відновний підхід є одним з перспективних напрямків вдосконалення ювенальної юстиції.

Відновне правосуддя базується на ідеях примирення потерпілого із обвинуваченим, припинення самого конфлікту шляхом взаємного вибачення, каяття у вчиненому, усвідомлення юридичної відповідальності за скоєний злочин і обов'язку відшкодування нанесеної потерпілому фізичної, моральної та матеріальної шкоди.

Участь у програмах медіації знижує бажання жертви помститися правопорушнику, а правопорушник отримує можливість покаятися в скоєному і попросити вибачення. Медіація як технологія відновного правосуддя широко та ефективно застосовується і поза системою кримінального правосуддя.

Відновне правосуддя, кінцевою метою якого є досягнення соціальної справедливості шляхом примирення сторін в ході конструктивного діалогу, а не покарання правопорушника як спосіб залучення до відповідальності, передбачає інтеграцію правопорушника з суспільством. При цьому потреби потерпілого приймаються до уваги, що дозволяє подолати розрив між інтересами жертви і покаранням злочинця і в підсумку відновити рівновагу в суспільстві.

Література:

1. Аракелян Р.Ф. Впровадження інституту медіації в кримінальне процесуальне законодавство України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. «Національна академія управління»; Університет державної фіскальної служби України, Ірпінь, 2019. 322 с.
2. Боброва О.М. Горова А.О., Землянська В.В., Прокопенко Н.М. Відновне правосуддя. Особливості впровадження процедури медіації: європейський досвід. К.: Наш час, 2006. 164 с.
3. Відновне правосуддя в кримінальному процесі України: навч. посіб. за ред. В. В. Землянської. К.: Видавець Захаренко В.О., 2008. 200 с.
4. Відновне правосуддя для дітей: перші успішні кейси. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/vidnovne-pravosuddya-dlya-ditey-pershni-uspishni-keysyi>
5. Відновне правосуддя для неповнолітніх: як це працює. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/vidnovne-pravosuddya-dlya-nepovnolitnih-yak-tse-pratsyue>
6. Відновне правосуддя: результати та виклики 2020 року. URL: <https://www.legalaid.gov.ua/novyny/vidnovne-pravosuddya-rezultaty-ta-vyklyky-2020-roku/>

7. Землянська В. Відновне правосуддя та медіація у кримінальних справах. *Відновне правосуддя в Україні*. 2007. № 3. 2007. С. 6-19.
8. Зер Г. Зміна об'єктива: новий погляд на злочин та правосуддя. К. : Пульсари, 2004. 224 с.
9. Зер Х. Восстановительное правосудие: новый взгляд на преступление и наказание. М. МОО Центр «Судебно-правовая реформа», 2002. 328 с.
10. Керівні принципи № 13 для кращого виконання наявної Рекомендації щодо медіації в кримінальних справах: Ухвалено Європейською комісією з ефективності правосуддя 7 грудня 2007 р. URL: [https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/f8c093ad5cb7148bc2257d8d002488a0/\\$FILE/%D0%9A%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B2%D0%BD%D1%96%20%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%BF%D0%B8%20%E2%84%96%2013.pdf](https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/f8c093ad5cb7148bc2257d8d002488a0/$FILE/%D0%9A%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B2%D0%BD%D1%96%20%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%BF%D0%B8%20%E2%84%96%2013.pdf)
11. Кожен п'ятий опитаний підліток знає про програму відновного правосуддя. URL: <https://www.legalaid.gov.ua/novyny/kozhen-p-yatyj-opytanyj-pidlito> Відновне правосуддя: результати та виклики 2020 року. URL: <https://www.legalaid.gov.ua/novyny/vidnovne-pravosuddya-rezultaty-ta-vyklyky-2020-roku/k-znaye-pro-programu-vidnovnogo-pravosuddya/>
12. Міжнародні стандарти, принципи і рекомендації в галузі виконання покарань та діяльності органів і установ виконання покарань: методичні рекомендації / О. В. Романюк, В.О. Човган. Біла Церква, 2016. 131 с.
13. Нестор Н.В. Запровадження медіації в кримінальному процесі України: проблеми теорії та практики: монографія. К.: Алерта, 2018. 182 с.
14. Про основні засади програм відновного правосуддя в кримінальних справах: Резолюція ООН від 24 липня 2002 р. Економічна та Соціальна Рада ООН. URL: http://www.commonground.org.ua/dld/RJU_bulletin/RJU.Vol.1-2.content_ukr.html
15. Про реалізацію пілотного проекту «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення» : Наказ Міністерства юстиції України, Генеральної прокуратури України 21.01.2019 № 172/5/10 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0087-19#Text>
16. Райт М. Восстановительное правосудие – путь к справедливости. пер. с англ. К. : Издатель Захаренко В. А., 2007. 304 с.
17. Рекомендація CM/Rec(2018)8 Комітету Міністрів Ради Європи щодо відновного правосуддя у кримінальних справах. URL: <http://ipc.org.ua/upload/Recommendation-CM-Rec20188-UKR-upd.pdf>
18. Рекомендація № R (99) 19 Комітету міністрів Ради Європи державам - членам Ради, які зацікавлені в організації медіації у кримінальних справах: прийнято Комітетом міністрів на 679-й зустрічі представників

Комітету від 15 вересня 1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_828#Text

19. Семерак О.С., Семерак І.О. Відновне правосуддя в Україні в контексті нового кримінального процесуального кодексу України. Науковий вісник Ужгородського національного університету, Серія ПРАВО. Випуск 28. Том 3. 2014. .С.110-114.

20. У радіоефірі ювенальний прокурор розповіла про відновне правосуддя щодо неповнолітніх. URL: <https://myk.gp.gov.ua/ua/news.html? m=publications& t=rec&id=265399>

21. Эртсен И., Маккей Р., Пеликан К., Виллемсенс Д., Райт М. Реконструкция связей в сообществе – медиация и восстановительное правосудие в Европе. Пер. с англ. К.: Издатель Захаренко В.А., 2008. 184 с.

22. Marshall T. Criminal Mediation in Great Britain 1980-1996 // 4 (4) *European Journal on Criminal Policy and Research*. 1996. P. 37.

Кобко-Одарій Вікторія Сергіївна,

кандидат юридичних наук,

асистент кафедри загальної теорії держави і права

НУ «ОЮА»

2.3. Правовий менталітет молоді українського суспільства

На сучасному етапі розвитку гуманітарного знання особливу актуальність набули дослідження правового менталітету. Стали актуальними дослідження ментальних структур молоді як майбутнього суспільства, зокрема аналіз суб'єктивних і об'єктивних чинників його буття. Цей напрям в сучасній науці обумовлений рядом соціально-економічних і політичних перетворень, що відбуваються в українському соціумі і викликають зміну суті національного характеру, психологічного складу народу. Менталітет представляється найважливішим соціокультурним чинником, визначальним свідомість молодих людей і їх поведінку.

Вивчення проблеми менталітету дозволяє відкрити нові аспекти існування і діяльності молодих людей. У міру дослідження системних компонентів соціуму розкривається багатогранність і специфічність функціонування соціальних груп, які обумовлені загальними колективними характеристиками їх членів, детермінантами якими виступають природно-кліматичні умови, архетипи поведінки, первинна традиційна культура народу, які обумовлюють закономірності соціальних взаємодій у групі, загальні особливості світосприйняття й світогляду.

Молодь є особливою і вкрай важливою суспільною групою, яка впливає на загальний напрям розвитку держави і права. Приблизно вона складає близько чверті жителів країни. Молодь представляє собою специфічну, самостійну соціально-демографічну групу, яка має вплив на розвиток суспільства. Саме від молоді залежить прогресивний розвиток держави або його занепад. Досліджуючи менталітет молоді через призму правового менталітету можна більш глибоко дізнатись про світогляд молоді, її правосвідомість, ставлення до права та загальнодержавних цінностей. Вивчення проблеми менталітету дозволяє відкрити нові аспекти існування і діяльності молодих людей. Це у майбутньому надасть змогу краще зрозуміти таку суб'єктну групу як молодь, їх поведінку, настрої, нахили та інтереси і водночас з'явиться можливість щодо проведення ефективного правового виховання, способів корегування неправомірної поведінки та й взагалі створенні державної молодіжної політики, головним напрямом якої буде правове інформування.

Значний внесок у розробку правового менталітету та його різних аспектів зробили такі науковці, як: Р. С. Байніязов, І. М. Коваля, Ю. П. Крисюка, Д. В. Міняйло, О. І. Мірошниченко, А. Ю. Мордовцев, О. В. Мурунова, В. А. Павловської-Кравчук, Ю. М. Оборотова тощо. А

дослідженням молоді у різних гуманітарних науках займалися такі вчені, як: С.Ф. Анісімов, В.С. Борів, А.Є. Воскобойніков, А.А. Гусейнов, Ю.Д. Железнов, А.Г. Здравомислов, Н.С. Кожеурова, Л.А. Микешина, Ф.І. Мінюшев, К.Т. М'яло, Г.К. Овчинніков, В.А. Тітов та ін. Проте, напротивагу усім вище зазначеним ученим, дослідженню правового менталітету молоді приділяється дуже мало уваги. Серед малочисельних робіт можна вказати на таких вчених, як: Д.П. Гдовська, М.І. Думнова, А.В. Селезньова, Н.В. Гамідова тощо.

Перш ніж перейти до характеристики правового менталітету молоді українського суспільства, на нашу думку, доцільніше спочатку розкрити суть правового менталітету як теоретико-правової категорії. І вже володіючи базовою інформацією перейти до аналізу суб'єктної групи – молоді. Це надасть нам змогу більш якісно, повно та всебічно дослідити правовий менталітет молоді українського суспільства.

Поняття правовий менталітет залишається одним із дискусійних питань сучасності. Саме ж словосполучення «правовий менталітет» відсилає нас до таких широких та багатопланових понять, як «право» та «менталітет». Необхідно відмітити, що етимологія цих слів та їх лексичне значення залежить від тих історичних реалій та контекстів, в яких вони використовуються.

Виникнення слова «менталітет» деякі вчені пов'язують із латинським словом «mens» і близьким до нього «mentalis» (mens, mentis – розум), яке зародилося у мові середньовічної схоластики [1, с.65]. Інші вчені вважають, що поняття «менталітет» походить від французького «mentalite», яке означає «світосприйняття» [2, с. 23]. Як справедливо відмічає Л. Пушкар'єв, «насправді спочатку з'явилося англійське «mentality», котре виникло приблизно в XVII ст. і було здобутком англійської філософії, саме тому залишився філософським терміном. У Франції слово «mentalite» в XVIII ст., приживається в певній мірі завдяки Вольтеру, але майже до початку XX ст. це слово все ще сприймається як неологізм. В подальшому цей термін почав використовуватись і в звичній мові, ним пояснювались переважно колективні системи світосприйняття та поведінки. В більшості європейських країн даний термін почав активно застосовуватись в науковій літературі лише з середини XIX століття і тлумачиться на різних мовах приблизно однаково. Так, на французькій мові «mentalis» – це напрям думок, направленість розуму, склад розуму. В англійській «mentality» – розумовий розвиток, склад розуму. В німецькій «die mentalial» – склад розуму, спосіб мислення [3, с. 158].

Для визначення поняття та особливостей правового менталітету необхідно звернутися до вже існуючих трактувань менталітету. Менталітет як категорія використовується в різних науках, в кожній з яких воно розкриває свою своєрідність.

З точки зору культурології – це специфічний спосіб сприйняття і роз'яснення нацією свого внутрішнього світу й зовнішніх обставин; вироблення під впливом багатовікових культурно-історичних, геополітичних, природнокліматичних та інших чинників. Ментальність нації виступає як цілісне духовне утворення, як «дух народу», що пронизує всі сфери життєдіяльності людей. Ментальність нації проявляється у національному характері, самосвідомості етносу, різних компонентах його культури [4, с. 189].

Філософський підхід до тлумачення поняття менталітету виокремлює особливості інтелектуальних процесів і утворень певного народу або певної особистості. На їх думку, менталітет народжується у підсвідомості, але поступово вбирає в себе все те загальне, що складається із природних даних та соціально обумовлених елементів і в кінцевому результаті виражається в уявленнях про життя та навколишнє середовище [5, с. 28].

Історики розглядають менталітет як сукупність соціально-психологічних настанов, автоматизмів та навичок свідомості, які формують способи бачення світу та уявлень людей, що належать до тієї чи іншої культурної спільноти. Як будь-який соціальний феномен, ментальності історично мінливі, але зміни в них відбуваються дуже повільно. Спільною рисою менталітету, на відміну від доктрин та ідеологічних конструкцій, що становлять собою завершені та осмислені системи, є її відкритість та незавершеність. Ментальності виражають не стільки індивідуальні настанови кожного з людей, скільки поза особистісний бік суспільної свідомості [6, с.615].

В економічній літературі ментальність розглядається як «глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості, котра включає в себе сукупність готовостей, установок, настроєності індивіда чи соціальної групи діяти, мислити, відчувати та сприймати світ особливим способом» [7, с.803].

З позиції соціологічного підходу менталітет – це сформована система елементів духовного життя і світосприйняття, яка зумовлює відповідні стереотипи поведінки, діяльності, способи життя різноманітних соціальних спільнот (групи, індивідів), що включає сукупність ціннісних, символічних, свідомих чи підсвідомих відчуттів, уявлень, настроїв, поглядів, світобачення, які визначають здатність спільнот та індивідів сприймати чи діяти відповідним чином [8, с.160].

Дослідник М. Юрій у своїй праці «Етногенез та менталітет українського народу» визначає менталітет не як особливий національний логос і не апіорну систему цінностей, а певний соціально-психічний стан суб'єкта етносу, нації, народності, громадян, що втілив у собі (не в пам'яті народу, а в його підсвідомості) результати тривалого і детального впливу етнічних, природно-географічних і соціально-економічних умов проживання суб'єкта менталітету [9, с. 130].

З точки зору політології менталітет означає певний рівень індивідуальної та суспільної свідомості, а також пов'язаний з нею спектр життєвих позицій, культури і моделей поведінки, які претендують на незалежність від офіційно визначених ідеологічних установок і політичних орієнтацій. Політичний менталітет – це сукупність і специфічна структура, склад різних психічних властивостей, якостей, особливостей, проявів, що використовуються головним чином для позначення оригінального способу мислення, складу розуму або навіть розумонастроїв [10, с.196].

Слід відмітити, що менталітет охоплює всі сфери життєдіяльності людини, представляє собою цілісне духовне явище і не має чіткої диференціації на політичні, соціальні, правові, культурні та інші частини. Саме тому, виокремлення категорій правовий менталітет, політичний менталітет, економічний менталітет тощо, яка нерозривно пов'язана з загальною ментальністю, здійснюється в певній мірі умовно, з метою більш глибокого проникнення в духовний світ нації, народу.

У вітчизняній науковій літературі під менталітетом розуміють сукупність уявлень, поглядів, почуттів спільноти людей через особливості певної епохи, географічного регіону, соціального середовища; особливий психологічний склад суспільства, що впливає на історичні й соціальні процеси [11, с.20].

М. Губанов формулює наступну дефініцію менталітету: менталітет – це виникаюча на основі генотипу під впливом природного та соціального середовища та в результаті власної духовної творчості суб'єкта система якісних та кількісних соціально-психологічних особливостей окремої людини чи соціальної спільноти; ця система детермінує специфічний характер сприйняття світу, мислення, емоційного реагування, мови, поведінки, діяльності, самоідентифікації суб'єкта, забезпечує єдність та спадковість існування соціальної спільноти, а також стимулює соціальний прогрес за допомогою продуціювання культурних новацій [12, с.24].

Ю.Л. Безсмертний трактує менталітет як «сукупність образів та уявлень, якими керуються в своїй поведінці члени тієї чи іншої соціальної групи і в якій виражено їх розуміння світу цілому та їх особистого місця в ньому» [13, с.9].

Більшість дослідників сходяться на думці, що менталітет – це певна інтегральна характеристика людей, які живуть у конкретній культурі, що дає змогу описувати своєрідне бачення цими людьми оточуючого світу та пояснювати специфіку їх реагування на нього.

Сучасні дослідники зазначають, що «поняття «правовий менталітет»: це спосіб правового мислення, спільність духовної налаштованості людини, соціальної групи чи спільноти щодо сприйняття права, окремих правових явищ, що виникає на підставі історично сформованої системи специфічних і в той же час найбільш типових і стійких для певної соціальної або національно-етнічної спільноти світоглядних уявлень, оцінювань і реагувань

на об'єкти державно-правової дійсності. Правовий менталітет становить собою певний спосіб думок, сукупність інтелектуальних навичок і духовних установок, які впливають на ставлення до світу права. Він віддзеркалює вкорінені у свідомості соціуму традиції, звички, способи інтелектуального сприйняття права й означає стереотипне сприйняття правових явищ, забезпечуючи можливість адаптації до зовнішніх умов і корекцію соціальної поведінки» [14, с.339].

На нашу думку, поняття менталітету є багатоаспектним, його сутність проявляється у домінуючих життєвих настроях людей, у характерних особливостях світовідчуття, у системі моральних вимог, норм, цінностей і принципів виховання, у співвідношенні магічних і технологічних методів впливу на дійсність, у формах взаємин між людьми, у сімейних засадах, у ставленні до природи та праці, в організації побуту, в конкретних актах самоорганізації етносу тощо.

Р.С. Байніязов визначає правовий менталітет як категорію, що відображає складну морфологію індивідуальної та суспільної свідомості, що позначає всі позитивні та негативні, і знакові, образні, символічні та інші феномени правового менталітету, через які знаходить своє вираження правова культура [15, с.35].

На думку А.Ю. Мордовцева під правовим менталітетом необхідно розуміти «сукупність правових архетипів та уявлень, сталих, звичних образів, форм та стилю юридичного мислення, котрі в різних соціумах, етносах, типах цивілізацій і т.п. мають власний зміст, різним чином поєднуються, але завжди лежать в основі сприйняття компонентів національної державності (юридичних та політичних інститутів, національних та конфесійних відносин та ін.), визначають специфіку правової поведінки індивіда, тих чи інших соціальних та професійних груп, державних органів та посадових осіб» [16, с. 174].

Ю. Оборотов трактує правовий менталітет як глибинний рівень правосвідомості народу та окремої особистості, що включає свідоме та неусвідомлене сприйняття права [17, с. 98].

Як бачимо науковці по різному підходять до трактування поняття «правовий менталітет», але всі вони зголошуються на тому, що це світосприйняття тієї чи іншої соціальної групи, класу, нації, народу, етносу.

За великої кількості підходів до визначення поняття менталітет та правовий менталітет вважаємо за необхідне виділити найбільш характерні ознаки, що пояснюють можливість формування та вдосконалення саме правової його складової.

Сумуючи наукові визначення поняття «правовий менталітет» можна виокремити наступні ознаки:

- правовий менталітет – елемент суспільної правової психології (масової суспільної правосвідомості) соціуму на різних історичних проміжках часу;

- правовий менталітет виступає в якості внутрішнього коду соціуму, котрий забезпечує прийнятність історичного розвитку і багато в чому програмує специфіку долі та культури певного суспільства;

- правовий менталітет концентрує в собі найбільш яскраві соціально-психологічні образи правового життя народу;

- правовий менталітет є достатньо стійким і недостатньо схильним до змін стрижнем, що пронизує всю правову історію народу;

- правовий менталітет є необхідною, об'єктивно існуючою духовною реальністю, що здійснює істотний консервативний вплив на державну правову ідеологію та правову психологію соціуму;

- правовий менталітет характеризується бінарністю, котра проявляється в усвідомлених і неусвідомлених елементах;

- правовий менталітет, на відміну від поняття «ментальність», має колективний характер;

- до правового менталітету входять «потаємні», «неявні» стереотипи мислення та поведінки людей, що відрізняють одну соціально-етнічну спільноту від іншої. Це найбільш глибинний рівень свідомості, котрий в значній мірі поєднується з безсвідомим правовим рівнем, пам'яттю народу про минуле;

- правовий менталітет містить латентну здатність діяти та сприймати навколишнє середовище в певному напрямку відповідно до історично складеного соціально-культурного коду.

Багатоманітність підходів до трактування поняття «правовий менталітет» та хибність деяких тверджень спонукало нас до спроби сформулювати власне визначення.

На нашу думку *правовий менталітет* – це своєрідний генетичний код національно-культурної спільноти, який формується під впливом культурно-історичних, природно-кліматичних, соціальних, релігійних факторів, що представляє собою сукупність правових архетипів, уявлень, стереотипів, що склалися на рівні колективної свідомості та визначають специфіку правової поведінки.

Сьогодні в Україні триває процес становлення громадянського суспільства і правової держави, заснований на цінностях свободи, демократії і прав людини. Найскладнішими й найбільш динамічними в ньому є розвиток і модернізація національної правової системи, реформування якої передбачає насамперед зміну правової культури і правової свідомості населення.

На думку Павловської-Кравчук В. А., «поява й розвиток будь-якого явища чи предмета закономірно супроводжуються: (а) встановленням його первісних контактів з найближчим середовищем, (б) постійною експансією зв'язків, (в) збиранням інформації про реакції об'єктів-партнерів (зворотний зв'язок) та (г) еволюцією, як наслідком власної структури й функціонального змісту. Не викликає сумніву обставина, що правова система в цілому і правовий менталітет як її складова частина не існують замкнуто й

відособлено, орієнтуючись лише на власні смислові коди й не обмінюючись інформацією (енергією) між собою й з оточуючим середовищем» [18, с. 258].

Правова система – це невід’ємний структурний елемент будь-якого суспільства. Суспільство, в свою чергу служить її зовнішнім (оточуючим) середовищем та виконує функції надсистеми для неї.

Правовий менталітет конкретно взятого суспільства, безпосередньо впливає на правову свідомість (як індивідуальну, так і колективну), правову культуру й характер правового мислення. Адже загальновідомо, як підкреслює С. Ю. Шемшученко, що між правовою культурою і правосвідомістю існує тісний взаємозв’язок, фундамент якого становить єдність правової норми й реальної поведінки, що й забезпечує досягнення соціальної ефективності права [19, с.5].

Правова система детермінується ментальними особливостями суспільства. Крім того, менталітет є певною абстракцією, вмістилищем системоутворюючих ознак та характерних рис, котрі формуються у відповідний тип, залежно від комбінації складових елементів, які наповнюють дане поняття. В кожній нації ментальні ознаки є визначальними відносно інших і становлять неповторний соціально-культурний код народу, етносу, суспільства. Як слушно зауважував І. Кант, кожен народ має свій характер. Основою ж характеру, вчений вважав, ті риси предків, що закріплені генетично і передаються із покоління у покоління. Це доводиться тим, що у разі зміни місця проживання та форм правління характер народу, як правило, не змінюється; зберігається мова, рід занять, костюми [20, с.125].

Загальнонаціональні риси правового менталітету українського народу зумовлені візантійською компонентою менталітету. Цивілізаційний вплив візантійської культури на правову систему Київської Русі, не міг не позначитись не ментальних особливостях українців. Візантійська імперія, знаходилась в регіоні, який тисячоліттям входив до старосхідного цивілізаційного процесу. «Народи, які формували її культуру, були послідовниками стародавніх азійських цивілізацій. Вони принесли у візантійський культурний синтез архаїчну ментальність, ідею обожнення влади. ...імперську свідомість, сваволу і деспотизм, гедонізм..., аскетизм, ригоризм, нетерпимість, а також акцентування на відчутті початкової гріховності людського роду і окремої людини, які досить швидко трансформувалися в ідею соціальної провини, тобто початкової провини кожного перед лицем владної ієрархії» [21, с.122].

Ментальні риси народу формуються протягом тривалого історичного періоду, накопичуючи історичну силу виняткового значення, котра постійно зміцнюється. Як відмічає І. Г. Абрамова: «Нами, перш за все, управляють мертві, всі покоління, які колись проживали раніше за нас. Життя, доля та діяльність кожного покоління визначена життям та діяльністю попередніх поколінь. Кожне наступне покоління сковане нерозривним ланцюгом з попереднім. Воно може загинути, але розірвати цей ланцюг безсилно» [22,

с.9]. Кожен наступний етап цивілізації закладає соціальні гени, котрі подібно до біологічних ген, проявляються з покоління в покоління.

Прийнято виділяти такі риси правового менталітету українського народу: індивідуальність, емоційність, етатизм, релігійність, прагнення до «свободи» тощо. Деякі дослідники до системоутворюючих ознак українського менталітету додають ще прив'язаність до землі, ґрунту (І. Мірчук), схильність до ідеалізації, «пафос причетності до Бога» (М. Юрій), сентименталізм, чутливість і ліризм (Д. Чижевський), кордоцентричність (О. Рудакевич) та інші. Ми спробуємо проаналізувати кожен з цих рис, порівнюючи відмінні і спільні погляди різних мислителів, висвітлюючи і власну позицію.

На думку М. І. Костомарова основу менталітету українського народу склали такі риси: «перевага особистості над общинністю, цінювання особистісної свободи навіть у крайньому її вияві – свавіллі, що є причиною непостійності, невизначеності мети й форм життя, поривчастості, прагнення до створення чогось та водночас до знищення створеного; із цього ж постає відсутність прагнення до панування над іншими народами. Ці риси мали також негативний сенс, оскільки визначили насамперед небажання й невміння українців підкоритися єдиній, чітко визначеній меті; спричинили відсутність цілеспрямованого розрахунку та, відповідно, нездатність організувати й утримувати владу як основу державності. Усвідомлення повноцінності особистості та безумовності її свободи визначили особливе – поетичне, духовне – ставлення українців до Бога [23, с.93].

Слушно видається думка В.М. Дем'яненко, який вважав, що менталітету українського народу властиві такі риси, як інтровертність вищих психічних функцій у сприйнятті дійсності, що виявляється в зосередженості особи на фактах і проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу; кардіоцентричність, що проявляється у сентименталізмі, чутливості, любові до природи, яскраво виражених у пісенному фольклорі; анархічний індивідуалізм, партикулярне прагнення до особистої свободи без належного прагнення до державності, коли бракує ясних ідей, дисциплінованості й організованості; перевага емоційного, чуттєвого над волею та інтелектом [24, с.95].

На думку С.У. Гонгаренко менталітет українського народу складається з таких рис, як волелюбність, індивідуалізм, прагнення соціальної рівності, демократизм, духовний аристократизм, оптимізм, філософічність душі, глибока релігійність, милосердя, миролюбність, ширість і душевна щедрість, працелюбність [25, с.204].

О. Дзьобань виділяє наступні риси правового менталітету українського народу:

1) недбале та негативне ставлення до права та закону, яке одночасно поєднується з правовим ідеалізмом, з вірою в те, що експансія юридичних норм в сфер правового регулювання обов'язково приведе до якісного

покращення життя. Обидві форми деформації правосвідомості суттєво сповільнюють розвиток правової культури, права, праворозуміння, законності, правопорядку;

2) українській правовій ментальності властивий етатизм, що також ускладнює правовий прогрес;

3) сучасна правова ментальність знаходиться в стані «ревізії» юридичних цінностей, норм, інститутів, які не відповідають потребам сучасної практики, котра посилює традиційну для української ментальності психологічну амбівалентність;

4) психологічна картина українського правового менталітету є багатогранною та поліаспектною. Для неї характерні ірраціональність, алогічність, імпульсивність, наївна ідеалістичність, терпимість, прагнення до справедливості та тісний зв'язок з релігійними цінностями;

5) українська ментальність не може бути поза простором правової культури, в той же час, одночасно вона дистанціюється від неї, від загальнолюдських цінностей;

6) сучасній українській правовій ментальності властиві не лише політична демагогія та популізм, але й еkleктичність уявлень, ідеологічна сумбурність, непостійність та непослідовність поглядів [26, с. 132].

На думку В. Павловської-Кравчук до головних особливостей правового менталітету українського народу належать: індивідуалізм та відповідність ліберальним цінностям; амбівалентність стосовно ідеї права; недбале і негативне ставлення до права і закону, яке одночасно поєднується з правовим ідеалізмом; етатизм; транзитивність, що виявляється у стані «ревізії» юридичних цінностей, норм, інститутів; ірраціональність, алогічність, імпульсивність, наївна ідеалістичність, терпимість, прагнення до справедливості і тісний зв'язок із релігійними цінностями; еkleктичність уявлень, ідеологічна сумбурність, непостійність і непослідовність поглядів [27, с. 285].

Таким чином дії, що повторюються в процесі життєдіяльності людини, набувають вигляду певних стереотипів, які закріплюються у свідомості, тобто усвідомлюються особою, що є активним або пасивним чинником дії, а пізніше вони передаються іншим поколінням у вигляді теоретичних настанов, які застосовуються на практиці; якщо вони мають практичне застосування та є корисними для людини, тоді формується своєрідна картина сприйняття, адже норми застосовуються у певній сукупності.

Практична перевірка життєздатності ментальних елементів закріплює їх у свідомості, і так продовжується процес формування ментальності нової людини. Звісно, частина елементів відкидається або трансформується, адже тотожне повторення умов існування суспільства та спільнот на різних етапах історичного розвитку нації фактично відсутнє. Тому менталітет людини має різну сукупність елементів та символічну забарвленість, адже він формувалася

під впливом зовсім інших за змістом соціальних та історичних умов. Особливо це стосується національного менталітету та його ролі у суспільстві.

На думку А. О. Лазаревої, «нація визначає систему дій та напрямки її реалізації за допомогою ментальності, яка переростає в національний характер, коли перевіряється на практиці. Інтерес до вивчення менталітету проявився у вчених-філософів саме через те, що представники нації не тільки мислять однаково, а й діють згідно з певною визначеною схемою мислення, причому трансформація мислення проходить крізь призму зміни діяльності, що знов-таки характеризує націю як самостійну спільноту і відрізняє її від інших національних та етнічних спільнот. Так структура національного менталітету складається з національної ментальності та національного характеру» [28, с. 113].

На думку деяких вітчизняних вчених ще з давніх часів українцям був притаманний індивідуалізм, який «набував крайніх форм асоціального егоцентризму». Це проявлялось «в схильності до непокори, в архаїчному індивідуалізмі з його проявами в різних формах опосередкованого потягу до особистої свободи, з відсутністю організації, стійкості й дисципліни. Зосередженість на проблемах внутрішнього особисто-індивідуального світу призвела до переваги власних інтересів над громадськими – постійної соціальної конфронтації, неможливості дійти злагоди навіть у дуже відповідальні, переломні моменти» [29, с. 22].

Відмінності українського індивідуалізму зумовлені проявами «боротьби» індивідуального начала з колективістським протягом всього історичного розвитку держави. З часів Київської Русі життя окремої людини та й суспільства в цілому базувалося на принципі родового колективізму, що підтверджує Руська Правда, зокрема норми, які регулювали відносини власності і спадкування. На це, зокрема, звертає увагу О.І. Донченко. Вчений зазначає: «родове майно могли спадкувати лише сини, а доньки спадкоємицями не вважалися. Робилося це заради інтересів общини, щоб у разі шлюбу ніякі багатства общини, з якої дівчина, не переходили до іншої общини. Цікаво, що винятки, які робилися для дочок бояр та дружинників, існували задля того, щоб маєтки завжди залишались за родовими сім'ями. Також за Руською Правдою життя, честь і майно – є об'єктом захисту, але при цьому, життя, честь і майно бояр та дружинників захищались більш суворими покараннями, ніж життя, честь і майно простої вільної людини, а холопи ж взагалі не захищались законом». Посиленню індивідуальних начал в ментальності українців сприяла поява інституту козацтва. Волелюбний козак-індивідуаліст найбільше цінував свою свободу і свободу окремо взятої людини. Проте, як зазначає, О.І. Донченко: «в той період, при одночасному існуванні таких джерел права, як Литовські статuti, акти королівської влади, магдебурзьке право, канонічне право, в Запорізькій Січі діяло козацьке звичаєве право, яке ґрунтувалось на засадах колективізму, побратимства та взаємодопомоги» [30, с.16].

Більшість дослідників сходяться на тому, що однією з домінуючих ознак українського правового менталітету є кордоцентризм. Думку про кордоцентризм як одну з домінант українського правового менталітету розвивали такі науковці, як О. Киричук, Г. Сковорода, М. Шлемкевич, П. Юркевич та інші.

Кордоцентризм виявляється в прагненні жити, діяти за покликом серця, за інтуїтивним визнанням того, що є добро і зло. Перевага емоційно-чуттєвого начала над раціональним визначає всі сфери буття українця. Емоційна вдача українця яскраво виражена в українському фольклорі, народно-образотворчому мистецтві, поезії, які наклали відбиток не лише на культурну, а й соціально-політичну сферу. Як зазначає І. Бичко: «в емоційному світі українців панує не холодний раціональний розрахунок «голови», а жагучий поклик «серця» [31, с.59].

Емоційна домінанта, що майже повністю підкорила собі інтелектуальний елемент вплинула на формування в Україні специфічного типу правової культури. Її загальною характеристикою являється відчутний пріоритет моралі та духовної константи по відношенню до права.

На позиції тісного взаємозв'язку між правом та мораллю настоював і П.І. Новгородцев, котрий розглядав право з точки зору застосування до нього моральної оцінки. Вчений наголошував, що право з моменту свого виникнення є не лише зовнішнім механічним устроєнням суспільства, але й моральним обмеженням суспільних сил, оскільки в ньому полягає сумісне підпорядкування їх вищому рішення та прийняття на себе відомих зобов'язань. Ефективність дії права обумовлюється тим, наскільки воно проникає в свідомість індивідів і зустрічає в них моральне співчуття та підтримку. Без цієї підтримки право перетворюється в мертву літеру, що позбавлена життєвого значення, чи в важкий тягар, що зноситься проти волі. З іншої сторони, з цього природного зв'язку права з моральністю випливає їх постійна взаємодія, одним з проявів якої служить моральна критика правових норм [32, с.8].

Українці завжди прагнули більше до справедливості, ніж до законності, до правди, ніж до права, вважаючи, що саме справедливість та правда наділені потенціалом, необхідним для функціонування суспільства, іншими словами є тією моральною основою, на котрій мають будуватися взаємовідносини між людьми. Ідеал «правди» став своєрідною ментальною особливістю українців. Правдою чи неправдою вимірювались діяння людини. «Людина могла жити по «правді», тому що вона (правда) – сакральні заповіді та правила. Могла судитись по ній, тому що «правда» – це суд, а також судові випробування і навіть мито за прикликання до суду свідка» [33, с. 31].

Важливим фактором формування певних рис національного менталітету є релігія яка тісно пов'язана як з соціальними умовами, так і з індивідуальною свідомістю. До часу запровадження християнства корінне

населення України створило цілісну систему язичницьких уявлень про навколишній світ. Християнство принесло в Україну нові настанови. Сприймавши візантійський варіант християнства, українці запозичили таку рису, як підпорядкування індивідуального колективному [34, с. 17]. Християнська церква, що стала духовною основою життя українців, відігравала в їх культурі особливу роль, яка зумовлювалася світоглядом місцевого населення.

Немає потреби пояснювати, що така позиція в корні протирічить західній правовій традиції, для котрої характерне те, що «в віру вторгається логічно-раціональне мислення юриста, відношення до Бога в значній мірі звільняється від емоцій та підпорядковується здоровому глузду, а сам Бог відчиняється праву» [35, с.26].

Національний менталітет не корегується на замовлення, не створюється штучно. Він є результатом дуже тривалого процесу розвитку української нації, що виникає як результат дії малочисельних і дуже різноманітних духовно-культурних явищ, які мають об'єктивну природу.

Національний менталітет, як продукт свідомості, формується на основі опосередкованих уявлень про навколишнє середовище, таким чином, людина розміщує таку систему між світом і собою, визначаючи менталітет та обираючи стиль мислення і поведінки.

Об'єктивно уявити або дослідити формування та зміни національного менталітету неможливо, але зміни ознак в культурі поведінки, побуту, економічних рисах господарювання та політичному управлінні виступають досить реальними показниками впливу об'єктивних умов соціального середовища на трансформаційні процеси в менталітеті.

Системи цінностей, що вироблені в процесі діяльності спільнот та соціальних груп, визначають зміни й національного менталітету на різних рівнях суспільства. Спочатку зміни відбуваються на рівнях соціальної структури, тобто певні риси менталітету притаманні окремим статусним групам суспільства, що проживають на різних територіях та регіонах, які мають власну історію.

В той же час виділені соціальні спільноти знаходяться під різним ступенем впливу суспільних галузей, а отже формують особливі риси менталітету, які вже потім трансформуються в національні або міжнаціональні риси, а соціальні уявлення формують діючу основу національного менталітету.

Водночас типологія системи цінностей, що обумовлена соціокультурним середовищем і визначає єдність мислення та сприйняття, які займають важливе місце у процесі вибору типу суспільного розвитку, визначає характер типу суспільства, засоби сприйняття реальності та особливості реагування на події й обставини [36, с. 17]. На основі цих знаків та символів особа певним чином визначає свою належність до нації.

Таким чином основні елементи національного менталітету визначають його рольові можливості, котрі формують певну стабілізаційну основу існування нації та властивості нації, що дозволяють її представникам переосмислити досвід, накопичений поколіннями під час зіткнення з певною ситуацією соціальної дійсності. Хоча елементи національного менталітету стійкі у часі, однак кардинальні зміни впливають на формування світосприйняття. Це відбувається під час історичних зламів, коли громадянин опиняється перед лицем нових умов, що різко змінюються, змінюються усталені стереотипи поведінки, формується новий стиль життя, змінюються установки людей, їх цінності. Таким чином, певні події знаходять відгук у свідомості і стають частиною ментальної матриці, нашаровуючись на існуючий фундамент [37, с. 9].

Тому національний менталітет стає соціокультурною основою формування нації та сприяє адаптації національної свідомості до зовнішніх змін в соціальній реальності. Завдяки сукупності ознак менталітет спрямований на збереження цілісної структури нації та відтворення її елементів в системі соціальної реальності шляхом підтримки ціннісного значення у свідомості особистості та мотивації її діяльності в умовах, що змінюються. Реалізація цього процесу можлива через функціонування соціальних інститутів, шляхом перетворення символічної інтерпретації національних цінностей і закріплення цієї символіки в систему цінностей українського суспільства.

Сучасне суспільство у власному процесі розвитку орієнтоване на трансформацію суспільних процесів, які стають основою для подальших націєтворчих процесів в Україні. Суспільний розвиток спирається на формування єдиного способу життя, котрий включає до своєї основи певну сукупність цінностей, що сформувались в історичному минулому та збереглися у національному менталітеті.

Зокрема, з православ'ям пов'язано ряд ментальних особливостей українського народу. Зокрема, мова йде про «зосередженість на духовному самовдосконаленні, а не на державному житті, терпимість, смиренність, не войовничість тощо, що, звичайно ж, не могло не накласти свій відбиток і на сприйняття державно-правової реальності, опрацювавши споглядальний, очікувальний, часом зовсім байдужий, а не активний тип державно-політичного життя» [38, с.178].

З релігійністю пов'язана схильність до ідеологізації, котра характерно для психологічного стану душі українців. Вона проявляється, зокрема, в ідеологізації поглядів на націю як на щось високе, що шукає способи свого прояву зусиллями обраних (інтелігенції, національних героїв тощо). В основі такої ідеалізації лежить схильність до розриву мрій та дійсності, що включає в себе віру в щасливе майбутнє і заслужене щастя на основі того, що український народ багато пережив та натерпівся в ході своєї історії.

Релігійність стала не лише однією з домінуючих ознак української правової ментальності, але й основою для встановлення її цивілізаційної природи. Таким чином, роль релігії при формуванні та ідентифікації правового менталітету українців є однією з визначальних.

Дослідники проблем ментальності та правового менталітету серед характерних рис менталітету українського народу називають правовий нігілізм, що проявляється в слабкому знанні своїх прав та можливостей, зарозумілому, зневажливому, скептичному сприйнятті права, оцінці його не як базової, фундаментальної ідеї, а як вторинного явища в шкалі людських цінностей, невіра в потенціал, можливості та необхідність права.

Думається, що причини такого стану речей криються в особливостях процесу становлення та розвитку української державності. Україна вступила на шлях самостійного розвитку значно пізніше багатьох європейських держав, наша держава не зазнала впливу античної культури, в тому числі і правової. Римське право, що стало основою західної правової традиції, було невідомо нашим пращурам. Вплив Візантійської імперії, що мав істотний вплив в культурній, релігійній та інших сферах, в сфері права був порівняно незначний. Починаючи з X ст. важливою складовою розвитку права була етична домінанта, яка в майбутньому вилилась в превалювання етичних начал над правовими – так звана «філософія серця».

Загальнолюдські цінності покладені в основу формування нації, адже кожна з націй має право на самозбереження, на життя, на захист власної культури та її розвиток, на розширення та урізноманітнення власного способу життя – це право кожної нації, покладене в основу боротьби проти асиміляції з іншими національними групами. Моральні та етичні цінності також зберігаються в національному менталітеті, адже вони складають основу соціальної взаємодії між представниками різних соціальних груп, які входять до нації. Моральні та етичні принципи формують світогляд нації у відповідних культурних умовах існування, адже, як ми з'ясували у попередньому параграфі, національна спільнота зберігає власні риси незалежно від країни, в якій вона перебуває в певних соціально-економічних умовах.

Ще одна особливість правового менталітету українського народу полягає в готовності терпіти труднощі та негаразди аж до самопожертвування, що має назву пафос жертвеності. Тут мова йде про високу здатність віддати все заради щасливого завтра задля своїх нащадків. Свідченням такої жертвеності є непереможне бажання наших пращурів отримати свободу та незалежність. Як відмічає М. Юрій: «українська мрія подолання світу – це ідея, котра передбачає досягнення всього не послідовним, багатовіковим розвитком, а одразу ж – перескакуючи через декілька століть. Лише такою мрією про майбутнє щасливе життя можна втішити рабів, котрі не знають іншого стану, окрім примусової праці та приривнення» [39, с.189].

Відмінна риса українського правового менталітету – надії на паретналістичну державу чи роботодавця над самостійністю та самодисципліною. Патерналістичні установки стали специфічним елементом українського правового менталітету. Дана особливість проявляється в потребі громадян в опіці з боку держави, в гарантіях соціальної допомоги та захисту, котрі розглядаються як дещо апіорне, як обов'язкову функцію держави.

В свою чергу, в основі патерналістичних установок правового менталітету українців лежить відсутність ситуації вибору та обмеженості потреб та запитів громадян. На рівні масової свідомості формувалися і сприймалися установки на соціальне утриманство, патерналістичне сприйняття державної влади. Патерналізм як специфічна риса українського правового менталітету направлений на послаблення віри у власні сили, паталогічну залежність від державної влади, вимагаючи від неї турботи, соціального захисту та інших гарантій у вигляді субсидій, пенсій, додаткових послуг тощо. Натомість держава отримує від населення політичну підтримку та лояльність, що супроводжується обмеженням свободи економічного та політичного вибору для народу.

Як справедливо відмічає В.М. Вовк: «все це сприяло відновленню кріпацької психології, громадянської пасивності, установок не на саморозвиток, а на пристосованість та орієнтацію на державу при вирішенні життєво важливих проблем» [40, с.125]. І як наслідок, формується стале уявлення про виправданість підпорядкованого положення людини по відношенню до держави. Держава в масовій свідомості займає вище місце порівняно з людиною.

Отже, формування правового менталітету українського народу проходило протягом довгого історичного періоду під впливом різних протилежних за значущістю факторів, з одного боку – це фактори, які детермінували національну ідентифікацію та консолідацію (мова, територія, традиції, національна символіка, побутова культура, зв'язок релігії з різними соціальними групами, її вплив на їх життя, специфіка принципів господарювання), в той же час значний вплив здійснили на процес націєтворення й інші фактори – відсутність ротязгом тривалого часу суверенітету, мінімальна роль української нації в процесі управління, довге існування на других ролях у всіх сферах суспільного життя: все це виявило досить нестабільний внутрішній світ нації та її поведінки.

Підводячи підсумок всьому вищезгаданому, слід зазначити, що правовий менталітет українського народу пройшов тривалий історичний шлях, коли на його формування впливали різні правові системи. Разом з тим, відчувши в XX столітті перелом моральної, релігійної та традиційної наступності в своєму розвитку, Україна має опиратися на духовну домінанту в соціальному регулюванні, заснованому на збереженні тих правових та

інтелектуальних традицій, котрі завжди були властиві українському правовому менталітету та були частиною національної ідеї.

Перш ніж перейти до характеристики менталітету сучасної української молоді сформулюємо її визначення, тим паче, що у теоретико-правовій літературі немає єдиного підходу до суті цього поняття. В результаті аналізу ряду дефініцій дамо робоче визначення молоді, не претендуючи на його винятковість. Тим паче, що ця проблема може носити характер самостійного завдання у рамках спеціального дослідження соціальної структури суспільства.

Молодь - це специфічна соціально-демографічна група в структурі суспільства, що виділяється на основі визначених, властивих тільки їй характерних однорідних ознак (вік, духовний світ, інтереси, соціальні цінності, спрямування, вчинки, характер поведінки і так далі), що є активним учасником соціальних взаємовідносин [41, с. 148.].

У сучасній соціальній і нормативно-правовій практиці дуже розпливчатою є вікова характеристика молоді. Нині верхня межа віку молоді визначається юридичним повноліттям, закінченням професійного навчання, одруження, досягненням високого професійного рівня, матеріальній незалежності від батьків, завершенням формування особи, виконанням ролей, властивих дорослим тощо.

Проте нині придбання молодими людьми різних соціально-правових статусів може затягуватися або, навпаки, скорочуватися в часі. Тим більше для України, з її складною національно-етнічною структурою, це дуже не просте питання. Тому, у цьому дослідженні ми виходимо із міжнародних стандартів визначення вікового статусу особи, відповідно до Мінімальних Стандартних Правил ООН про відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила) – головного міжнародного акту щодо ювенальної юстиції. В даному контексті мова йде про те, що верхньою межею враховується досягнення індивідом повноліття (18 років).

Слід звернути увагу на те, що суб'єктом менталітету виступає цілий народ. У зв'язку з цим ряд дослідників в різні історичні періоди отожднюють менталітет із національним характером. Нація як багатопланова єдність представлена різними складовими на усіх рівнях соціальної організації суспільства. Багатокомпонентність нації як системи визначає деяку соціальну автономію її складових. Особливими структурними компонентами являються соціальні спільноти, які диференційовані на групи по ряду критеріїв (вік, стать, коло інтересів, певний фетиш, професія тощо).

Погоджуємось із думкою Е.М. Думноюю, що менталітет як інтегральна характеристика народу не являється константним, детермінується зміною соціального середовища, у зв'язку з чим і сам здатний до трансформації, але дуже повільної. Передумови його динаміки закладені на мікрорівні, представлений соціальними спільнотами і групами, які виступають в якості суб'єктів менталітету. У зв'язку з цим системна ознака

суспільства представляється в якості засади в процесі вивчення становлення і розвитку соціопросторової ідентичності за допомогою формування нових ментальностей і трансформації менталітету [42, с. 58].

У контексті нової соціальної проблематики у сучасних соціально-філософських дослідженнях менталітету пропонуються інноваційні підходи до аналізу процесу становлення молодого покоління. Виділяють специфіку детермінації соціально-тимчасового відтворення суспільства. Особливу значущість з точки зору теоретико-правового дослідження молоді має концепція молоді як особливого покоління у відповідному історико-культурному просторі, винайдена в ХХ ст. німецьким соціологом К. Мангеймом. У його роботі «Проблема поколінь» молодь розглядається як покоління, якому властивий свій власний дух, ентелехія покоління, що тотожно ментальності покоління і, відповідно його трактуванню, детермінує дух епохи. Ця ідея не спростовує одну з найважливіших характеристик молоді як покоління - його диференційованості. Менталітет, який формує дух епохи, належить одній соціальній групі, що представляє лише частину покоління, але що при цьому має дуже значимий вплив.

Соціальна група з більш вираженим характером соціальної суб'єктності формує ентелехію покоління. К. Мангейм порушує питання про менталітет покоління, зробивши спробу пояснити механізм його формування і розвитку, нерозривно зв'язує менталітет із суб'єктністю такою, що відповідає соціальній групі.

Концепція К. Мангейма може служити відправною точкою на шляху дослідження суб'єктності молоді. Упродовж ХХ ст. теоретичне осмислення соціальної активності молоді знайшло своє вираження у ряді концепцій суб'єктності молоді як в західних, так і вітчизняних дослідників. З 1960-х рр. досліджуються різноманітні аспекти суб'єктності молоді, представлені в роботах Б.Г. Ананьєва, І.С. Кона, А.Н. Леонтьєва, Б.Ф. Поршнева, М.Н. Руткевича. У 1970-1980 рр. соціальна суб'єктність стала розглядатися крізь призму соціальної активності молоді в роботах І.М. Ільїнського, Є.Є. Ліванова, В.Ф. Левичева та ін. Дослідженням соціально-філософських проблем формування менталітету молоді займаються багато вітчизняних та зарубіжних учених, в їх числі: С.Ф. Анісімов, В.С. Борів, А.Є. Воскобойніков, А.А. Гусейнов, Ю.Д. Железнов, А.Г. Здравомислов, Н.С. Кожеурова, Л.А. Микешина, Ф.І. Мінюшев, К.Т. М'яло, Г.К. Овчинніков, В.А. Тітов та ін. На думку сучасного дослідника менталітету молоді І.В. Волоскова, трансформації, які відбуваються у вітчизняному менталітеті, визначаються не лише зміною системи цінностей, але й особливостями психології молоді, а також процесами демократизації українського суспільства.

Як показують дослідження, менталітет молоді починає формуватися із сім'ї в якій зростає індивід. Саме батьки, близькі та родичі закладають основу менталітету у голову дітей своїм же прикладом життєдіяльності. Діти

завжди беруть приклад в першу чергу з батьків, з тих людей, з якими проводять більше всього часу. Вони навчаються комунікаціям з іншими, вести побут, переймають традиції та основні цінності, поглинають інформацію щодо того, що таке добро та зло, згодом що таке право та закон, що таке правомірна поведінка та державно-правові цінності. В сім'ї особа отримує перші і може бути за деякими параметрами найстійкіші ментальні характеристики. Основною метою інституту сім'ї у рамках процесу, що розглядається нами, виступає формування у дитини, молодшої людини позитивних орієнтацій по відношенню до соціальних явищ, подій. Здійснення цього завдання можливе лише при якісно високому культурологічному рівні самих членів сім'ї. Тому важливою проблемою тут виступає освіта, культура, традиції самої сім'ї, дорослих її членів.

Згодом, на етапі так званої первинної соціалізації, соціальним переходом, тобто необхідністю прийняття рішень і здійснення вибору в найширшому значенні цього слова: подальшої освіти, професії, друзів, коханих, системи цінностей і ідеалів, способу життя, формування власного погляду на світ і пошуку свого місця в ньому. Найбільш специфічною ознакою і основною спрямованістю менталітету молодих людей в цей період є спрямованість в майбутнє.

Освоєння досвіду попередніх поколінь, придбання якостей необхідних індивідуі для життя і діяльності в суспільстві, перетворення людини на особу, що займає певне місце в системі соціальних стосунків і, яка виконує певну соціальну роль - називають соціалізацією. Саме соціалізація виступає основним способом формування менталітету як окремої особи, так і будь-якої соціальної групи. Соціалізація молоді, як специфічної соціальної групи, є активнішою, мобільнішою і динамічнішою позицією, що відрізняється, багато в чому вільною від стереотипів і забобонів попередніх років, має свої відмітні ознаки і особливості.

Межі впливу суспільства на молодь обмежуються внутрішніми переконаннями і віруваннями молодих людей, закріплених в менталітеті, що вже склався. У ньому закріплюються: загальна культура цієї соціальної системи, ідеологічні установки, конфесійна спрямованість, тобто ті параметри, які характеризують специфіку стосунків в цьому суспільстві.

Послідовне оновлення ментальності молоді, внаслідок об'єктивних соціокультурних та історичних передумов, що відбуваються, задає новий виток у розвитку соціальної суб'єктності молоді як покоління. Вектор соціальної суб'єктності визначається набором цінностей, що формуються у рамках певних груп. Перехід до нових аксіологічних систем закладає змінення на світоглядно-поведінковому рівні соціального суб'єкта. У зв'язку з цим представляється необхідним розгляд менталітету молоді в тісному зв'язку з її реалізацією на рівні типових соціальних практиках цієї групи населення, які в цілому інтегруються в соціальну суб'єктність, що формується в конкретних історичних умовах [43, с.128].

В процесі трансформації суспільної свідомості відбувається незначна зміна менталітету. Молодь є активним соціальним суб'єктом, оскільки залучена в освітню, економічну і соціальну діяльність. Історичний час, що приходить на період розвиненої техногенної цивілізації, характеризується насиченістю інформацією, подіями і високими темпами соціальних процесів.

Специфіка історичного часу сприяє формуванню певного історичного типу особи. У рамках техногенної цивілізації - це високо мобільна особа, що має хорошу адаптаційну здатність до нестримно швидкого зміння соціального середовища. Молодь сьогодні на гребні соціальних змін, які відбуваються в якісно новому біосоціальному середовищі, на відміну від тієї, в якій формувався менталітет попередніх поколінь молоді. Поза сумнівом, що формування нового менталітету об'єктивно обумовлене сучасною специфікою соціогенезу.

Так, цікавою є класифікація типів менталітету сучасної молоді Р.А. Мішанової:

- 1) вітально-орієнтований тип ментальності, спрямований до досягнення цінностей життя: самозбереженню, продовженню роду, затвердженню свого впливу на певній території. Одним з різновидів такого типу виступає «економічна людина», для якої матеріальне буття стає втіленням сенсу біологічного і духовного існування.
- 2) соціально-орієнтований тип ментальності, що суб'єктивно переживає себе як частину загальної значущості і в силу цього що оцінює зовнішні цінності(еволюції, традиції, прогрес, влада і так далі), як внутрішні, або що формулює власні, співзвучні таким.
- 3) екзистенціально-орієнтований тип ментальності, що переживає власне буття як індивідуальне і безумовне, потребує виключно внутрішнього його обґрунтування [44, с. 95].

Теоретичне осмислення феномену правового менталітету молоді, дозволяє зафіксувати її здатність трансформуватися під впливом цілого комплексу чинників. Це обумовлено, на фізичному рівні, більш динамічною та нестійкою психікою людей молодого віку. Виявлення ж результатів формування нової ментальності під впливом темпорального чинника як основного можливо за допомогою аналізу експлікації психосоціального (зовнішнього) структурного рівня менталітету. В цілому цим рівнем є синтез свідомого і поведінкового підрівнів. Структурні компоненти психосоціального рівня більше схильні до впливу чинників зовнішнього середовища, їх зміни знаходять прояви вже в процесі різних соціальних практик, тобто на поведінковому підрівні. Нові тренди у сфері соціальної суб'єктності обумовлені зміною молодіжної свідомості, що в першу чергу проектується на аксіосферу молоді.

У сучасний період система соціальних цінностей відбиває процес асиміляції моралі індивідуалізму, що поступово руйнує колективну свідомість. Молодіжній свідомості властива лабільність, що дозволяє

змінювати його з більшим ефектом, чим свідомість дорослого індивідуума. Збалансованість же традиційних та індивідуалістичних цінностей в молодіжній аксіосфері свідчить про те, що процес асиміляції індивідуалістичної культури в українському суспільстві знаходиться тільки на проміжному етапі свого розвитку. Важлива нова риса сучасного соціального простору - це наявність можливості прояву свободи, цінність якої, як вдалося з'ясувати, дуже значима. Одне з найважливіших проявів свободи представляє собою вибір. Вибір у широкому сенсі для сучасної молоді людини припускає вибір стилю життя. На наш погляд, стиль життя - це вибір простору для самовираження та самоідентифікації. Нинішній урбанізований простір надає можливість вибору альтернативних стилів життя. Вибір стилю життя дозволяє молоді більш повно розкрити свої можливості і здібності. Стиль життя визначає форму позиціонування індивідуом себе в соціумі. Ціннісні пріоритети лежать в основі такого вибору [45, с. 11]. Індивідуальна модель життя визначається домінуючим видом діяльності, сімейним станом, поглядами на життя, світобачення, ставлення до держави та права, до державних інститутів тощо. Крім того, стилю життя відповідає і зовнішня атрибутика: одяг, жестикуляція, мова, манери, зовнішність та ін., що вкрай важливо для молодого покоління. Стиль життя молодого покоління проявляється саме в атрибутивних аспектах, які стають більш помірними з досягненням молоді людини соціальної зрілості.

Наступність менталітету, сформованого на різних етапах соціального часу, здійснюється на основі константності їх глибинного рівня. Зміни ментальності, що відбуваються на зовнішньому структурному рівні, а зокрема трансформація системи цінностей і ціннісних орієнтацій, що проявляється на поведінковому рівні, визначаються у виборі стилю життя в цілому. Соціальний і культурний досвід молоді збагачується і при цьому оновлюється, що впливає на здатність у молодому віці до зміни соціальної ідентичності.

Щодо характерних ознак правового менталітету молоді українського суспільства, то без сумніву можна стверджувати, що даній суб'єктній групі притаманні усі ті характерні риси, що і правовому менталітету українського народу. А саме: демократизм, волелюбність, релігійність, патріотизм, прагнення до правди та справедливості, ірраціоналізм, емоціоналізм, етатизм, патерналізм, правовий нігілізм, недовіра до влади та правоохоронних органів, громадська пасивність тощо. Вказані вище характерні риси народу проектується на дану суб'єктну групу тому, що суб'єктна група є складовою частиною народу, вони співвідносяться як частина та ціле.

Але одразу треба зауважити, що правовий менталітет молоді має деякі свої особливості, а саме:

- він більш динамічний ніж менталітет зрілої особи. Правовий менталітет зрілої особи константний, важко змінюваний. Це пояснюється вже давно сформованими цінностями, життєвими

принципами та соціальним статусом, а також пройденим життєвим досвідом. А менталітет молоді більш динамічний, у силу її психологічного та фізичного розвитку. Оскільки молодь тільки ще формує свої уявлення про навколишній світ та усі наявні у ньому інститути різних сфер життєдіяльності, коливаються її ідеали, принци, погляди на світ та й свідомість і правосвідомість має нестабільний характер;

- на нього, окрім загальних детермінант, які впливають на розвиток правового менталітету народу (географічні, історичні, соціально-демографічні, культурологічні), впливає ще й такий фактор як епоха. Наприклад, на сьогоднішній день, техногенна епоха вносить свої корективи до свідомості молодого покоління. Техніка та інноваційні технології накладають свій відбиток, а саме: колективізм переходить в індивідуалізм, принцип «козацького братерства» відходить на задній план, а на його місце приходить принцип «кожен сам за себе», в силу неналежного живого спілкування, а віддачі переваги техніці.

На нашу думку, важливою характеристикою менталітету молоді є відношення молоді до влади, до політичних інститутів, психологічна готовність підкорятися вимогам владних структур. Молоді люди з сумнівом сприймають тезу про те, що Україна є достовірно демократичною країною, багатьох з них не влаштовує новий політичний устрій і нові політичні цінності. Опитування показують, що в період нинішньої трансформації українського суспільства серед молоді посилюються авторитарні політичні цінності, причому більшість респондентів вважають основним змістом демократії не владу народу, а свободу особи, законність і порядок. Лише невелика частина опитаних молодих людей вважають, що країну можна вивести з кризи за допомогою демократії, велика ж частина вказує на необхідність сильного лідера.

Якщо звернутися до правової сфери життєдіяльності суспільства, то можна виділити деякі особливості менталітету молоді, які найбільш характерні для сучасної української дійсності. В першу чергу - це сформований деякий правовий нігілізм. Його можна розглядати як досить поширену в молодіжному середовищі масову установку, в структуру якої входять три компоненти: юридична некомпетентність (відсутність правових знань); негативна оцінка практичних регулятивних можливостей права, заперечення його соціальної значущості; поширеність серед молоді стереотипів неправової і протиправної поведінки. Правовий нігілізм по суті є правовим відчуженням молодих людей. Він проявляється в тому, що в молодіжному середовищі відбувається своєрідне відторгнення права, люди навчаються в повсякденному житті і поточних взаємодіях обходитися без нього. Способи і форми конкретних проявів правового нігілізму зводяться до ігнорування змісту законів та інших нормативних актів. Найбільш грубою і

прямою формою є умисне порушення законів у вигляді антигромадських дій і кримінальних вчинків [46, с. 120].

Пасивною формою правового нігілізму є просте недотримання юридичних приписів. Закони просто не беруться до уваги, перетворюючись на деяку умовність соціального існування. Серед молоді найбільш поширена теза, що в Україні живуть не за законами, а за поняттями. Ця теза базується на упевненості в принциповій неможливості ефективних і справедливих правовідносин в нинішніх умовах. Його супроводжує негативне самовідчуття особи в повній незахищеності від потенційних злочинних посягань, упевненість у безнадійності правових пошуків соціальної справедливості. Явище правового нігілізму в сучасному українському суспільстві обумовлене не лише специфікою перехідного періоду, але і правовою невихованістю основної маси населення. Специфічний тип правової культури і правосвідомості українців, який базується на безумовному пріоритеті морально-етичної, тобто неправової, регуляції, є головним соціокультурним чинником розвитку правового нігілізму. Роздвоєння між «совістю» і «правом», яке тлумачиться не на користь права, дає можливість при певних обставинах вчинити «не по праву», не суперечивши при цьому совісті. Право залишається чимось не дуже обов'язковим.

Логічним зрізом в самовизначенні молоді, в її менталітеті слід назвати і відношення молодих людей до релігії, як дуже значимий інтегральний чинник світоглядних флуктуацій. Слід зазначити, що зміни, що відбуваються в релігійній свідомості молоді, вписуються в загальну картину еволюції сучасної української масової свідомості. Останнім часом ми можемо споглядати картину при якій молодь почала все більше відходити від релігії. Як свідчить практика, молоді люди все менше відвідують церкви та й взагалі потроху переходять на атеїстичну сторону.

Також, дуже важливо враховувати структуру ціннісних орієнтацій молодих людей, їх моральні установки. Так, Н.Ю. Євплова говорить про такі специфічні риси молодіжної правосвідомості, як низький рівень правової інформованості, виражений скептицизм в оцінці діяльності правоохоронних і судових органів, якості і сили чинного законодавства України, атрофованість волі. Як вказує автор, головним засобом усунення дефектів правосвідомості молоді в Україні може бути розробка і реалізація державної програми правового виховання молоді. Деформованість правової свідомості молоді виступає наслідком помилок, упущень і недоліків в правовому вихованні підростаючого покоління: в сім'ї і учбових закладах, за місцем проживання і роботи; прорахунків в діяльності відповідних державних і громадських інститутів, недостатній, а головне - малоефективній координації їх зусиль при здійсненні діяльності по профілактиці [47, с. 9].

На нашу думку, успішне формування якостей індивіда досягається тривалою, спрямованою дією на індивіда, на його характер, звички, засади з метою змінити їх в потрібному напрямі. Цей процес і є виховання необхідних

ментальних якостей. Успішне виховання може будуватися тільки на розвитку особових якостей, при подальшому свідомому виборі нею моделі своєї поведінки. А вже менталітет формується безпосередньо через самостійне отримання досвіду.

У найзагальнішому вигляді менталітет особи, соціальної групи, народу є якісною характеристикою соціальних суб'єктів, що відображає їх усвідомлені і неусвідомлені переваги, установки відносно усіх сфер життєдіяльності суспільства, готовності певним чином реагувати на будь-які зміни, що відбуваються у цьому суспільстві.

Нестійкість менталітету молоді в сучасному українському суспільстві викликана зміною соціально-економічних, політичних і культурних зв'язків. Перехідний період як чинник має на увазі порушення звичних форм ідентифікації особи, які традиційно вважалися міцними в суспільстві, що відносно стійко розвивається. Серйозною проблемою для перехідного суспільства стає виявлення глибинних мотивацій поведінки молоді, вибору нею конкретних моделей цієї поведінки. У нестійкому суспільстві не завжди виникає інтерес до домінант соціальної поведінки молоді. Конкретна соціальна політика, у зв'язку з цим, повинна враховувати, на якому рівні молоді люди є носіями культурних, моральних, інтелектуальних і політичних цінностей. Важливо бачити і яка соціальна група в країні, у свою чергу, може формувати і передавати життєві стандарти для молодих людей.

В умовах соціально-економічних і політичних перетворень, реформ, що відбуваються в країні украй важливо зберегти ментальне ядро народу і соціальних груп суспільства, забезпечити спадкоємність в передачі кращих традицій, цінностей, звичаїв, культури від старшого покоління до молоді. Найважливішою умовою реалізації соціальної модернізації в суспільстві, забезпечення стабільності в країні повинна стати підтримка високого статусу громадянина України кожною людиною, прояв турботи про підростаюче покоління, його освіту, адаптацію до сучасних умов, визначення гідного місця в життєдіяльності суспільства.

Література

1. Коваль І.М. Історія становлення поняття «правовий менталітет». Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2014. № 807. С. 64-69.
2. Козаченко В.В. Правовой менталитет в категориальном аппарате современной юриспруденции. Митна справа. 2014. № 5 (95). час. 2. кн. 1. С. 22-27.
3. Пушкирев Л.Н. Что такое менталитет? Исторические заметки. Отчетственная история. 1995. № 3. С. 158-166.
4. Гіперс З.В. Менталітет. Культурологічний словник-довідник. К.: Вид. дім «Професіонал», 2006. 236.

- 5.Рубан А.О. Світоглядні особливості українського національного характеру (філософсько-антропологічний аналіз) : дис....канд. філос. наук : 09.00.04 / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. К., 2008. 200 с.
- 6.Енциклопедія історії України: у 10 т. ред. кол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К.: Наукова думка, 2009. Т. 6. 784 с.
- 7.Гриценко Е.А. Менталитет как элемент институциональной архитектоники. Институциональная экономика и динамика экономических преобразований. Под ред. д-ра экон. наук А.А. Гриценко. Х.: Форт, 2008. С. 802-819.
- 8.Піча В.М. Менталітет, ментальність. Соціологія: короткий навч. словник: терміни і поняття. Львів: Магнолія 2006, 2008. 340 с.
- 9.Юрій М.Т. Етногенез та менталітет українського народу. К.: Таксон, 1997. 237 с.
- 10.Шемшученко Ю.С. Політичний менталітет. Політологічний енциклопедичний словник. К.: Генеза, 1997. 456 с.
- 11.Завальнюк В.В. Правовий менталітет як підґрунття антропологізації права. Наукові праці НУ ОЮА. 2014. Т. 14. С. 19-25.
- 12.Губанов Н.Н., Губанов Н.И. Менталитет: сущность и функционирование в обществе. Вопросы философии. 2013. № 2. С. 22-32.
- 13.Бессмертный Ю.Л. Кризис «Анналов». Споры о главном: Дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской Школы «Анналов». М.: Наука, 1993. С. 9-18.
- 14.Морфологія культури: тезаурус. За ред. В. О. Лозового. Х.: Право, 2007. 384 с.
15. Абрамова І.Г. До проблеми української ментальності. Вісник Запорізького національного університету. 2008. № 2. С. 7-11.
16. Мордовцев А.Ю. Правовой менталитет как критерий типизации российского права. Міжнародний науковий журнал «Порівняльно-правові дослідження». 2007. № 1-2. С. 169-175.
17. Оборотов Ю.Н. Традиции и обновления в правовой сфере: вопросы теории (от познания к постижению права). Одеса: Юридическая литература, 2002. 280 с.
18. Павловська-Кравчук В. А. Поняття та сутність правового менталітету: методологія дослідження. Вісник Академії правових наук України. 2010. № 4. С. 257-265.
19. Шемшученко Ю. С. Теоретичні засади взаємодії права і культури. Право і культура: теорія і практика : матер. міжнар. наук. конф. К.: МП «Леся», 1997. С. 4-6.
20. Кант И. О характере как образе мыслей. Общая психология. Тексты: в 3-х томах. М.: УМК «Психология». Генезис, 2002. 694 с.
21. Юрій М.Т. Етногенез та менталітет українського народу. 2-ге вид., доп. К.: Таксон, 1997. 237 с.

22. Абрамова І.Г. До проблеми української ментальності. Вісник Запорізького національного університету. 2008. № 2. С. 7-11.
23. Костомаров Н.И. Две русские народности. Собрание сочинений исторической монографии и исследований. Х.: Майдан, 1991. 272 с.
24. Дем'яненко В.М. Ментальні характеристики політичної свідомості українців. Людина і політика. 2001. № 1. С. 93-100.
25. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. К.: Либідь, 1997. 376 с.
26. Дзьобань О.П. Українська національна правова ментальність: специфіка філософсько-правової рефлексії. Методологічні проблеми правової науки: матеріали Міжнарод. наук. конф., Харків, 13-14 грудня 2002 р. Х.: Право, 2003. С. 130-135.
27. Павловська-Кравчук В. Український правовий менталітет: особливості становлення та розвитку. Вісник Академії правових наук України. 2012. № 2. С. 277-286.
28. Лазарева А.О. Морально-етичні цінності громадянського суспільства. Одеса, БМВ. 2016. 259 с.
29. Завальнюк В.В. Правовий менталітет як підґрунття антропологізації права. Наукові праці НУ ОЮА. 2014. Т. 14. С. 19-25.
30. Донченко О.І. Колективізм і індивідуалізм як фактори формування правового менталітету. Правова держава. 2017. № 28. С. 15-19.
31. Бичко І. Українська ментальність і проблеми гуманізації національної вищої освіти. Розбудова держави. 1993. № 3. С.58-63.
32. Новгородцев П.И. Историческая школа юристов, ее происхождение и судьба. М., 1886. 67 с.
33. Скоробогатов А.В., Краснов А.В. Российский правовой архетип: сущность и содержание. Российский журнал правовых исследований. 2015. № 4. С. 28-33.
34. Нечуй-Левицький І. С. Світогляд української нації. Ескіз української міфології. К.: АТ Обереги, 1992. 88 с.
35. Фон Халем Ф. Историко-правовые аспекты проблемы Восток-Запад. Вопросы философии. 2002. № 7. С. 26-51.
36. Борінштейн Є. Р. Свобода особистості у контексті мовних змін : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 / Одеса, 2010. 34 с.
37. Лазарева А.О. Національний менталітет як фактор розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Держ. закл. «Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського». Одеса, 2014. 18 с.
38. Бойко Л.М. Західні і східні цивілізаційні впливи у формуванні українського правового менталітету. Порівняльно-правові дослідження: Українсько-грецький міжнародний науковий юридичний журнал. 2007. № 1-2. С. 175-179.

39. Юрій М.Т. Етногенез та менталітет українського народу. 2-ге вид., доп. К.: Таксон, 1997. 237 с.
40. Вовк В.Н. Патерналізм в російському правовому менталітеті. Юрист-Правоведь. 2008. № 6 (31). С. 124-126.
41. Мишанова Р.А. Менталітет сучасної російської молодіжі і шляхи його формування : дис. ... канд. філ. наук : 19.00.11 / Москва, 2003. С. 150.
42. Думнова Э.М. Менталітет і ментальність в соціокультурному просторі буття російської молодіжі. Новосибірськ, 2013. С. 292.
43. Думнова Э.М. Менталітет і ментальність в соціокультурному просторі буття російської молодіжі. Новосибірськ, 2013. С. 292.
44. Мишанова Р.А. Менталітет сучасної російської молодіжі і шляхи його формування : дис. ... канд. філ. наук : 19.00.11 / Москва, 2003. С. 150.
45. Гдовська Д.П. Правовий нігілізм молодіжі як соціальна проблема. Красноярський державний аграрний університет. Красноярськ. 2010. С. 9-13.
46. Мишанова Р.А. Менталітет сучасної російської молодіжі і шляхи його формування : дис. ... канд. філ. наук : 19.00.11 / Москва, 2003. С. 150.
47. Автономов А.С., Гаврилова І.Н. Політична соціалізація молодіжі і розвиток електорату. Представительська влада: моніторинг, аналіз, інформація. 1996. № 1. С.61- 97 .

2.4. Домашнє насильство над дітьми: його види, наслідки та особливості

Сухарєва Анна Олександрівна,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративної діяльності поліції
Одеського державного університету внутрішніх справ

Зубатенко Олена Миколаївна,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри політичних наук і права
Державного закладу «Південноукраїнський
національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»

Захист прав дітей від насильницьких, жорстоких дій, профілактика та попередження злочинів проти них є актуальним, надзвичайно важливим, соціально значущим та пріоритетним напрямком діяльності держави. У боротьбі з цим явищем повинні залучатися працівники багатьох державних сфер, діяльність яких спрямована на припинення насильства щодо дітей. Серед них: працівники правоохоронних органів, представники соціальних служб, педагоги, особи котрі здатні в силу спеціальних знань надавати медичну та психологічну допомогу.

Проблема щодо захисту дітей від домашнього насильства має певні складнощі. Це пояснюється тим, що переважна більшість постраждалих дітей це діти з неблагополучних родин, як правило, захистити таку категорію осіб мало у кого виникає бажання. Найчастіше такі діти самостійно переживають душевні та фізичні страждання. У той час коли вони потребують батьківської любові та розуміння, останні прагнуть влаштувати особисте життя, розпивають алкогольні напої у колі друзів. Такі діти стають заручниками п'яних батьків і постійно роздратованих матерів.

Не минула ця проблема і Україну. Наша країна, як і більшість країн світу, переживає негативні соціальні процеси, які супроводжуються значними кризовими змінами у суспільстві. Одним із таких явищ є насильство.

Серед вчених, які в тій чи іншій мірі здійснювали дослідження питання дітей постраждалих від домашнього насильства необхідно відзначити таких як: Д. Пурас, О. Калашник, О. Кочемировська, Т. Цюман, О. Ковальова, М. Корнієнко, В. Бондар, Т. Войцях, В. Мельничук, В. Поуль, Є. Лук'янов, Т. Матюшкова, Стромило А., Джуза А. Однак, з урахуванням значних наукових здобутків, багато важливих питань все-таки продовжують мати дискусійний характер та, відповідно, потребують уваги та поглибленого аналізу. Наведені дослідження частково розкривають види, особливості та

причини домашнього насильства щодо дітей, частково зосереджена увага на особливостях опитування дітей постраждалих від домашнього насильства, часом не враховані положення оновленого законодавства у цій сфері. На сьогодні існує потреба в дослідженні особливостей психологічних, тактичних прийомів, які застосовуються під час опитування дітей, які стали жертвами домашнього насильства з урахуванням вже напрацьованих моделей світовою спільнотою.

У зв'язку з цим метою даного дослідження є визначення причин насильства над дітьми, надання обґрунтованих пропозицій з удосконалення прийомів для ефективного та успішного опитування дітей, які стали жертвами домашнього насильства, детальніше розтлумачити алгоритм дій особи, яка здійснює опитування дитини-жертви, систематизувати структуру органів та посадових осіб, які першочергово повинні надавати допомогу постраждалим особам, надати пропозиції щодо прийомів спілкування та шляхи удосконалення знань для працівників ювенальної превенції, які безпосередньо спілкуються з постраждалими від домашнього насильства дітьми.

Насильство – умисний фізичний чи психологічний вплив однієї особи на іншу, проти її волі, що спричиняє цій особі фізичну, моральну, майнову шкоду, або містить у собі загрозу заподіяння зазначеної шкоди зі злочинною метою. Такий вплив на особу здійснюється вчиненням певних умисних діянь. Особа, яка вчиняє насильницькі діяння, усвідомлює їх характер, передбачає наслідки цих діянь і бажає або свідомо допускає їх настання [1].

Насильство в сім'ї – будь-які умисні дії фізичного, сексуального психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини так і громадянина і наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психологічному здоров'ю [2].

Окреме місце серед суб'єктів, які стали жертвами насильства в сім'ї є діти. Насильство та жорстоке поводження з дітьми стає все більш поширеним явищем. Це проблема повинна вирішуватися як кожною родиною окремо, так і суспільством в цілому. Держава на чолі з органами державної влади не повинна стояти осторонь, а здійснювати захист такої категорії дітей. Діти, що живуть у сім'ях де відбувається насильство неминуче травмуються. Наслідки негативно впливають на розвиток фізичного та психологічного здоров'я.

Насильство щодо дітей не обмежуються певною політичною чи економічною системою. Цій проблемі пріоритетну увагу приділяє вся світова спільнота. Хоча проблеми насильства щодо дітей сьогодні прикро вражає, проте жорстокість та насильство у поводженні з дітьми стає дедалі актуальнішим в усьому світі. Європейські держави протягом багатьох років відпрацьовуючи шляхи подолання прояви насильства щодо дітей, мають як вдалі програми, так і такі, що не принесли відчутного результату.

Про гостроту цієї проблеми для нашої країни свідчить державна статистика. Згідно з офіційною статистикою, останніми роками значно збільшилася кількість випадків насильства й іншої агресивної поведінки щодо дітей. Практики констатують, що такі правопорушення є переважно латентними, оскільки їх складно виявляти й розслідувати, адже рідні та близькі потерпілих здебільшого не звертаються до правоохоронних органів, намагаючись уникнути слідчої та судової тяганини. Нерідко дитину, яка намагається себе захистити, звинувачують у брехні, цькують і принижують.

«Статистика вражає – кожна третя родина в Україні зустрічається з насильством. Від 1 до 3 мільйонів дітей щороку стають його свідками чи жертвами. Наслідки цього – крім фізичних, глибокі душевні травми, які не загоїти ніколи. Загалом за 2020 рік за ст. 126-1 Кримінального кодексу України засуджено 778 осіб. Ситуація загострилась у зв'язку з карантинном, коли кривдники і жертви вимушено опинились у закритому просторі. За 2020 рік кількість звернень з приводу насильства зростає більш ніж наполовину. З них 86% надійшли від жінок, 12% від чоловіків і 2% – від дітей. Протягом минулого 2020 року в ЄРДР загалом зареєстровано близько 3 тисяч таких правопорушень, майже 2000 з них направлені до суду з обвинувальними актами. Торік вчинено злочини, пов'язані з насильством в сім'ї щодо 199 дітей. Тільки за січень-березень 2021 року зареєстровано понад 1000 таких кримінальних правопорушень, до суду вже передані більше 650 справ», - зазначає Генеральний прокурор України Ірина Венедіктова [3].

Серед найпопулярніших категорій проблем, з якими звертають на гарячі лінії – це проблеми психологічного здоров'я, випадки насильства над дітьми у власних сім'ях (31 тис. звернень за 2020 рік) та стосунки в родині (конфлікти та непорозуміння), 75% дітей та підлітків, які звертаються на гарячу лінію – дівчата.

Насильство над дітьми – це фізичне, психологічне, сексуальне насильство або відсутність виховання та піклування про дітей батьками, особами-опікунами чи сторонніми людьми, які доглядають за дітьми. Насильство над дітьми може містити будь-яку дію насильницького характеру, нехтування, зловживання або нездатність, небажання чи невміння виховувати й опікуватися дітьми від батьків чи інших осіб, що призводить до фактичної або потенційної шкоди дитині. Може спостерігатися в сім'ї, у місці проживання дитини, на вулиці або в організаціях, школах чи громадах, з якими дитина взаємодіє [4].

Здебільшого насильство в сім'ї здійснюється чоловіком стосовно своєї дружини. Розповсюджені випадки коли насильство здійснює батько відносно своїх неповнолітніх дітей. Однак насильство може здійснюватися як матір'ю, так і батьком. У випадку коли мати сама є жертвою насильства, вона може вчиняти негативні, насильницькі дії щодо своєї дитини як компенсаторний механізм свого приниження чоловіком. А у подальшому діти, які вирости в

атмосфері насильства, будують свої стосунки з батьками на основі такого ж насильства.

На підставі положень Конституції України і Конвенції ООН про права дитини 26 квітня 2001 року в Україні був прийнятий Закон «Про охорону дитинства», який визначає охорону дитинства стратегічним загальнонаціональним пріоритетом і з метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист та всебічний розвиток встановлює основні засади державної політики у цій сфері [5].

Жорстоке ставлення щодо дитини часто включає фізичне насильство, інцест і сексуальне насильство, а також психологічно негативне звернення, що може мати на увазі, наприклад, ігнорування дитини або залучення до насильства між батьками чи іншими членами сім'ї. Постраждалою дитиною визнається не лише та, яка зазнала домашнього насильства, а й свідок (очевидець) такого насильства. Жорстоке ставлення до дитини і нехтування її інтересами можуть мати різні види і форми, але їх наслідками завжди є серйозний збиток для здоров'я, розвитку і соціалізації дитини, нерідко й загроза її життю, що навіть є причиною смерті.

Домашнє насильство над дітьми має в собі 4 форми насильства: фізичне, економічне, психологічне, сексуальне.

Фізичне насильство - нанесення дитині батьками чи особами, що їх заміняють, вихователями чи іншими особами фізичних травм, різних тілесних ушкоджень, що завдають збиток здоров'ю дитини, порушують її розвиток і позбавляють життя. Ці дії можуть здійснюватися у формі побиття, катування, штовхань, у вигляді ударів, ляпасів, припікання гарячими предметами, рідинами, запаленими сигаретами, у вигляді укусів і з використанням усіляких предметів як знаряддя бузувірства. У деяких родинах як дисциплінарну міру використовують різні види фізичного покарання - від потиличників і ляпанців до пороття ременем. Необхідно усвідомлювати, що фізичне насильство - це фізичний напад (катування), воно майже завжди супроводжується словесними образами і психічною травмою.

Ознаки, що притаманні дітям, які тривалий час потерпають від фізичного насильства в сім'ї:

- самокаліцтво (заподіяння дитиною травм самій собі);
- крововиливи сітківки ока;
- зсув суглобів, переломи кісток, гематоми;
- забиті місця на тілі, сідницях або голові, які мають особливу форму предмета (наприклад, має форму пряжки ременя, долоні, лозини); рани і синці, різні за часом виникнення та/або у різних частинах тіла (наприклад, на спині та грудях одночасно), або незрозумілого походження;
- сліди укусів людиною;
- незвичні опіки (наприклад, цигаркою або розжареним посудом).

Сексуальне насильство щодо дитини проявляється у протиправному посяганні на статеву недоторканість дитини (хлопчика чи дівчинки) для задоволення сексуальних потреб або отримання вигоди. Відповідно до українського законодавства за вчинення будь-яких дій сексуального характеру щодо дитини настає кримінальна відповідальність. Фізичне розбещення – це, зокрема, оголення зовнішніх статевих органів винуватої або потерпілої особи, поцілunki, непристойні дотики, які викликають статеве збудження, навчання онанізму, вчинення у присутності потерпілого гетеросексуального коїтусу, мужолозтва або іншої дії сексуального характеру.

Виділяють наступні статті Кримінального кодексу України (далі – КК України), що передбачають кримінальну відповідальність за вчинення дій сексуального характеру щодо дитини:

- зґвалтування (ст. 152 КК України)
- сексуальне насильство (ст. 153 КК України)
- примушування до вступу в статевий зв'язок (ст. 154 КК України)
- статеві зносини з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку (ст. 155 КК України)
- розбещення неповнолітніх (ст. 156 КК України)
- ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів (ст. 301 КК України)
- створення або утримання місць розпусти і звідництва (ст. 302 КК України)
- сутенерство або втягнення особи у заняття проституцією (ст. 303 КК України).

Дії сексуального характеру щодо дитини – це залучення дитини за її згодою або без такої згоди до сексуальних дій з дорослим з метою отримання останнім сексуального задоволення або вигоди [6;156].

Сексуальне зловживання дітьми охоплює дії від небажаного (проти її волі) дотику до інтимних частин тіла або підглядання за ними до зґвалтування, а також залучення дітей та підлітків до протиправної діяльності в сфері секс-індустрії (до проституції, у тому числі ритуальної, порнографії тощо). Серед його форм:

- примушення дитини торкатися статевих органів дорослої людини, гри сексуального характеру з дитиною, імітація статевого акту з нею, вимога спати в одному ліжку з особою іншої статі;
- вагінальний, анальний та оральний секс з дитиною;
- залучення дитини до комерційного сексу, зйомок у порнографії, примушення до надання сексуальних послуг іншим особам вихованців закритих закладів, а також щоб «підтвердити любов» або доказати права належати до певної групи тощо;

– створення умов, за яких дитина постійно спостерігає за статевими стосунками інших людей (залучення до перегляду порнографії, сексуальні зносини на очах у дитини, у т. ч. комерційні або безладні);

– підглядання (або здійснення відео-фіксації) за дитиною у момент здійснення нею гігієнічних процедур, роздягання, примушення митися, роздягатися / одягатися у своїй присутності або присутності інших дітей та/або дорослих тощо;

– розбещення дитини шляхом спілкування в Інтернеті;

– повна заборона сексуальних контактів підлітка, постійний контроль за збереженням цноти, примусові гінекологічні огляди.

Найбільш прихованою формою насильства є сексуальне насильство в сім'ї. В 75% випадків гвалтівники знайомі дітям в тій чи іншій мірі, причому у 45% випадків з них нападником стає родич (частіше за все батько, вітчим, піклувальник), у 30% – більш далекий знайомий (наприклад, друг брата, коханець матері). Найрозповсюджені прояви сексуального насильства в сім'ї можуть мати форму, зокрема: зґвалтування, примус до небажаних сексуальних контактів, сексуальні домагання, розбещення дітей, втягування дитини у заняття дитячою проституцією або дитячою порнографією тощо [7].

Ознаки, що притаманні дітям, які тривалий час потерпають від сексуального насильства в сім'ї:

- знання термінології та жаргону, не властивого дітям;
- висипи в паху, захворювання, що передаються статевим шляхом (для дітей молодшого та підліткового віку);
- ознаки вагінального або анального проникнення стороннього тіла;
- підліткова проституція;
- вагітність (для підлітків);
- сексуальні злочини серед неповнолітніх;
- сексуальні домагання до дітей, підлітків, дорослих;
- нерозбірлива та/або зухвала сексуальна поведінка;
- уникнення контактів з однолітками, відсутність догляду за собою.

Найбільш гостро серед дітей постає проблема психологічного насильства в сім'ї. Це пов'язано, здебільшого, з їхньою вразливістю та необізнаністю. Вразливість дітей до насильства пояснюється їхньою фізичною, психологічною та соціальною незрілістю, а також залежним (підлеглим) становищем стосовно дорослих, незалежно від того, чи є це батьки, чи опікуни.

До найбільш поширених різновидів психологічного насильства над дітьми належать:

- поведіння з дітьми як із підлеглими, рабами чи слугами;
- покарання;
- використання своїх переваг – росту, розмірів та сили;
- крики;
- погрози покинути, розлюбити дитину;

- загроза суворого покарання Богом, судом, поліцією, школою, спецшколою, притулком, родичами та психіатричною лікарнею;
- приниження, присоромлення дитини;
- постійно підкреслення недоліків;
- використання дітей у конфліктах між батьками;
- звинувачення дітей у конфліктах між батьками;
- звинувачення дитини у всіх проблемах;
- ігнорування;
- недостатнє забезпечення дитини наглядом та опікою;
- недостатнє задоволення потреб дитини і їжі, одязі, освіти, медичний допомозі за умови, що батьки матеріально спроможні зробити це.

Ознаки, що притаманні дітям, які тривалий час потерпають від психологічного насильства в сім'ї:

- замкненість;
- демонстрація повної відсутності страху;
- неврівноважена поведінка;
- агресивність, схильність до нищення і насильства;
- уповільнене мовлення, нездатність вчитися, відсутність загальновідомих знань, невміння читати, писати та рахувати;
- надто висока зрілість та відповідальність у порівнянні зі звичайними для цього віку;
- уникання однолітків, бажання гратися лише з маленькими дітьми;
- занадто низька самооцінка;
- тривожність;
- намагання справити враження людини, що живе в злиднях;
- демонстрація страху перед появою батьків та/або необхідністю йти додому;
- страх фізичного контакту;
- депресія, спроби самогубства;
- вживання алкоголю або наркотиків;
- психосоматичні хвороби;
- насильство щодо свійських тварин та до слабших істот загалом;
- почуття провини за отримання фізичних ушкоджень.

Домашнє насильство щодо неповнолітніх членів сім'ї у більшості випадків асоціюється з застосуванням фізичної сили, однак прояв протиправних дій щодо дітей може виявлятися також у економічному насильстві.

В Законі України від 7 грудня 2017 р. № 2229-VIII «Про запобігання та протидію домашньому насильству» економічне насильство визначено як форма домашнього насильства, що включає умисне позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна, коштів чи документів або можливості користуватися ними, залишення без догляду чи піклування, перешкоджання в отриманні необхідних послуг з лікування чи реабілітації, заборону працювати,

примушування до праці, заборону навчатися та інші правопорушення економічного характеру [8].

Економічне насильство щодо дитини є особливо небезпечним, оскільки його наслідком може стати фізична або емоційна шкода різного ступеня, що, у свою чергу, може призвести до серйозної травми чи навіть до смерті. У такому випадку економічне насильство яскраво проявляється через таку категорію як нехтування – хронічну нездатність батьків або осіб, що здійснюють догляд, забезпечити основні потреби дитини у відповідній їй віку турботі, в їжі, одязі, житлі, медичному догляді, освіті, захисті та інше [9].

Нехтування потребами дітей може стосуватися таких сфер:

- фізичної (відсутність необхідної їжі, житла, одягу, належного догляду);
- медичної (відсутність медичного догляду);
- освітньої (відсутність навчання, турботи про задоволення потреби в освіті);
- емоційної (брак уваги до емоційних потреб дитини, відсутність психологічної підтримки, дозвіл вживати алкоголь, наркотики або бути у складі угруповань з делінквентною поведінкою) [10].

Економічним насильством щодо дитини є дії як одного, так обох батьків, що полягають у:

- незадоволенні основних потреб дитини;
- відмови або зволіканні у виплаті аліментів;
- повній відмові дитині в грошах;
- контролюванні дитини за допомогою грошей;
- відмови дитині у підтримці;
- використанні дитини як засобу торгу при розлученні;
- нав'язуванні дитині економічно обмеженого способу проживання без достатньої для цього потреби;
- примушування дитини важко працювати або жебракувати [11;387].

До економічного насильства над дитиною належить і тимчасове або повне залишення її без догляду чи піклування, перешкоджання в отриманні необхідних послуг з лікування чи реабілітації, відпочинку тощо .

Одним із найбільш поширених проявів економічного насильства в Україні є вигнання з дому (квартири), що в переважній більшості випадків застосовується до жінок та дітей.

Ознаки, що притаманні дітям, які тривалий час потерпають від економічного насильства в сім'ї:

- брудний та пошкоджений одяг, невідповідний до сезону;
- безсоння;
- недотримання гігієнічних норм;
- медичні проблеми, які не піддаються лікуванню;
- ховання або крадіжка їжі;
- відсутність або низький рівень соціальних навичок;

- бездоглядність;
- нездатність до навчання, невідповідність розумових здібностей віковим нормам.

Слід наголосити на тому, що зазвичай дитина-жертва страждає одночасно від декількох видів насильства. Так, інцест (сексуальне насильство) неминуче супроводжується руйнуванням сімейних стосунків та довіри в сім'ї, маніпулятивними стосунками, а часто й залякуванням із боку кривдника, що кваліфікується як психологічне насильство. Складовою частиною практично усіх видів насильства є фізичне (побиття) та емоційне (загрози вбити або покалічити).

Насильство щодо дітей можна класифікувати і за такими ознаками:

- стратегія кривдника (явне або приховане);
- час (тепер чи в минулому);
- тривалість (одноразове, систематичне, таке, що триває роками);
- місце і оточення (вдома - від батьків; у школі - від педагогів чи інших дітей; на вулиці - від дітей чи незнайомих дорослих).

Будь-який вид жорстокого поводження щодо дітей веде до найрізноманітніших наслідків, проте об'єднує їх одне - завдання шкоди здоров'ю чи небезпека для життя дитини.

Наслідки жорстокого поводження з дітьми. Діти, що зазнали різного роду насильства, самі стають агресивними, що найчастіше виливається на більш слабких: молодших за віком дітей, на тварин. Часто їхня агресивність виявляється в грі, часом спалахи їхнього гніву не мають видимої причини. Деякі з них, навпаки, надмірно пасивні, не можуть себе захистити. І в тому, і в іншому випадку порушується контакт, спілкування з однолітками. У занедбаних, емоційно депривованих дітей прагнення будь-яким шляхом привернути до себе увагу іноді виявляється у вигляді зухвалої, ексцентричної поведінки [12; 142].

Згідно з «Методичними рекомендаціями щодо запобігання та протидія насильству» від 18.05.2018 № 1/11-5480 розроблені Міністерством освіти і науки України спільно з Міністерством молоді та спорту України, розрізняють наближені та віддалені наслідки жорстокого і недбалого ставлення до дітей [15].

До наближених наслідків належать фізичні травми, ушкодження, а також блювота, головний біль, втрата свідомості, характерні для синдрому стресу, що розвивається в маленьких дітей, яких беруть за плечі і сильно трясуть. Окрім зазначених ознак, у дітей під час цього синдрому з'являється крововилив в очні яблука. До найближчих наслідків належать також гострі психічні порушення у відповідь на будь-який вид агресії, особливо на сексуальну. Такі реакції можуть проявлятися у прагненні кудись тікати, сховатися або глибокій загальмованості, зовнішній байдужності. У будь-якому випадку, дитина охоплена надзвичайним страхом, тривогою та гнівом.

У старшому віці можливий розвиток депресії з почуттям власної нікчемності, неповноцінності.

Віддалені наслідки - це порушення фізичного і психічного розвитку, соматичні захворювання, особистісні та емоційні порушення, соціальна невлаштованість:

1) *порушення фізичного і психічного розвитку* - у більшості дітей, що живуть у родинах, де застосовуються важкі фізичні покарання, лайка на адресу дитини і є «методами виховання», чи в родинах, де діти позбавлені тепла, уваги, наприклад у родинах батьків-алкоголіків, наявні ознаки затримки фізичного і нервово-психічного розвитку. Закордонні фахівці назвали цей стан дітей «нездатністю до процвітання».

Діти, що зазнавали жорстокого ставлення до себе, часто відстають у рості, масі чи у тому та іншому від своїх однолітків. Вони пізніше починають ходити, говорити, рідше сміються, вони значно гірше встигають у школі, ніж їхні однолітки. У таких дітей часто спостерігаються "дурні звички": кусання нігтів, розгойдування. Та й зовні діти, що живуть в умовах зневаги їхніх інтересів, фізичних й емоційних потреб, виглядають по-іншому, ніж діти, що живуть у нормальних умовах: у них припухлі, «заспані» очі, бліде обличчя, скуйовджене волосся, неохайність в одязі, інші ознаки гігієнічної занедбаності - педикульоз, висипання, неприємний запах від одягу і тіла.

2) *різні захворювання як наслідок жорстокого поводження* - можуть носити специфічний для окремого виду насильства характер: наприклад, під час фізичного насильства наявні ушкодження частин тіла і внутрішніх органів різного ступеня тяжкості, переломи кісток. Під час сексуального насильства можуть бути захворювання, що передаються статевим шляхом: інфекційно-запальні захворювання геніталій, сифіліс, гонорея, СНІД, гострі і хронічні інфекції сечостатевої системи, травми, кровотечі із статевих органів і прямої кишки, розриви прямої кишки і піхви, випадання прямої кишки. Під час сексуального насильства - непояснений (якщо ніяких захворювань органів черевної порожнини і малого таза не виявляється) біль внизу живота.

Незалежно від виду і характеру насильства у дітей можуть спостерігатися різні захворювання, що належать до психосоматичних: ожиріння чи, навпаки, різка втрата ваги, що обумовлено порушеннями апетиту. Під час емоційного (психічного) насильства нерідко бувають шкірні висипання, алергічна патологія, виразка шлунку. Часто в дітей розвиваються такі нервово-психічні захворювання, як тики, заїкуватість, енурез (нетримання сечі), енкопрез (нетримання калу), деякі діти повторно потрапляють у відділення невідкладної допомоги з приводу випадкових травм, отруєнь;

3) *психічні особливості дітей, які постраждали від насильства* - практично всі діти, що постраждали від жорстокого поводження і зневажливого ставлення, пережили психічну травму, в результаті чого вони

мають визначені особистісні, емоційні і поведінкові особливості, що негативно впливають на їхнє подальше життя.

Найбільш універсальною і важкою реакцією на будь-яке, а не тільки сексуальне насильство, є низька самооцінка, що сприяє збереженню і закріпленню психологічних порушень, пов'язаних з насильством. Особистість з низькою самооцінкою переживає почуття провини, сорому. Для неї характерна постійна переконаність у власній неповноцінності, у тому, що «ти гірша за всіх». Внаслідок цього дитині важко домогтися поваги оточуючих, успіху, спілкування її з однолітками ускладнені.

Серед цих дітей, спостерігаються часті депресії, навіть у дорослому віці. Це виявляється в приступках занепокоєння, безпричинної туги, почуття самотності, порушеннях сну. У старшому віці у підлітків, можуть спостерігатися спроби закінчити життя самогубством.

Почуваючи себе нещасливими, знедоленими, пристосовуючись до ненормальних умов існування, намагаючись знайти вихід з ситуації, вони і самі можуть стати маніпуляторами. Це, зокрема, стосується сексуального насильства, коли в обмін на обіцянку зберігати таємницю і не ламати звичного сімейного життя, діти вимагають у дорослих гвалтівників гроші, солодощі, подарунки;

4) *соціальні наслідки жорстокого поводження з дітьми* - шкода для жертви і для суспільства (два наслідки, що виявляються одночасно).

Діти, що пережили будь-який вид насильства, відчують труднощі соціалізації: у них порушені зв'язки з дорослими, немає відповідних навичок спілкування з однолітками, вони не мають достатнього рівня знань і ерудиції, щоб завоювати авторитет у школі тощо. Вирішення своїх проблем діти-жертви насильства - часто знаходять у кримінальному, асоціальному середовищі, а це часто поєднано з формуванням у них пристрасті до алкоголю, наркотиків, вони починають красти і здійснювати інші протиправні дії.

Дівчата нерідко починають займатися проституцією, у хлопчиків може порушуватися статева орієнтація. І ті й інші згодом відчують труднощі у разі створення власної родини, вони не можуть дати своїм дітям досить тепла, оскільки не вирішені їхні власні емоційні проблеми.

Наслідки жорстокого поводження та незадоволення потреб дітей залежать від їхніх вікових особливостей, а саме:

- ранній вік - немовлята не реагують на розлуку з батьками, не виявляють ознак страху перед незнайомими людьми; не здатні розрізняти людей, значущих для них, та незнайомих; часто пасивні, апатичні, не реагують на оточуючих. Вони не дивляться в очі, не виявляють емоцій, коли до них хтось розмовляє, не в змозі привертати та утримувати увагу дорослих невербальними засобами; можуть розгойдуватися, битися головою об стіну тощо; постійно плачуть або не плачуть взагалі. Діти раннього віку часто не можуть сформувати прив'язаність до своїх основних вихователів (батьків)

або мають нестійку прив'язаність, що характеризується відчуттям тривоги, плаксивістю. Вони часто не в змозі формувати ігрові навички, відмовляються від участі у грі, що може вплинути на формування їхніх стосунків з іншими дітьми. Вони можуть ставати агресивними та завдавати шкоди іншим дітям; часто вважають себе "поганими";

- дошкільний вік - проблеми щодо фізичного розвитку: недостатній для віку зріст, слабкий м'язовий тонус, погана координація рухів, незграбна хода; хворобливість (особливо захворювання верхніх дихальних шляхів), розлади кишково-шлункового тракту; відсутність інтересу до рухливих ігор.

- молодший шкільний вік - діти не очікують (не шукають) допомоги дорослих, намагаються своїми діями та словами довести, що вони в змозі самостійно про себе подбати (що є фактично захисною реакцією, яка спричинена недовірою до дорослих); іноді не реагують на похвалу та позитивну увагу; діти намагаються виправдати очікування дорослих та беруть на себе їх зобов'язання. У них виникають проблеми при спілкуванні з однолітками (відчують себе неповноцінними та не вартими спілкування з іншими, можуть мати низьку самооцінку, гостро реагують на сприйняття їх однолітками, можуть відчувати сором і розгублення, якщо їм здається, що вони не виправдовують очікування однолітків); можуть намагатися контролювати та експлуатувати інших дітей, командувати ними або залякувати. У таких дітей можуть виникати труднощі у навчанні, їх лякає шкільне середовище, в якому необхідно виконувати численні правила, вони часто не здатні концентруватися на виконанні завдань, для них характерні часті емоційні сплески, нездатність спокійно працювати на уроках. Вони схильні до асоціальних проявів - б'ють інших дітей, вживають ненормативну лексику, пошкоджують речі, говорять неправду, крадуть тощо;

- підлітковий вік - рівень емоційного розвитку не відповідає фізичному (емоційно дитина виявляє високий рівень обізнаності щодо статевих відносин та готовність до них при фізичній незрілості, погано розуміє себе й оточуючих і не може описати, чим відрізняється від інших людей). Дитина соромиться свого тіла, одягається невідповідно до розміру чи обставин - або в занадто великий, яким намагається прикрити свої частини тіла, або в занадто відвертий одяг.

Як правило, самооцінка є заниженою чи завищеною (підлітки, які в результаті насилля мали травми, після яких залишилися шрами чи каліцтво, в переважній більшості мають низьку самооцінку, через що нерідко перебільшують значимість дорослої людини). Іноді дитина не ідентифікує себе зі своїми однолітками, однак не має довірливого ставлення до дорослих, є замкнутою.

Факт статевого дозрівання сприймається (особливо дівчатками) як наслідок спричиненої раніше фізичної шкоди. Про наявність серйозних психологічних проблем свідчать виникнення розладів шлунку, зокрема такі захворювання як анорексія та булімія.

Свідченням сексуального насильства над дитиною може бути її сприйняття себе як «зіпсованої» людини, внаслідок чого вона має сильне відчуття сорому та провини, негативне ставлення до власного тіла. В неї відсутня самоповага. Вона має недовіру до інших, боїться осіб протилежної статі та фізичних контактів, подібних до обіймів чи дотиків. Як захисна реакція на дисфункційну ситуацію в сімейному оточенні для дитини стає характерною проблемна поведінка: вона нерегулярно відвідує школу, порушує дисципліну, буває надмірно агресивною, безпідставно критикує батьків та близьке оточення.

Отже, будь-який вид насильства формує у дітей такі особистісні і поведінкові особливості, які роблять їх малопривабливими і навіть небезпечними для суспільства.

У положеннях Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» викладено *перелік державних органів та інших структур що надають допомогу постраждалим від домашнього насильства та притягненню зловмисників до відповідальності*. До них належать:

- органи опіки та піклування (захищають права та інтереси постраждалої дитини, дитини-кривдника, у тому числі шляхом звернення до суду, представництва прав та інтересів дитини у суді при розгляді питань, пов'язаних із здійсненням актів домашнього насильства, зокрема про видачу обмежувального припису; надають згоду на отримання соціальних послуг постраждалою дитиною, дитиною-кривдником, якщо батьки, інші законні представники дитини є кривдниками або ухиляються від захисту прав та інтересів дитини; влаштовують дитину в сім'ю патронатного вихователя у разі неможливості проживання дитини із своїми батьками, іншими законними представниками у зв'язку із вчиненням домашнього насильства стосовно цієї дитини або за її участі тощо);

- служби у справах дітей (приймає та розглядає заяви і повідомлення про домашнє насильство стосовно дітей та за участю дітей, у тому числі повідомлень, що надійшли до колл-центру з питань запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей; влаштовує дитину в центр соціально-психологічної реабілітації дітей, притулок для дітей служби у справах дітей; порушує перед органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування питання про притягнення до відповідальності згідно із законом посадових осіб у разі невиконання або неналежного виконання ними обов'язків під час виявлення фактів домашнього насильства, роботи з постраждалою дитиною, дитиною-кривдником тощо);

- органи Національної поліції України (приймають та розглядають заяви та повідомлення про вчинення домашнього насильства, у тому числі розглядають повідомлення, що надійшли до колл-центру з питань запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей, вживають заходи для його припинення та

надають допомогу постраждалим особам з урахуванням результатів оцінки ризиків у порядку, визначеному центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, спільно з Національною поліцією України тощо);

- органи управління освітою, заклади та установи системи освіти (забезпечують підготовку фахівців відповідної кваліфікації та галузі знань з метою належного виконання ними функцій із запобігання та протидії домашньому насильству; забезпечують впровадження в освітній процес на всіх освітніх рівнях, у тому числі включення до освітніх програм і планів, питань запобігання та протидії домашньому насильству; забезпечують включення до освітньо-професійних програм під час встановлення державних стандартів освіти питань запобігання та протидії домашньому насильству тощо);

- установи і заклади охорони здоров'я (повідомляють уповноваженим підрозділам органів Національної поліції України про виявлення ушкоджень, що могли виникнути внаслідок вчинення домашнього насильства, а в разі виявлення ушкоджень у дитини - також службу у справах дітей; у разі виявлення тілесних ушкоджень забезпечують в установленому порядку проведення медичного обстеження постраждалих осіб; надають медичну допомогу постраждалим особам з урахуванням індивідуальних потреб тощо);

- центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (приймають інформацію про випадки вчинення домашнього насильства або реальної загрози його вчинення; забезпечують надання особам, які постраждали від домашнього насильства, психологічної, соціально-педагогічної, соціально-економічної, інформаційної та юридичної допомоги; у разі необхідності направляють постраждалих осіб до центрів соціально-психологічної допомоги);

- центри соціально-психологічної допомоги (надають в умовах цілодобового стаціонару допомогу та тимчасовий притулок особам, які опинилися у складних життєвих обставинах і потребують тимчасового притулку, у разі відсутності у зазначених осіб засобів до існування; надають соціальні послуги особам шляхом консультування за допомогою телефонного зв'язку, а також в умовах денного стаціонару без забезпечення тимчасовим притулком і харчуванням; надають консультації з питань застосування норм законодавства, допомогу в оформленні документів, забезпечує захист та реалізацію прав дітей, молоді та сімей, зокрема шляхом представлення їх інтересів перед третіми особами);

- соціальний центр матері та дитини (забезпечують тимчасове проживання жінок на сьомому-дев'ятому місяці вагітності та матерів з дітьми віком від народження до 18 місяців, які опинилися у складних життєвих обставинах, що перешкоджають виконанню материнському обов'язку; забезпечують проведення попередньої співбесіди спеціаліста-психолога з

жінками, які звертаються до центру, ознайомлення їх з правилами внутрішнього розпорядку та метою роботи працівників центру);

- інші загальні та спеціалізовані служби підтримки постраждалих осіб.

Особливу увагу необхідно звернути на *особливості методу опитування* дитини, що пережила насильство в родині. У зв'язку з тим, що дитина після вчинення над нею насилля знаходиться у пригніченому, заляканому, стресовому стані, особа, яка опитує таку дитину повинна показати їй свою увагу та розуміння. Важливо запевнити дитину у тому, що їй буде надана допомога, і що її ніхто не звинувачує у насильстві.

Процес опитування дітей являється складною процедурою, ніж це здається зі сторони. Враховуючи те, що діти різного віку мають певні рівні розвитку, це може призвести до перекручення інформації. Тому важливо щоб під час опитування такої категорії осіб були присутні досвідчені психологи, представники соціальних служб у справах дітей та працівники ювенальної превенції. Отримати інформацію про факти домашнього насилля можливо з різних джерел, однак інформація отримана від дитини-жертви часто буває єдиним головним доказом у справі.

Важливо пам'ятати, що спілкування з дитиною окремо від батьків підвищує вірогідність того, що дитина розповість співробітнику поліції правду про свої пережиті страхи. У випадку, якщо опитування дитини буде проходити у присутності батьків, є ризик того, що дитина буде говорити те, що хочуть почути її батьки, а не те, що відбулося насправді.

В процесі опитування необхідно звертати увагу на особливості дитини:

- наскільки дитина піддається навіюванню;
- як легко досягти того, щоб дитина розгубилася;
- як часто дитина говорить неправду;
- яка стратегія опитування є найбільш ефективною;
- що саме викликає зміни у свідченнях;
- чому так відбувається, що одні більше говорять про свій досвід, а інші – менше.

Надійність отриманої інформації залежить від:

- рівня розвитку дитини;
- особливості явища;
- методів проведення опитування.

Під час опитування необхідно враховувати:

- бажано як більш скоріше опитати дитину після вчиненого над нею насилля;
- враховувати те, що емоції дитини пов'язані з травмою, а опитування постійно його занурюють в ретротравматизацію;
- дитина краще запам'ятовує невербальну інформацію, яку може розповісти під час опитування та яку необхідно йому допомогти вербалізувати;

- необхідно уникати частих опитувань дитини, так як це може призвести до перекручування інформації;
- пам'ятати, що стрес впливає на пам'ять дитини, тому необхідно звернути увагу як насилля вплинуло на стан дитини, так як від цього будуть залежати покази, а ефект стресу залежить від ситуації та впливає на мозок.

Під час спілкування з дітьми, які постраждали від домашнього насилля однією з головних задач особи яка проводить опитування є необхідність встановити довірливих стосунків між ним та дитиною. Враховуючи психічну нестійкість та травмованість дитини, більшість дітей не можуть розповісти дорослим про те, що з ними сталося, з причин того, що їм не повірять. Дитина завжди сприймає кривдника як сильнішу та авторитетнішу людину, тому вважає, що версію агресора сприйматимуть, а її ні. Ще однією з особливостей спілкування є прояв співчуття. Дитина повинна відчувати, що особа, яка її опитує дійсно шкодує, що так сталося, що їй співчують і її розуміють.

Завжди необхідно пам'ятати, що дитина, яка постраждала від насилля дуже часто відчуває провину від того, що з нею трапилося. Тому дорослий не повинен засуджувати дитину, а навпаки створити безпечні та комфортні умови під час розповіді дитини про обставини справи, підтримувати та схвалювати поведінку дитини, проявляти бажання знайти вихід із ситуації насильства. Якщо особа яка опитує допоможе подолати страхи у дитини, то це дасть змогу на отримання як можливо більше інформації про негативні події які сталися з дитиною.

При спілкуванні з дитиною, яка постраждала від насильства, неприпустимо [13;196]:

- «Читати нотацій»;
- відволікатися від розмови з дитиною;
- обіцяти нагороду за надання інформації;
- примушувати відповідати, наполягати розказати правду, навіть якщо впевнені, що дитина обманює; вимагати детальної інформації за умови, якщо дитина не розповідає всього, що, на вашу думку, їй відомо достеменно;
- провокувати дитину питанням, як би вона хотіла покарати кривдника(-цю), що, на її думку, має бути справедливим покаранням за вчинене;
- засуджувати будь-яку з відповідей, почуту від дитини. Виправляти «неправильну відповідь». У такому випадку допоможуть додаткові питання;
- давати припущення щодо того, хто винен;
- проявляти роздратування, перебивати, підганяти дитину;
- розпитувати дитину, чому злочинець завдав кривди саме їй. Дитина не усвідомлює цього і часто звинувачує себе;

- давати надію на те, в чому самі не певні, наприклад, «з тобою більше ніколи не станеться нічого поганого», чи «подібні дії ніколи не повторяться»;
- обіцяти дитині, що ви не збираєтеся розказувати нікому про речі, які ви почуєте від неї. Може статися так, що інформацію щодо цієї справи треба буде передати до інших структур чи органів поліції;
- допускати жодного прояву зневаги до постраждалої особи. Виявляйте розуміння і повагу, сприймайте постраждалу дитину такою, якою вона є.

Процедура опитування дітей постраждалих від домашнього насильства регулюється окрім національного законодавства також і міжнародним. Так, згідно з п. 1 статті 35 Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства від 25.10.2007 р., яка ратифікована Верховною Радою України у 2012 році та є частиною національного законодавства, країни, які ратифікували Конвенцію, мають вжити необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення:

- проведення опитувань дитини без необґрунтованої затримки, відразу після повідомлення фактів компетентним органам;
- проведення опитувань дитини, якщо це необхідно, у спеціально обладнаному та прилаштованому для цього приміщенні;
- проведення опитувань дитини особою, спеціально підготовленою для таких цілей;
- проведення всіх опитувань дитини одними й тими самими особами, якщо це можливо, та де це доцільно;
- якомога меншої кількості опитувань і настільки, наскільки це є вкрай необхідним для цілей кримінального провадження;
- можливості супроводження дитини її законним представником або, де це доцільно, дорослим, якого вона сама вибирає, якщо стосовно цієї особи не буде винесено мотивованого рішення про інше.

Повністю погоджуємось з думкою Т.А. Мальованою, що при допиті дитини, вибір місця допиту відіграє досить важливу роль, оскільки проведення допиту у кабінеті співробітника поліції може мати негативні наслідки як для дитини, так і для справи у цілому. Дитина може замкнутись, не надати повних свідчень, які є важливими для встановлення істини у справі, а найголовніше може отримати додаткову психологічну травму, що завдасть шкоди її фізичному та психологічному здоров'ю [14;180].

Відповідно до міжнародних стандартів та світової практики опитування дитини, яка є потерпілою від насильницьких злочинів, домашнього насилля чи стала свідками насилля має бути проведено у дружній атмосфері для дитини, де вона відчуває захист і комфорт. Таким місцем є спеціально-обладнана кімната, яка називається – «зелена кімната». Такі кімнати обладнані, як того вимагають міжнародні стандарти, зручними для дітей меблями, необхідною відео- та аудіозаписуючою апаратурою, а також методичними матеріалами для роботи з дітьми.

Основна мета проведення опитування в такій кімнаті - зменшення повторної травматизації дитини у процесі опитування як завдяки спеціальним методикам та комфортній атмосфері, так і завдяки технічному оснащенню, яке дозволяє вести відеозапис допиту і в подальшому використовувати цей відеозапис для ведення слідства без проведення повторних допитів.

Отже, опитування дитини має особливий, чітко формалізований законодавством процес проведення. Однак, окрім дотримання на належному рівні законодавчої процедури проведення опитування дітей постраждалих від домашнього насильства необхідно володіти достатнім рівнем комунікативних знань, вміти орієнтуватися на вікові та психологічні особливості розвитку дитини-жертви під час спілкування з нею, враховувати емоційний стресовий стан дитини, який пов'язаний з травмою пережитого насильства. Проведення опитування потребує тактовності, стриманості, культури спілкування. Урахування специфіки розвитку дитячої психіки може суттєво допомогти під час встановлення істини у справі.

Необхідно зосередити свою увагу на місці проведенні опитування, не ставитись до цього формально, так як це може сприяти встановленню психологічного контакту й одержанню необхідної інформації, місце де дитина відчує захист і комфорт. Таким місцем є спеціально-обладнана кімната, яка називається – «зелена кімната».

Від того як вдало буде встановлений психологічний контакт з дитиною яка постраждала від домашнього насильства, які тактичні та психологічні прийоми застосовуватимуть, від того залежить досягнення основної мети – отримання повної та правдивої інформації та надання психологічної допомоги дитині-жертві домашнього насильства.

З урахуванням вищезазначеного пропонуємо науковій спільноті наступні висновки:

- Кодекс України про адміністративні правопорушення передбачає перелік правопорушень щодо вчинення домашнього насильства за які передбачено адміністративну відповідальність. Кримінальний кодекс України містить як загальні норми, що захищають всіх громадян від жорстокого поводження, так і норми, безпосередньо спрямовані на захист життя, здоров'я та недоторканності неповнолітнього;

- виділяємо два наслідки для дітей які пережили домашнє насильство, що виявляються одночасно: шкода для жертви і для суспільства. Діти, що пережили будь-який вид насильства, відчують труднощі соціалізації: у них порушені зв'язки з дорослими, немає відповідних навичок спілкування з однолітками, вони не мають достатнього рівня знань і ерудиції, щоб завоювати авторитет у школі тощо;

- пропонуємо особливу увагу звернути на особливості методу опитування дитини, що пережила насильство в родині. Окрім дотримання на належному рівні законодавчої процедури проведення опитування дітей

постраждалих від домашнього насильства необхідно володіти достатнім рівнем комунікативних знань, вміти орієнтуватися на вікові та психологічні особливості розвитку дитини-жертви під час спілкування з нею, враховувати емоційний стресовий стан дитини, який пов'язаний з травмою пережитого насильства;

- вважаємо, що забезпечення прав дитини, протидія кримінальним правопорушенням, пов'язаним із домашнім насильством відносно дітей повинно бути пріоритетом роботи правоохоронних органів нашої держави;

- суттєво покращити ситуацію з домашнім насильством над дітьми в Україні могло б посилення механізмів ідентифікації постраждалих дітей; підвищення ефективності реагування на повідомлення про домашнє насильство щодо дітей, зокрема з боку поліції та служб у справах дітей; поліпшення інформування про механізми захисту та служби допомоги для постраждалих від насильства дітей;

- доцільно було б, щоб вищі навчальні заклади переглянули підходи до навчання та звернули увагу щодо тактики спілкування поліцейських з дітьми, які постраждали від насильства. Зазначену проблему включити до курсів підвищення кваліфікації працівників поліції різних кадрових груп – слідчих і дізнавачів, дільничних офіцерів, співробітників ювенальної превенції, патрульних тощо;

- актуалізувати питання належної, обов'язкової підготовки підвищення кваліфікації фахівців які працюють з дітьми. Проводити з ними тренінги, курси підвищення кваліфікації, вебінари з проблемних питань щодо допиту неповнолітніх у несприятливих, складних, конфліктних ситуаціях де б детально вивчалися тактичні прийоми процедури допиту та опитування дітей та де б кожен мав можливість відпрацювати навички під час виконання практичних вправ, ситуаційних задач, сценаріїв, квестів тощо;

- провідну роль у профілактиці та подоланні домашнього насильства над дітьми повинна відігравати тісна взаємодія правоохоронних органів, які покликані захищати права дітей, з громадськими організаціями, котрі опікуються питаннями цього явища.

Література

1. Ю.С. Шемшученко, Юридична енциклопедія 6 т. Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, Київ 2002, ст. 720 — ISBN 966-7492-04-4. URL: <http://leksika.com.ua/13761106/legal/nasilstvo>
2. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2789-14>
3. Генпрокурор про боротьбу с домашнім насильством <https://www.gp.gov.ua/ua/news? m=publications& c=view& t=rec&id=292798>
4. Вікіпедія. URL:https://uk.wikipedia.org/wiki/Насильство_над_дітьми.

5. Конвенція про права дитини (20 листопада 1989 року), редакція зі змінами схваленими резолюцією. № 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21 грудня 1995 року.
6. Джужа А.О. Кримінально-правові та кримінологічні засади запобігання злочинам проти статевої недоторканності дитини : монографія / НАВС. – К., 2013. –193 с
7. Проблеми насильства над дітьми / URL: <http://familytimes.com.ua>.
8. Про запобігання та протидію домашньому насильству: закон України від 7 грудня 2017 року № 2229-19. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2229-19>.
9. Насильство в сім'ї : соціально-правова сутність та засоби протидії. URL: file:///C:/Users/Ira/Downloads/3874-7785-1- SM%20(1).p
10. What is child neglect. URL: <http://www.eschooltoday.com/childabuse/neglect-child-abuse/what-is-child-neglect.html>.
11. Сушик Н. Сутність, види, фактори виникнення насильства над дітьми в сім'ї. Матеріали Міжнародної науковопрактичної конференції «Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей» (м. Тернопіль, 29–30 квітня 2014 р.). Тернопіль, 2014. С. 385–388.
12. Стромило А. П. Насильство над дітьми та його наслідки / А. П. Стромило, С. А. Мукомел // Вісник Черкаського університету. Науковий журнал. - 2010. - N 121. - С. 140 – 143.
13. Андрєєнкова В.Л., Байдик В.В., Войцях Т.В., Калашник О.А. та ін., Запобігання та протидія проявам насильства: діяльність закладів освіти, Навчально-методичний посібник, Київ 2020, ФОП Нічога С.О., ст. 196
14. Т. Мальована, Місце проведення допиту дитини, яка потерпіла від злочину у кримінальному провадженні. Вісник кримінального судочинства №3/2015, ст.178-185.
15. «Методичні рекомендації щодо запобігання та протидія насильству» від 18.05.2018 //Зареєстровано в Міністерстві юстиції України № 1/11-5480
16. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства від 25.10.2007 р., ратифікація від 20.06.2012, підстава - 4988-VI

РОЗДІЛ 3. ПРЕВЕНЦІЯ ЯК ФУНКЦІОНАЛЬНА ПІДСИСТЕМА ЮВЕНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ

Баймуратов Михайло Олександрович

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри політичних наук і права
Державного закладу «Південноукраїнський
національний педагогічний
університету імені К. Д. Ушинського»,
заслужений діяч науки і техніки України,
член Комісії з правової реформи
при Президентові України

Наумкіна Світлана Михайлівна,

доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри політичних наук і права
Державного закладу «Південноукраїнський
національний педагогічний
університету імені К. Д. Ушинського»,
заслужений працівник освіти України.

3.1. Роль органів місцевого самоврядування у формуванні парадигми ювенальної превенції в територіальній громаді

Конституційно-правова легалізація, становлення та розвиток в Україні системи локальної демократії у вигляді місцевого самоврядування (далі – МСВ) стали одним з важливих факторів формування та розвитку феноменології демократичної правової державності, скерованої на підвищення потенціальних можливостей людини та її асоціації, в тому числі і територіальних людських спільнот, в сфері самоорганізації та самоідентифікації своїх екзистенційних інтересів, формування та реалізації конституційно-правового статусу людини (особистості) і громадянина на рівні локального соціуму, прояву, реалізації, охорони, захисту, гарантування прав і свобод людини.

Наведені тенденції фактично сприяють створенню на локальному рівні існування та функціонування соціуму в межах територіальної громади (далі – ТГ) локальної системи захисту прав і свобод людини. Отже, можна стверджувати, що в сфері МСВ здійснюється правозахисна діяльність, яка скерована на належне організаційне-правове супроводження та нормативно-правове забезпечення реалізації прав і свобод людини та їх захист. Невід'ємною частиною такої діяльності МСВ, його органів та суб'єктів виступає ювенальна превенція.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанням правоохоронної діяльності, правоохоронної системи та правоохоронних органів присвячені наукові роботи вітчизняних і зарубіжних правознавців різних історичних періодів. Так, осмисленню історико-правових і теоретико-правових аспектів правоохоронної діяльності присвячено наукові праці М. Ю. Бурдіна, Є. В. Білозьорова, Є. О. Гіди, С. Д. Гусарєва, В. А. Довбні, Є. С. Дурнова, А. М. Завального, А. М. Кучука, О. В. Нестерцової-Собакар, П. В. Онопенка, В. М. Петровського, Т. О. Пікуля, О. О. Самойленко, О. Д. Тихомирова, О. В. Тюріної, В. Г. Фатхутдінова, Р. Я. Шай та ін. Вивчення конституційно-правових засад реалізації правоохоронної функції ОМСВ, муніципальних форм і механізмів забезпечення та підтримки правопорядку здійснено в роботах М. О. Баймуратова, О. В. Батанова, В. Б. Дубовика, Т. І. Гудзь, Б. В. Калиновського, Н. В. Камінської, В. В. Кравченка, А. М. Колодія, А. Є. Шевченка та ін. Разом з тим, необхідно наголосити, що наведені вчені проводили свої дослідження фрагментарно, частково торкаючись здійснення органами місцевого самоврядування (далі – ОМСВ) правоохоронної функції. Більшість з наукових робіт вітчизняних вчених була присвячена дослідженню статусу муніципальної поліції, завданням, функціям, формам та методам її діяльності, особливостям співробітництва з правоохоронними органами – це дослідження В. О. Басс, В. Б. Дубовика, І. В. Зозулі, А. І. Камінського, Я. М. Когути, Ю. С. Назара, А. С. Поклонського, О. С. Проневича, А. В. Сергєєва, К. В. Сесемка та ін.

Своєю чергою, дослідження щодо участі ОМСВ в реалізації ювенальної превенції практично не проводились, що враховуючи на особливу важливість цього напрямку правоохоронної та правозахисної діяльності, що здійснюється в рамках ТГ, об'єктивує та актуалізує наведену проблематику.

Тому, метою статті є дослідження ролі органів місцевого самоврядування у формуванні парадигми ювенальної превенції в територіальній громаді.

Враховуючи на необхідність врахувати найбільш важливі аспекти досліджуваної проблематики, вважаємо за потрібне викласти основний матеріал дослідження, використовуючи його розподіл по відповідним частинам.

1. Правовий простір місцевого самоврядування як простір самоорганізації людини, її асоціацій та діяльності органів місцевого самоврядування

Конституційно-правова регламентація, регулювання та легалізація інституту локальної демократії у вигляді МСВ, тобто самоорганізації сукупності людей-жителів відповідних територій держави, що була вперше в історії вітчизняного конституціоналізму реалізована Конституцією України 1996 року, – сприяли здійсненню та усвідомленню об'єктивізації, суттєвій

соціальної актуалізації та функціонально-діяльнісній контекстуалізації проблематики формування, значення і ролі правового простору локальної демократії, більш поглибленим і фундаментальним дослідженням його функціонування, нормативно-правового регулювання, побудови парадигми його подальшого розвитку, модифікації та вдосконалення.

На наш погляд, у вузькому розумінні правовий простір МСВ може бути визначений як сфера регламентації юридичними нормами моделей:

- а) самоорганізації членів територіальної громади,
- б) реалізації жителями-членами ТГ своїх прав, свобод і обов'язків;
- в) компетенції органів МСВ,
- г) повноважень інших його суб'єктів та органів у межах території функціонування ТГ й конкретного історичного часу (територіально-хронологічний чинник. – Авт.).

Своєю чергою, правовий простір МСВ в широкому розумінні може бути визначений як:

- а) сфера нормативної регламентації і регулювання правового статусу ТГ,

б) сфера нормативної регламентації і регулювання органів МСВ, інших суб'єктів системи МСВ, сформованих безпосередньо самою ТГ (представницькі органи МСВ, інститут голів громад, включаючи і інститут голів об'єднаних ТГ) та від її імені (виконавчі органи МСВ),

в) з метою виникнення, існування, функціонування та реалізації системи екзистенційних локальних інтересів та потреб на відповідній території держави, в межах існування конкретної ТГ,

г) при цьому така система екзистенційних локальних інтересів та потреб ТГ та її членів-жителів, – не суперечить інтересам та законодавству держави.

Отже, обґрунтовано вважаємо, що такий підхід до розуміння та визначення правового простору МСВ дає змогу визначити останній як складний соціальний, політико-правовий феномен, – який виникає внаслідок *синергічно* скерованої телеологічно-обґрунтованої діяльності як держави (державна муніципальна правова політика – Авт.), так й суб'єктів локального соціуму (програми становлення і розвитку ТГ, в тому числі і об'єднаних. – Авт.), шляхом формування його нормативно-суб'єктної, нормативно-об'єктної і нормативно-просторової бази (обов'язково ще треба додати – нормативно-технологічну, нормативно-діялісну і нормативно-логістичну бази. – Авт.), з метою вирішення екзистенційних питань існування та функціонування ТГ [1, с. 24] (у колективному розумінні. – Авт.), а також індивідуальних екзистенційних питань конкретної людини-жителя і одночасно члена ТГ, що реалізує в межах цієї територіальної людської спільноти свій життєвий цикл.

На нашу думку, проблематика простору у юридичній теорії, який фактично виступає правовим простором, а враховуючи на предмет нашого

дослідження, – конституційно-правовим простором, – практично не розглядається в широкому, власне науково-доктринальному сенсі, бо зазвичай діяльність державно-правових інститутів переважно і розглядається, і досліджується у статичному стані, і лише тільки в процесі дослідження реалізації їх компетенційних повноважень або позакомпетенційних діянь, а також при виникненні метаюридичних або параюридичних явищ, що пов'язані з їх діяльністю, – профільна феноменологія аналізується в контексті динамічно-діяльнісного підходу.

Звідсіля можна сміливо стверджувати, що на фундаментальному рівні ця проблема не тільки є недостатньо розробленою у онтологічному розумінні, аксіологічній оцінці і методологічному супроводженні і забезпеченні, – але й її дослідження об'єктивно гальмуються суттєвими недоліками в практичному застосуванні демократичних принципів управлінської діяльності, які вже забезпечені низкою міжнародних правових стандартів, – що фактично є проявом і результатом глибоких кризових явищ в державному та суспільному житті, які супроводжуються конституційно-правовими конфліктами та явищами, що несуть в собі високий рівень конфліктогенності – низький рівень нормопроектної та законопроектної діяльності, внутрішні протиріччя та колізії в законодавстві, дублювання повноважень, конкуруюча компетенція, компетенційні суперечки тощо [1, с. 15-16], а також феноменологія бурхливої, але безсистемної законотворчості («законодавчий турборежим»), що використовується в наш час владними політичними елітами.

Разом з тим, проблематика загальнотеоретичних досліджень просторового виміру держави і права у юриспруденції значно актуалізується, причому не тільки з наведених вище причин – найважливішу роль тут починають грати т. зв. «зовнішні» фактори, що пов'язані з правовою глобалізацією – новою формою цього глобального явища, що скерована на нормування, нормативізацію та уніфікацію найбільш важливих суспільно-державних відносин, що мають істотне значення не тільки для національної держави, а й для всієї міжнародної спільноти держав – в коло таких пріоритетно-найважливіших відносин входить й МСВ. Більш того, саме МСВ виступає одним з найважливіших елементів глобального конституціоналізму та глобального конституційного права, причому не стільки завдяки його генетичній демократичності, скільки: а) широкий регламентації і легалізації в конституційних актах держав світу; б) свій істотний гуманітарно-гуманістичний сутності; в) свій неперевершений ролі у процесі самоідентифікації, самоорганізації, самопрояву, самодіяльності, самоорганізації територіальних людських спільнот як природних асоціацій для існування та функціонування людини та всієї людської популяції; г) свій людиноцентричності в контексті процесів державотворення і правотворення; г') свій приналежності к особливо важливим конституційним цінностям; д) свій міжнародно-правової об'єктивізації в

рамках загального міжнародного права; е) своїй застосовності в рамках міжнародного договірної права; є) своїй видатній конституційно-правовій ролі в процесі соціалізації людини та формуванню конституційно-правового статусу людини і громадянина тощо.

Відносно особливого значення наведених глобальних та державно-визначальних тенденцій треба зазначити, що вони не тільки суттєво розширюють загальний правовий простір національних держав, включаючи і їх конституційно-правовий простір, – але і роблять його наднаціональним і глобальним, розробляють якісно нові параметральні ознаки існування і функціонування права, як універсального феномена, що супроводжує і забезпечує процеси глобалізації та інтеграційної співпраці членів європейської та світової співдружності, зближаючи держави на основі стандартизованих та уніфікованих підходів до розуміння та застосування національного і глобального права, що мають вже не тільки однакові принципи (основоположні) засади, а й однакові нормативні системи, що зливаються в єдиний універсально-регіональний чи універсально-глобальний правовий простір [1, с. 15-16]. Отже, можна обґрунтовано стверджувати, що до виникнення єдиного міждержавного та національного правового простору, включаючи й правовий простір МСВ, ведуть суттєві глобальні тенденції, що формуються та проявляються в межах феноменології правової глобалізації, які:

а) сприяють знаходженню нових, нетрадиційних і нетривіальних підходів до розуміння ролі і значення права в соціумі, державі, міжнародній спільноті, – що є відображенням глобальних колективістських зусиль не тільки акторів міжнародних та міждержавних відносин, але й суб'єктів внутрішньодержавного права, скерованих на стабілізацію феноменології державності та формування громадянського суспільства через запровадження його широкої інституційної основи – шляхом розробки, міжнародної легалізації міжнародних правових стандартів та механізмів їх наступного запозичення і легалізації в національному законодавстві держав-членів міжнародної спільноти (онтологічно-визначальний дискурс. – Авт.);

б) є відображенням складної психічно-психологічної зміни в масовій свідомості населення, включаючи і представників правової і політологічної доктрини щодо можливості формування, наявності і функціонування загального глобального, регіонального, субрегіонального, національного і локального правових просторів, що взаємодіють між собою за рахунок пошуку і знаходження загальних правових цінностей, загальних предметів та об'єктів правового регулювання (права людини, МСВ, виборче право, інформаційні відносини тощо), розробки на основі такого регулювання міжнародних правових стандартів в конкретній сфері соціального буття людини в рамках ТГ та в умовах МСВ, створення рекомендаційних настанов типу «soft law» з перспективою їх наступної легалізації, широкої активізації правової конвергенції, уніфікації, адаптації національних правових систем до

настанов загального міжнародного права та інтеграційного права міжнародних міждержавних об'єднань тощо, – через створення багаторівневої системи горизонтально-вертикальних зв'язків, що створюють типізовані та стереотипні глобально-управлінські відносини, які включають до себе у вигляді управлінської «мотрійки» інші рівні відносин (предметно-об'єктний дискурс. – Авт.);

в) виникають на основі зазначених вище нових складних багатосуб'єктних та багаторівневих горизонтально-вертикальних управлінських зв'язків (поведінково-діяльнісний дискурс. – Авт.), що:

- будують на основі зазначених зв'язків стійку та сталу систему комунікативної взаємодії, що характеризується ознаками колабораційності, інтерсуб'єктивності, єдності телеологічного навантаження тощо (комунікативний критерій. – Авт.);

- набувають силу сучасних тенденцій та мегатрендів правового розвитку (глобально-структурний критерій. – Авт.);

- вимагають виходу за межі звичних та апробованих на практиці поведінково-діяльнісних настанов та устояних організаційних рамок через суттєве організаційне та нормативне посилення їх типізації на основі загальнолюдських та конституційних цінностей (аксіологічно-типізований критерій. – Авт.);

- детермінують до залучення у зазначені процеси якісно нових суб'єктів, що раніше не тільки не визнавались державами (наприклад, неурядові (некомерційні) організації національного та міжнародного рівнів), але ї не існували до періоду сучасної глобалізації (наднаціональні міжнародні структури) (якісно-суб'єктний критерій. – Авт.);

- детермінують активний пошук нових інтерпретацій міжлюдських та міжвладних відносин, – особливо у суміжних з устояною правовою сферою інших або метаюридичних та синтетично-юридичних (параюридичних) сферах (філософії, соціології, політології, геополітиці, загальному міжнародному праві, міжнародному конституційному праві, європейському інтеграційному праві, міжнародному муніципальному праві тощо) (предметно-комплексний критерій. – Авт.);

- формують якісно нові приклади багаторівневої інтегративної нормативної взаємодії держав між собою на різних рівнях з застосуванням нових форм і методів такої взаємодії (починаючи від двостороннього рівня та закінчуючи розширенням сфери впливу міжнародного договірної права та міжнародного глобального права в контексті формування феноменології глобального конституціоналізму (парадигмально-інтегративний критерій. – Авт.);

- збагачують методологію права і наповнюють новим змістом сучасне бачення розвитку держави і права, причому не тільки в ординарних умовах існування людської цивілізації, але і з врахуванням екстраординарних сценаріїв такого існування враховуючи на екологічний, кліматичний,

продовольчий, міграційний та інші види кризових станів (змістовно-світоглядний критерій. – Авт.);

г) сприяють суттєвому оновленню методологічного та інструментально-технологічного арсеналу сприйняття юридичної доктрини та практики, що спирається на новітні досягнення теорій штучного інтелекту, діджиталізації, антропологізації, настанов глобального управління, включаючи міжнародну договірну нормотворчість, – що напряду мають виходи та суттєвий вплив на локальний рівень функціонування соціуму, тобто на інститут МСВ, що знаходить свій прояв у появі доктринальних настанов щодо зростання глобалістського потенціалу територіальних громад [2] в його реалізації, вибудовуючи процесуальний ланцюжок взаємодії «від громади – до міжнародної спільноти держав» (методологічно-технологічний дискурс. – Авт.).

Отже, конституційна легалізація інституту МСВ, що є фактично інститутом локальної демократії, що заснована на самоорганізації територіальних людських спільнот (ТГ) стала революційною подією на теренах пострадянської тоталітарної держави ще і тому, що вона знаменувала собою новий етап в становленні та розвитку демократичної правової держави.

Вперше державою на конституційному рівні було визнано існування та важливість інтересів, що продукують ТГ та їх члени – жителі відповідних територій такої держави, які не співпадають з державними інтересами, в силу екзистенційно-локальної природи та сфери їх виникнення і застосування, – але і не суперечать ним.

Треба наголосити на тому, що такий крок законодавця призвів до наповнення глибоким онтологічним та аксіологічним змістом самого найменування «демократична правова державність» як телеологічної мети та феноменологічної побудови публічної влади в державі. І тут нам треба згадати давньокитайського філософа Конфуція, який так відповів на питання про те, щоб він зробив в першу чергу, якби став імператором Китаю: «Я б повернув словами їх первісне значення» [3, с. 47]. Підемо ж його порадою і повернемо словами їх первісний зміст, – особливо в контексті уточнення дефінітивно-визначального семантично-етимологічного розуміння демократичної державності, як державності саме «демосу» – не народу, як найчастіше розуміють змістовне визначення цього терміну, а демосу – у його первинному, класичному розумінні – (грец. Δῆμος) – у Стародавній Греції терміном демос позначалися вільні громадяни, що були членами первісної общини міста-поліса, і які володіли цивільними правами, на відміну від рабів і інших категорій неповноправного населення [4, с. 217]. Тобто, тут мова йшла про вільних членів територіальної громади, що і складали, причому, і в природному розумінні, і в історичному значенні основу державності як таку, і основу сучасної державності, зокрема. Отже, можна сміливо стверджувати, що говорячи про становлення демократичної правової державності, – треба:

- розуміти її як публічну владу територіальних людських спільнот – ТГ та їх членів – жителів відповідних територій держави,

- при цьому державність треба розглядати саме в такій якості, а не як владу саме «народу», який виступає:

А) відповідною юридико-соціальною міфологемою, та, у відповідному розумінні, юридичною фікцією,

Б) синтетичним суб'єктом конституційного права (юридичною фікцією) на рівні держав, зважаючи на фактичну сукупність їх населення, що відрізняється різним правовим статусом, станами тощо,

В) узагальнюючим суб'єктом конституційного права на рівні національного конституціоналізму як такого, але

Г) реально починає втрачати свої пріоритети на користь інших колективних суб'єктів права в умовах та на рівні правової глобалізації, що об'єктивує, активізує, контекстуалізує і нормативно позначає особливо важливих та перспективно-функціональних суб'єктів національного, регіонального і глобального конституційного права, – і серед них ТГ, враховуючи на можливість їх подальшого міжнародно-правового визнання, легалізації, охорони, захисту, гарантування їх правосуб'єктності тощо, а також міжнародно-правової персоніфікації в рамках міжнародного договірної права за допомогою активізації та цільового скерування процесів міжнародного нормопроєктування та міжнародної нормотворчості, – тобто, сучасне розуміння «народу» тлумачиться не у його класичному розумінні періоду Великої Французької революції та Громадянської війни в США, як сукупності громадян, що мають безпосередні прямі та взаємні зв'язки з патримоніальною державою, – але як сукупність людей-членів ТГ, що існують та функціонують на території відповідної держави.

Звідси, саме тут виникає: а) унікальна та системоутворююча роль людини, б) як особистості і в) в той же час члена територіальної людської спільноти (ТГ), г) що існує та функціонує на рівні локального соціуму, г') в умовах МСВ, д) в ординарному стані повсякденності, е) з акцентом на використання та вдосконалення принципів об'єктивної властивості, серед яких:

- *комунікативна взаємодія* – створення в рамках ТГ системи міжособистісної комунікації, що скерована на реалізацію кожним з суб'єктів взаємодії своїх індивідуальних, групових і колективних інтересів екзистенційної природи (функціонально-динамічний критерій. – Авт.);

- *колаборація* – створення і реалізація в процесі комунікативної взаємодії позитивної, конструктивної, оптимальної і результативної атмосфери співробітництва між її суб'єктами, що дозволяє, по-перше, сформулювати належну позитивну атмосферу існування в одному локальному соціуму; по-друге, мирними засобами вирішувати спірні питання взаємодії; по-третє, досягати завдань по створенню в межах ТГ антиконфліктогенного соціально-нормативного простору (технологічний критерій. – Авт.);

- *інтерсуб'єктивність* – створення в процесі комунікативної взаємодії на тлі колаборації системи загальних цілей і задач з метою подальшого безконфліктного існування і функціонування територіальної людської спільноти (ТГ) на локальному рівні соціуму (телеологічний критерій. – Авт.);

- *набуття глобалістського потенціалу* [2] – в умовах глобалізації територіальні людські спільноти не тільки опираються проявам її тенденцій, захищаючи свою самобутність, але і стають активними «провідниками» таких глобалізаційних змін, використовуючи тенденції глобалізації на свою користь в контексті підвищення життєвого рівня жителів-членів ТГ та розширення можливостей функціонування ТГ в епоху карколомних змін.

Отже, завдяки формуванню та реалізації наведених принципів в умовах МСВ вирішуються низка стратегічно важливих завдань («стратегічна четвірка») і відносно стратегічних питань існування і формування людини як особистості в межах локального соціуму та формування і вдосконалення демократичної правової державності, а саме:

А) *соціалізація людини* – отже, МСВ виявляється оптимальною соціальною сферою, що наділена безліччю позитивних ідей, концептів, факторів, умов, настанов, – завдяки яким людина, що народжена у мікроколективі на локальному рівні функціонування соціуму, завдяки цьому соціуму виховується, формується у соціально активного суб'єкта, який набуває знань, вмінь і навичок щодо усвідомленого існування і телеологічно детермінованого функціонування в межах ТГ з метою реалізації своїх екзистенційних орієнтирів в процесі здійснення свого життєвого циклу (соціально-пріоритетна настанова. – Авт.);

Б) *формування габітусу людини* – отже, процес загальної соціалізації, в тому числі правової соціалізації людини, що здійснюється в умовах МСВ, своєю праксеологічною домінантою має формування у кожної конкретної людини-члена ТГ індивідуального, групового і колективного габітусу, тобто системного комплексу соціальних практик, що в своїй сукупності дають людині відповідні знання, вміння і навички, які дозволяють їй безконфліктно існувати в локальному соціумі, приймати активну участь в системній комунікативній взаємодії з іншими суб'єктами-членами ТГ з метою свого повсякденного існування та вирішення стратегічних завдань свого життєвого циклу (соціально-праксеологічна настанова. – Авт.);

В) *формування і реалізація конституційно-правового статусу людини* – в умовах МСВ проходять:

1) складні та суперечливі процеси реалізації людиною своїх екзистенційних інтенцій, життєвих устремлінь, потреб, інтересів, формування життєво важливих настанов (атитюдів), формування відповідних патернів, що

2) демонструють процеси нормування, нормативізації, правової легалізації,

3) які досягає конституційно-правового рівня в умовах державно організованого соціуму і

4) завершуються формуванням, конституційною легалізацією і наступною соціальною легітимацією у вигляді конституційно-правового статусу людини і громадянина (тобто, формуванням системи прав, свобод і обов'язків людини і громадянина),

5) який, – не зважаючи на свій вищий нормативний рівень регламентації і регулювання, на практиці реалізується на рівні ТГ в процесі ординарного існування людини в умовах повсякденності та локальної демократії (соціально-нормативна настанова. – Авт.);

Г) *формування і реалізація конституційно-правової свідомості та конституційно-правової психології* – реалізуючи на рівні ТГ та в умовах МСВ свій конституційно-правовий статус, людина в його рамках та під його перманентним впливом, починає формувати та вдосконалювати свою конституційно-правову свідомість, що безпосередньо впливає на процес формування, розвитку та вдосконалення її конституційно-правової психології, що є найважливішою частиною її загальної, і в тому числі, правової психології.

У розвиток наведених настанов, і особливо останньої, треба зазначити, що наведені ідентифікаційні орієнтири локальної демократії, що знайшли своє закріплення та наступний стратегічний розвиток через конституційно-правову легалізацією інституту МСВ, – здійснили свій безпосередній і суттєвий вплив на формування не тільки конституруючих засад державотворення і правотворення, але і на формування *муніципально-правового статусу людини*, включає і формування в рамках конституційного процесу *муніципальної свідомості і правосвідомості людини*, а також її *муніципальної психології*, що є яскравим свідомством формування, розвитку і потенційно можливого вдосконалення *муніципального праворозуміння*.

Проаналізував наведені настанови, можна обґрунтовано вважати, що наведені зміни сформовані та детерміновані саме конституційно-правовою легалізацією інституту локальної демократії на національному рівні функціонування демократичної правової державності, призвело до створення конституційно-правового простору МСВ.

Системний аналіз нормативних положень Конституції України 1996 року [5], що в основі створення такого правового простору лежать наступні настанови:

- визнання та легалізація МСВ як самостійного рівня публічної влади [6] (див. ст. 5 Конституції України);
- визнання та легалізація інституту МСВ в державі (див. ст. 7 Конституції України);
- визначення МСВ як однієї з основ конституційного ладу держави (див. Розділ І Конституції України);

- виключно законодавчий рівень визначення МСВ (див. ст. 92 Конституції України);
- закріплення інституту МСВ як конституційного, а також МСВ як об'єкта конституційно-правової регламентації та регулювання (див. Розділ XI Конституції України);
- визнання територіальної громади первинним суб'єктом МСВ (див. ст. 140 Конституції України);
- виключний характер формування представницьких органів МСВ територіальною громадою (див. ст. 141 Конституції України);
- наявність у МСВ власної матеріально-фінансової та іншої ресурсної бази (див. ст. 142 Конституції України);
- наявність у органів МСВ власної компетенції (див. ст. 143 Конституції України);
- обов'язковість рішень ОМСВ, що прийняті в межах їх повноважень (див. ст. 144 Конституції України);
- судовий захист прав МСВ (див. ст. 145 Конституції України).

Наведені конституційні положення у своїй сукупності не стільки складають нормативний конгломерат, стільки ідентифікують «опорні» точки зростання правового простору МСВ. Тут можна заперечити, що нормативний простір МСВ був закладений національним законодавством про МСВ, що було прийнято ще до прийняття чинної Конституції України (мається на увазі Закон України «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» від 7 грудня 1990 року [7]), але внесення до нього змін та доповнень 14 новими законами України протягом майже 7 років його дії, свідчить про його низьку якість, недостатній нормативно-функціональний потенціал та внутрішні суперечності, – що у підсумку, об'єктивно змусило законодавця спочатку до його систематичної інтерпретації, а потім і до розробки нового тексту профільного законодавчого акту. Крім того, враховуючи на особливу важливість саме конституційного регулювання, – саме конституційна легалізація ідентифікаційних ознак інституту локальної демократії сприяла його втіленню в практику державного і соціального життя, трансформувало його в один з суттєвіших засобів демократизації суспільно-державних процесів та формування як «запускаючого» механізму в формуванні інституційної основи громадянського суспільства.

Важливою основою правового простору МСВ стала можливість його міжнародно-правового вимірювання, що виникла внаслідок формування та конституційного закріплення механізму національної імплементації норм міжнародного права через їх входження до національного законодавства (див. ст. 9 Конституції України). Саме завдяки наявності такого механізму МСВ в Україні формується у відповідності до європейських правових стандартів локальної демократії [8], що для цього інституту, який ще

знаходиться в процесі пошуку своєї національної моделі [9], є вельми важливим та визначальним.

Проблематика формування правового простору МСВ актуалізується в умовах конституційної реформи в державі, органічною частиною якої виступає муніципальна реформа. В її межах розпочаті серйозні нормопроектні (конституційно-проектні та законодавчо-проектні) роботи щодо конституційної легалізації нових важливіших принципів організації МСВ в державі відносно субсидіарності, спроможності, належного ресурсного забезпечення локальної демократії, становлення реальної правосуб'єктності ТГ, модернізації системи територіального поділу та управління на локальному, субрегіональному та регіональному рівнях, територіальної та ресурсної оптимізації ТГ за рахунок їх об'єднання.

Наведені напрямки скеровані не тільки на формування національної моделі МСВ та її відповідність до європейських стандартів, – а й на якісну трансформацію правового простору локальної демократії, насичення його новими організаційними, нормативними, поведінковими, діяльнісними та іншими ідентифікаційними ознаками та настановами.

2. Місцеве самоврядування як єдина природна сфера здійснення людиною процесів соціалізації, набуття габітусу, формування та реалізації свого конституційно-правового статусу

Досліджуючи феноменологію МСВ як сферу самоорганізації населення на локальному рівні функціонування соціуму, неможливо обійти увагою складні та суперечливі процеси, що відбуваються на рівні локальної демократії в межах ТГ та в ординарних умовах повсякденності щодо здійснення людиною соціалізації, набуття габітусу, формування та реалізації свого конституційно-правового статусу.

Отже, в наведеному контексті необхідно акцентувати увагу на низку положень, що носять не тільки методологічний характер, але напряду сприяють вирішенню найважливіших завдань буття людини в локальному соціумі, до яких відносяться наступні:

А) людина в рамках локального соціуму – територіальної людської спільноти (ТГ) в умовах МСВ реалізує свій життєвий цикл (екзистенційна домінанта. – Авт.);

Б) людина в процесі свого функціонування в межах ТГ в умовах МСВ та в ординарному стані повсякденності формує, продукує, проявляє свої інтенції, життєві устремління та потреби, інтереси, що знаходять свій прояв в атитюдах (соціальних настановах), які визначають її поведінково-діяльнісну характерологію в локальному соціумі (біхевіористсько-прагматична складова. – Авт.);

В) в процесі здійснення свого життєвого циклу людина в межах ТГ та в умовах МСВ вступає в систему комунікативної взаємодії з іншими членами

ТГ – жителями відповідної території держави з метою реалізації наведених вище устремлінь, потреб, інтересів екзистенційного характеру, через реалізацію атитюдів, що вже сформовані, з метою їх реалізації (комунікативна складова. – Авт.);

Г) в процесі такої комунікативної взаємодії в рамках ТГ та в умовах МСВ людина проходить процес відповідної соціалізації, – тобто, процес освоєння людиною культури (норм, цінностей, ідей, правил, поведінки і стереотипів розуміння) спільноти. Отже, соціалізація не тільки пов'язана з розвитком особистості, а й є своєрідним духовним кодуванням людини, виробляючи у неї типові (тобто такі, що добре розпізнаються і прогнозовані) соціальні реакції і форми активності. На думку вітчизняного дослідника Б. Я. Кофмана, функціональне значення такої ситуативної сепарації, міститься в тому, що формування здібностей, навичок і знань індивіда дає можливість підготувати людей до контактів з іншими членами локального соціуму, їх тісного співіснування, забезпечити їх майбутню комунікативну взаємодію та взаєморозуміння [10, с. 121]. Отже, результатом соціалізації людини в ТГ є формування відповідного «древа контактів» в людській спільноті, що проходить паралельно з набуттям відповідного «набору» знань, вмінь, навичок щодо подальшого безбар'єрного, неконфліктного, позитивного, конструктивного, продуктивного, оптимального існування і функціонування людини в умовах колективної взаємодії в рамках локального соціуму;

Г") стратегічно важливою та іманентною частиною соціалізації людини в межах ТГ та в умовах МСВ виступає процес правової соціалізації, що відіграє важливу конститууючу та прогностичну роль у становленні правової свідомості та правової поведінки особистості, який реалізується через засвоєння людиною системи правових знань, цінностей і норм, завдяки якому відбувається її успішна адаптація до суспільно-правового життя [10, с. 118].

Дійсно, у праксеологічному розумінні цей процес може бути виражений як процес включення індивіда в систему правовідносин даного суспільства на основі засвоєння всієї правової культури даного суспільства. Основу правової соціалізації, на думку В.М. Сирих [11, с. 112-113], складають:

а) засвоєння правових норм і заняття певної позиції по відношенню до цих норм (отже, індивід виступає, одночасно, і як суб'єкт, і як об'єкт правової культури суспільства, з одночасною реалізацією процесу формування відповідних розумових нормативних і поведінково-діяльнісних стереотипів. – Авт.);

б) оцінка безпосередньої реалізації норм в юридичній практиці, вироблення ставлення до правових інститутів і установ (індивід виступає як суб'єкт правової реальності та учасник комунікативної взаємодії в рамках локального соціуму, що веде до формування відповідної поведінко-

діяльнісної системи особистості, що базується на його евристичному досвіді. – Авт.);

в) засвоєння правової ідеології як системного науково обґрунтованого відображення правової дійсності в ідеалах, поняттях, принципах (отже, спостерігається складний і суперечливий процес формування правової свідомості особистості, де індивід виступає не тільки як її носій, соціальний бенефіціар, але і як її активний усвідомлено-обтяжливий продуцент і, одночасно, репродуцент. – Авт.).

Звідси телеологічні домінанти правової соціалізації, як зазначає цей вчений, виявляються досягнутими тоді, коли індивіди досягають такого типу поведінки, при якому вони хочуть діяти так, як вони повинні діяти як члени даного суспільства. Вони повинні бажати робити те, що необхідно для суспільства [11, с. 113], тобто, фактично апіорі, вже бути соціально мотивованими та телеологічно орієнтованими для належного існування та функціонування у локальному соціумі (ТГ).

Отже, можна стверджувати, що результатом правової соціалізації, що здійснюється в межах ТГ умовах МСВ та в ординарному стані повсякденності, – є системний комплекс наслідків, що, на слушну думку Б. Я. Кофмана [10, с. 120-121], безпосередньо впливають на людину та роблять її свідомим членом територіальної людської спільноти, а саме:

а) сприйняття індивідом частини культурно-правової спадщини, яка актуальна не тільки для його соціальних інтересів, а й в цілому для суспільно-історичного процесу, суб'єктом якого він є (індивід як суб'єкт сприйняття історико-правового досвіду і доробку людської цивілізації);

б) залучення індивіда до регламенту життєдіяльності своєї соціальної групи (індивід як суб'єкт-об'єкт відповідного суспільного порядку та його цілеспрямованого впливу);

в) поява т. зв. «правового передчуття», коли людина починає проявляти негативне ставлення до будь-яких відхилень від діючих соціально-правових установок і бере участь в протистоянні деструктивним силам, дії яких спрямовані проти сформованого громадського порядку (індивід як суб'єкт-сепаратор суспільних відносин і оцінювач соціальної дійсності);

г) отримавши необхідні правові вміння і навички врегулювання відносин з іншими членами суспільства, людина може не тільки продуктивно взаємодіяти з ними, а й закріплювати, змінювати або навіть підвищувати свій соціальний (в тому числі й правовий) статус, модус, стан, – успішно виконуючи вказану їй соціальну роль (індивід як суб'єкт комунікації та активний суб'єкт створення, зміни та реалізації свого соціального статусу, модусу, стану через формування своєї індивідуальної правової свідомості);

г) наявність уявлень про право веде до пізнання права особистістю та виникнення у неї можливості користуватися відповідними правовими нормами для реалізації своїх інтересів, життєвих устремлінь, настанов і потреб, тобто до реалізації свого правового статусу — комплексу прав,

свобод і обов'язків, що встановлені в законодавстві (індивід як суб'єкт-активний користувач свого правового статусу).

На наш погляд, наведені висновки володіють суттєвим методологічним потенціалом, що мають свій вихід і на формування правової поведінки людини (особистості) в межах ТГ і на процеси запобігання і превенції правопорушень з її боку в процесі життєдіяльності людини в локальному соціумі.

Можна обґрунтовано стверджувати, що процес правової соціалізації виступає предикатом впливу права на особистість (причому не тільки в загальнофілософському, але і в праксеологічному аспекті. — Авт.), функціональною складовою, організаційно-нормативним компонентом, важливим елементом правового регулювання (в нормативному аспекті. — Авт.), та викликає до життя відповідну зворотну реакцію людини на такий вплив шляхом, по-перше, відповідної моделі (позитивної, негативної, індиферентної) правової поведінки, а, по-друге, шляхом функціональної реалізації наданих людині правом (законодавством) прав і обов'язків в рамках її правового статусу [10, с. 121];

Д) в процесі соціалізації, що проходить в межах ТГ та в умовах МСВ, людина набуває індивідуальний, груповий та колективний габітуси, що характеризуються формуванням у неї цілісної системи диспозицій сприйняття, оцінювання, класифікації і дій, стають результатом досвіду та інтеріоризації індивідом соціальних структур, що носить неусвідомлений характер [12]. Отже, результатом набуття людиною габітусу (габітусів різних рівнів та форм) стає формування сукупності її відповідних практик для вирішення життєвих ситуацій, що набувають типізованого та стереотипного характеру, та скеровані на вирішення екзистенційних питань існування людини в державно організованому соціумі в межах ТГ та в умовах МСВ.

На нашу думку, стратегічна, конституююча та інституційна роль габітусу в формуванні людської спільноти та кожної людини зокрема, як члена такої спільноти, найбільш яскраво проявляється через осмислення природи людини, її суті і призначення. Треба зазначити, що саме на цьому базується західна правова традиція, що звертається до феномену прав людини, які, своєю чергою, визначають і права громадянина, виступаючи фундаментальними і непорушними по відношенню до останніх [13, с. 103].

Отже, такий підхід лежить в основі природно-правової концепції, що розглядає права людини як невідчужувані і властиві для неї за народженням. Як правило, права людини розглядаються з точки зору юридичної, політичної і рідше – соціологічної наук. Але, саме тут, даний предмет і концепт повинні стати міждисциплінарним об'єктом вивчення із залученням культурологічного, філософського і антропологічного аналізу, оскільки культурні рамки, багато в чому визначають не тільки наповнення даного явища, але і процес формування відповідного ціннісного комплексу. Звідси, можна стверджувати, що через габітуси, ТГ, феномен МСВ та компетенцію

органів МСВ, що виступають від імені ТГ та діють в її інтересах, – спостерігається прямий зв'язок, а також примирення ідеї прав людини як міждисциплінарної концепції і державного, позитивного регулювання суспільних відносин, де суб'єкт прав (людина) активно реалізує свої природні права.

В цьому контексті методологічно важливим представляється доктринальна позиція канадського дослідника Б. Мелкевіка, який зазначає, що сьогодні суб'єктивістська концепція природного права інтерпретується в етнонаціональному ключі, і в цьому, на думку дослідника, її недолік на сучасному етапі. Тому він призиває захищати справжній сенс концепції природного права як захисту універсальних свобод людини, властивих їй від народження, а не приписування початкової політичної або духовної традиції конкретного культурного (етнічного) утворення, як властивого «по праву» або від природи представникам етнічної групи (він розглянув цю обставину на прикладі корінних жителів Америки – індіанців) [14, с. 18].

Отже, саме з цього витікає підтвердження нашої позиції, що природні права людини є основою не тільки людського соціуму, але і основою формування публічного порядку в ньому, – що і здійснюється через соціалізацію людини, набуття нею габітусів, діяльність ТГ, реалізацію настанов МСВ в діяльності його органів, що формуються самою громадою.

На нашу думку, тут є важливим, особливо в контексті дослідження, що проводиться, звернути особливу увагу на формування і перспективне затвердження законодавцем компетенційних повноважень ОМСВ, як органів публічної влади в локальному соціумі, причому повноважень – що генетично і органічно відображають саме природні права людини, в основі яких лежать її екзистенційні інтереси.

Саме в цьому нам бачиться, з одного боку, змістовний та функціонально-діяльнісний потенціал компетенції ОМСВ, що скерована на відображення прав і свобод людини на рівні МСВ, а фактично на реалізацію конституційно-правового статусу людини (особистості) і громадянина в діяльності ОМСВ, як органів публічної самоврядної (муніципальної) влади; а з іншого боку – можливе і перспективне розширення діяльнісного потенціалу компетенції ОМСВ в умовах підвищення життєвого рівня членів ТГ та якості локального життя в процесі модифікації, трансформації та розширення зазначеного конституційно-правового статусу людини (особистості) і громадянина, особливо в умовах вдосконалення демократичної правової державності, формування нових поколінь прав людини в умовах посилення глобалізаційних змін (особливо четвертого /інформаційні права/ та п'ятого /біо-вітальні права/), – що будуть продукуватися жителями-членами ТГ в процесі їх життєдіяльності та ідентифікуватися спочатку як муніципальні права людини (особистості, члена ТГ), а потім «зчитуватися» законодавцем в процесі нормування, нормативізації суспільних відносин, нормопроєктування та нормотворчості з послідовною розробкою правових норм, – з наступною

трансформацією у конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина.

Додатковим аргументом на користь нашої позиції виступає точка зору видатного політичного філософа німецького походження Л. Штрауса, який зазначав, що «відмовитися від природного права – все одно що стверджувати, що будь-яке право є позитивним правом, а це значить, що то, що є право, визначається виключно законодавцями і судами різних країн» [12, с. 8]. Однак, треба зазначити, що, по-перше, процес соціалізації людини в локальному соціумі в межах ТГ та в умовах МСВ, а також набуття нею габітусів, зазвичай, проходить в соціальному просторі де у більшості випадків відсутні нормативні настанови у вигляді правових норм; по-друге, людям неминуче доводиться стикатися з «несправедливими» законами і «несправедливими» вироками, що, своєю чергою, має на увазі, що існує якийсь еталон справедливості і несправедливості, який стоїть над позитивним правом.

В доктринальній позиції про те, що в умовах МСВ в межах ТГ людина формує, усвідомлює та реалізує систему індивідуальних, групових та індивідуальних інтересів та атитюдів, міститься суттєвий пракселогічний потенціал, що базується на тому, – що саме в умовах МСВ людиною реалізується її конституційно-правовий статус, причому у його комплексному вираженні, – як людини, особистості та громадянина, – тобто, правовий статус, що охоплює всі правові стани фізичної особи, яка існує та функціонує в межах локального соціуму в рамках територіальної спільноти та легально знаходиться на території своєї матримоніальної держави (для громадян цієї держави) або законно перебуває на території держави перебування (для іноземних громадян, апатридів, біженців тощо). Всі наведені категорії фізичних осіб у своїй сукупності складають сукупність жителів-членів ТГ, що мають згідно з розділом II «Права, свободи і обов'язки людини і громадянина» Конституції України відповідний конституційно-правовий статус (для іноземців (негромадян) держави основоположне значення тут відіграє ст. 26 Конституції України, що надає їм преференції національного правового режиму).

В основі локальної реалізації конституційно-правового статусу людини (особистості та громадянина) лежить, насамперед, не тільки локальний характер знаходження людини, враховуючи на здійснення нею свого життєвого циклу в межах ТГ та в умовах МСВ, а і локальний процес формування атитюдів, що можуть мати як юридичну, так і неюридичну природу, але які формуються в результаті процесів соціалізації людини та набуття нею габітусів, а також володіють тенденцією до трансформації в майбутньому у права людини та предметно-діяльнісному закріпленню у компетенційних повноваженнях ОМСВ через визначення предметів місцевого значення, що виступають основним об'єктом діяльності таких муніципальних органів [16].

Вважаємо за необхідно зазначити, що орієнтирами для визначення та розуміння ОМСВ питань місцевого значення, як телеологічних домінант в їх повсякденній діяльності в ТГ, виступають інтенції, життєві устремління, потреби, інтереси екзистенційної природи та властивості, що формують відповідні соціальні поведінкові настанови людини (атитюди). При цьому найважливішими особливостями наведених атитюдів виступають:

а) їх змістовно-реалізаційний характер – вони фактично формують відповідну форму життєдіяльності людини в рамках локального соціуму та поведінково-діяльнісну домінанту людини щодо її реалізації та відображаються у її габітусах;

б) їх комунікативний потенціал – вони забезпечують можливість організації системного комплексу комунікативної взаємодії між членами ТГ, результатом якої виступають поява, формування та прояв відповідних соціальних відносин, що знаходить відображення в процесі соціалізації людини та набуття нею габітусів;

в) їх антиконфліктогенний характер – завдяки ним можлива превенція соціальних конфліктів між суб'єктами локального соціуму та стабілізація локального життя;

г) їх домінантно-типізований характер – їх формування, виникнення, застосування та реалізація є суттєво важливими для абсолютної більшості членів ТГ, що здійснюють фактично однакові (стереотипні) поведінкові настанови для реалізації своїх потреб та інтересів;

г') їх стереотипно-задовольняючий характер – в результаті реалізації однакових (стереотипних) поведінкових настанов жителі-члени ТГ мають можливість задовольнити свої екзистенційні потреби;

д) їх біхевіористсько-релятивістський характер – такі атитюди відображають суттєві індивідуальні, групові та колективні інтереси людини, що в умовах МСВ детермінують один одного та знаходяться у логічно-послідовному та функціонально-діяльнісному зв'язку;

е) їх творчо-прагматичний характер – їх наявність та використання в повсякденному житті дають можливість людині накопити відповідні знання, набуті відповідні вміння та навички для стабільного здійснення свого життєвого циклу;

є) їх екзистенційно-соціальний характер – вони дають можливість людини здійснювати підготовку для здійснення свого життєвого циклу в межах локального соціуму (ТГ) через організацію та застосування складного і суперечливого механізму соціалізації, включаючи і правову соціалізацію;

ж) їх габітусно-перспективний характер – вони є телеологічно обґрунтованими і скеровані на формування індивідуального, групового і колективного габітусів людини, як сукупності соціальних практик, – через перманентне використання розмаїття іманентних форм життєдіяльності людини екзистенційного характеру;

з) їх телеологічний характер – вони містять настанови щодо формування відповідних цілей для діяльності ОМСВ;

и) їх прогностично-архітектонічний характер – атитюди, що фактично складають функціонально-поведінкову основу прав людини, які вона реалізує на локальному рівні соціуму в межах ТГ в умовах МСВ в ординарному стані повсякденності апріорі впливають на формування структури компетенції ОМСВ: по-перше, вона стає таксономічною в контексті формулювання прав, свобод і обов'язків (у сукупності – повноважень /права + обов'язки/ ОМСВ як одного з двох основоположних елементів їх компетенції. – Авт.) локальних органів публічної влади, враховуючи на розмаїття життєвий ситуацій, що виникають в межах ТГ і об'єктивної необхідності впливати на їх вирішення з боку ОМСВ, причому як представницьких, так і виконавчих; по-друге, атитюди впливають і на коло предметів відання /сфер соціального життя/ ОМСВ (саме вони представляють собою другий основоположний елемент їх компетенції. – Авт.), що мають стійку тенденцію до розширення, враховуючи на зростання сфер соціального життя в яких існують та функціонують ТГ та в яких автоматично стають компетентними сформовані ними ОМСВ, набуваючи відповідні повноваження, що виникають: а) або на основі закону, б) або у явочному порядку, з перспективою їх наступної легалізації або на рівні національного законодавства або через локальну нормотворчість (включаючи і важливу стадію нормопроєктування);

і) їх трансформаційний характер – через формування типізованих та стереотипних форм життєдіяльності людини та визначення її стратегічних інтересів відносно реалізації таких форм з боку ТГ та її членів-жителів, – здійснюються стохастичні процеси метаорганізаційної та параорганізаційної природи навколо формування відповідних компетенційних повноважень ОМСВ, що мають за мету реалізацію стратегічних настанов (інтересів) ТГ в контексті забезпечення питань місцевого значення (питань місцевого життя) та набувають державно-соціального усвідомлення органами публічної влади через об'єктивацію самостійної компетенційної бази ОМСВ;

ї) їх глобалізаційний характер – наведені форми життєдіяльності людини, що вона їх використовує в процесі здійснення свого життєвого циклу в межах локального соціуму, – враховуючи на їх екзистенційно-вітальний характер, у їх технологічно-функціональному та логістично-реалізаційному розумінні є загальними для всіх територіальних людських спільнот, – причому, незалежно від держави їх перебування, ідентифікаційних ознак людини (стать, вік, соціальний, родинний стан, національність, правовий статус, правовий стан тощо), тому вони набувають універсального значення, конвергенційної природи та уніфікаційної технології реалізації, – що робить їх соціально важливими, біхевіористські значимими, життєво необхідними, праксеологічно обґрунтованими, технологічно апробованими та схожими у їх реалізації, габітусно забезпеченими тощо;

й) їх універсально-суб'єктний характер – зазначені атитюди, як соціальні настанови, завдяки яким людина формує та здійснює свою поведінку в межах ТГ в умовах МСВ торкаються не тільки громадян матримоніальної держави, а і всіх фізичних осіб, незалежно від їх правового стану (іноземство, апатридство, біженство тощо), що законно знаходяться на території держави перебування, постійно проживають на неї та є жителями його відповідних територій та членами відповідних ТГ, що функціонують на них;

к) їх процесуальний характер – отже, атитюди, що є втіленням екзистенційних інтересів людини в локальному соціумі, з одного боку, формують систему соціалізації людини, надаючи їй необхідні знання, формуючи необхідні вміння та навички для здійснення нею в межах локального соціуму життєвого циклу, а з іншого, – сприяють виникненню різного рівня габітусів людини (індивідуального, групового, колективного) та різної кількості таких габітусів на будь-якому з наведених рівнів (в залежності від рольової позиції людини в соціумі), – фактично скеровуючи отримані в результаті соціалізації знання, вміння та навички в практичну площину, – в сферу соціальної практики. Отже, можна констатувати виникнення відповідного процесуального ланцюжка, що досить наглядно відображає та ілюструє наведені складні соціальні процеси, а саме: «МСВ» – «ТГ» – «інтереси» (як сукупне уособлення інтенцій, устремлінь, потреб людини екзистенційно характеру в локальному соціумі) – «атитюди» – «соціалізація» – «габітус» – «діяльність ОМСВ в ТГ» – «нормопроєктна та нормотворча діяльність органів публічної влади» (включаючи і діяльність ОМСВ) – «компетенційні повноваження ОМСВ»;

л) насамкінець, їх нормативний характер – найбільш важливі атитюди, що мають загальне значення для всіх членів ТГ, бо впливають на формування знакових, суттєвих, основоположних правил поведінки людини в локальному соціумі та ведуть до виникнення наслідків, що володіють великим соціальним значенням, – через механізми локального або національного механізму нормопроєктування та нормотворчості, набувають нормативно-діяльнісного характеру і трансформуються в норми права – спочатку у вигляді прав людини, а потім, з метою їх нормативного супроводження та забезпечення – у повноваження ОМСВ.

3. Локальні характеристики процесу ювенальної превенції

Системний аналіз феноменології та конституційно-правового інституту МСВ свідчить про те, що в рамках локальної демократії, в межах ТГ на локальному рівні існування та функціонування соціуму сформована природним шляхом та легалізована, завдяки нормопроєктуванню та нормотворчості – локальний, регіональний (нормативно-правові акти локальної та регіональної дії), загальнодержавний (нормативно-правові акти законодавчого та конституційного рівнів) – локальна система формування, реалізації, охорони і захисту прав людини [17].

Звідси, можна зробити декілька висновків методологічної властивості: по-перше, про основоположну роль в формуванні прав людини в рамках ТГ законів природного права; по-друге, про основоположну роль в процесі реалізації, охорони і захисту прав людини в межах ТГ в умовах МСВ – саме ОМСВ, сформованих безпосередньо (представницькі органи) або опосередковано (виконавчі органи) самою ТГ; по-третє, про те, що саме права людини, що складають її конституційно-правовий статус сприяють формуванню та детермінуванню компетенції ОМСВ; по-четверте, діяльність щодо реалізації, охорони і захисту прав людини в межах ТГ може бути визначена як *правозахисна функція* МСВ та його ОМСВ.

Враховуючи, що права охорона як функція МСВ та ОМСВ, тобто один з основних напрямків діяльності і самого конституційно-правового інституту і його органів, як система засобів, передбачених законодавством, що скеровані на охорону правових норм, регламентуючих та регулюючих відповідні суспільні відносини, – з метою їх визнання, охорони, захисту, відновлення уповноваженими органами публічної влади та їх посадовими особами, – у своєму онтологічному тлумаченні є досить складною, структуро-архітектонічною та комплексною терміносистемою, яку можна і треба розуміти у контексті: а) правозахисної, б) правопреventивної, в) правовиховної діяльності.

Враховуючи на наявність споріднених понять, що мають єдину парадигмальну сутність, вважаємо за потрібне визначити їх наступні визначення в юридичній літературі: а) захисна (охоронна) діяльність держави, що являє собою складову частину правоохоронної діяльності [18, с. 499-500]; б) охоронна діяльність суспільства в сфері права, тобто категорія, що містить всі правові явища, що функціонують у правовій системі, із забезпеченням його правомірного втілення в поведінці всіх соціальних суб'єктів [18, с. 500]; в) правоохоронні правовідносини, змістом яких є відносини, що виникають в результаті здійснення охоронних норм права [19, с. 500]; г) охоронна – дія за значенням «захищати», «захистити» – заступництво, підтримка [20, с. 692].

Отже, аналізуючи наведене доктринально-дефінітивне розмаїття, можна зробити наступні висновки відносно того, що *правозахисна (правоохоронна) функція* МСВ та його ОМСВ є аналогічною правоохоронній функції держави, бо МСВ виступає як самостійний рівень публічної самоврядної (муніципальної) влади. В той же час вона може бути поглиненою охоронною діяльністю суспільства в сфері права, особливо в контексті забезпечення правомірного втілення соціальних нормативів (правових норм) в поведінці всіх соціальних суб'єктів, включаючи і жителів-членів ТГ. Не чужою для змістовного розуміння правоохоронної функції МСВ та його ОМСВ є визначення правоохоронних правовідносин, змістом яких є відносини, що виникають в результаті здійснення охоронних норм права. Отже, можна стверджувати, що *правозахисна (охоронна) функція* МСВ

та його ОМСВ виступає як їх важлива, але в той же час ординарна функція, що є характерною для публічно-владного інституту та системи його органів, як структурних елементів, що скеровані на виконання його функцій, задач, реалізацію його компетенційних повноважень.

В цьому контексті необхідно погодитись з вітчизняним науковцем О. О. Боярським [21, р. 91-92], який акцентує увагу на безпосередньому контекстуально-онтологічному, системно-причинному, функціонально-генетичному та аксіологічно-праксеологічному зв'язку між компетентними повноваженнями ОМСВ та інтересами ТГ, а точніше, між інтересами людини та її асоціаціями в МСВ. Більш того, він стверджує, що такий зв'язок існує, він об'єктивно присутній у всіх діях ОМСВ, він контекстуалізований та телеологічно навантажений, бо знаходить свій прояв в процесі реалізації ОМСВ своїх конституційно-законодавчих повноважень, бо кожне з них у своєму змістовному навантаженні:

а) адекватне відображає природні права людини, що проявляються в конкретних формах її життєдіяльності (природно-засаднича ознака. – Авт.);

б) вирішує відповідну екзистенційну проблему в процесі здійснення людиною свого життєвого циклу через наведені конкретні форми її життєдіяльності, що реалізуються в межах ТГ, в умовах МСВ, в стані повсякденності (екзистенційна ознака. – Авт.);

б) надає можливості реалізації інтенцій, устремлінь, потреб, інтересів, атитюдів людини в локальному соціумі (біхевіористсько-нормативна ознака. – Авт.);

в) фактично сприяє становленню, формуванню та розвитку локальної системи прав людини (гуманістично-реалізаційна ознака. – Авт.);

г) посилює та детермінує тенденції формування простору локальної демократії (самоврядно-стимулююча ознака. – Авт.);

г) в принципі реалізує настанови демократичної правової державності на локальному рівні державно організованого соціуму (локально-державотворча ознака. – Авт.);

д) передбачає безконфліктну форму комунікації людини з публічною владою (загальнокомунікативна ознака. – Авт.);

е) фактично створює в процесі реалізації повноважень ОМСВ систему комунікативної взаємодії між ними та ТГ, між ТГ та її членами, між членами ТГ на міжособистісному рівні тощо (суб'єктно-комунікативна ознака. – Авт.);

е) створює відповідний соціально-комфортний простір для існування, функціонування ТГ та діяльності в рамках локального соціуму для її членів – жителів відповідної території держави, на якій локалізується ТГ (соціально-позитивна ознака. – Авт.);

ж) детермінує формування, виникнення, використання людиною відповідних рольових позицій в локальному соціумі, що передбачені законодавством та ним заохочуються (глава родини, батьківство в родині та

поза нею, участь в шлюбі, платник податків, учень, робітник, студент, пенсіонер тощо) (територіально-рольова ознака. – Авт.);

з) обслуговує, супроводжує та забезпечує реалізацію людиною свого конституційно-правового статусу в межах ТГ та в умовах МСВ (конституційно-статусна ознака. – Авт.);

и) стимулює формування на локальному рівні соціуму муніципальних прав людини в які трансформуються її конституційні права та додаються низка прав, пов'язаних з безпосередньою участю людини в МСВ (муніципально-статусна ознака. – Авт.);

і) стимулює створення життєздатних та спроможних ТГ, забезпечуючи їх стабіль та перманентний розвиток (релятивістська складова. – Авт.);

й) демонструє предметно-об'єктний склад локального життя людини (предметно-об'єктна складова. – Авт.);

к) стимулює формування та прояв мотивації людини до участі в МСВ (мотиваційна ознака. – Авт.).

Отже, можна стверджувати, що в процесі реалізації компетенційних повноважень ОМСВ практично виникає, формується та розвивається відповідна концепція прав людини з точки зору класичних і сучасних теорій природного права, локальної демократії, прав людини, демократичної правової державності. Одним з найважливіших аспектів цього процесу, безумовно, виступає об'єктивація, контекстуалізація, актуалізація ідеї прав людини як позитивного втілення права на людську гідність в рамках первинної територіальної людської спільноти, що є основоположною природною ланкою людського суспільства. Звідси, дослідження зазначеної проблематики напряду пов'язане з концептом юснатуралізму [21, р. 92].

Разом з тим, необхідно враховувати, що наведені природно-натуралістичні настанови вельми тісно поєднанні з комплексом питань і проблем, що продукує система інтересів, які знайшли своє становлення та розвиток саме в МСВ. До них відносяться наступні:

- інтереси МСВ;
- інтереси території, на якій таке МСВ здійснюється;
- інтереси ТГ, що функціонує на такій території [22, с. 20-50].

Однак, в умовах глобалізації та міжнародної міждержавної інтеграції, коли формуються засади глобального конституціоналізму, заснованого на пріоритеті прав і свобод людини і громадянина перед правами держави, – наведена система інтересів, хоча і залишається, однак вона розростається, структурується, систематизується, набуває комплексного характеру, і відповідним чином глобалізується, враховуючи на зростання глобалістського потенціалу ТГ [2].

Тобто, мова іде про те, що інтереси МСВ структуруються у комплекс його інтересів як самостійного рівня публічної влади – публічної самоврядної (муніципальної) влади, у відповідному ступені антиподу її іншому рівню – публічній державній владі, хоча синергізм взаємодії зазначених двох рівнів

та їх взаємна детермінація залишається і з часом тільки посилюється. Але, враховуючи на зазначене, можна говорити про становлення і розвиток в державі феноменології муніципалізму та муніципальної влади, що є новітнім підходом до оцінки і розуміння системного розвитку демократичної правової державності.

Інтереси території ідентифікуються не тільки в контексті місцевого розвитку, що забезпечує її зростання у економічному та соціальному розумінні [23], а і в контексті її ресурсного забезпечення – матеріального, фінансового, кадрового, промислового, торгівельного, наявністю системного комплексу соціальних послуг тощо. Саме це дозволяє аргументувати позицію щодо необхідності становлення «ресурсного та інфраструктурного рівня розвитку території ТГ», що робить її спроможною до вирішення екзистенційних питань існування та функціонування з метою забезпечення реалізації життєвого циклу людини.

Своєю чергою, інтереси ТГ в сучасних умовах також трансформуються і структуруються в індивідуальні, групові, колективні інтереси кожного з членів такої громади, що є жителями відповідної території держави та володіють різним правовим станом, але практично ідентичним конституційно-правовим статусом за виключеннями, що встановлені законом або міжнародним договором України. Врахування та вирішення такого системного комплексу питань дає змогу стверджувати про формування феноменології муніципальної персонології в рамках локальної системи захисту прав людини в умовах МСВ та обґрунтовувати формування, існування та розвиток концепції муніципальної людини (*Homo municipalis*) [24].

Отже, вважаємо за потрібне зазначити, що локальні характеристики процесу ювенальної превенції необхідно розглядати та досліджувати саме в наведеному вище контексті, бо в цій проблематиці, на нашу думку, проявляється складний та системний зв'язок між територіальним розвитком та соціалізацією людини, між ресурсозабезпеченням ТГ та рівнем муніципальної свідомості людини, між муніципальною персонологією та її ефективністю в профілактиці правопорушень в ТГ тощо.

У науковій літературі ювенальна юстиція визначається як система, заснована на розділі юриспруденції, пов'язаному зі справами неповнолітніх і захистом прав дітей і підлітків, розглядом справ про злочини, скоєних неповнолітніми. Сучасна ювенальна юстиція є складною системою, яка об'єднує особливе коло осіб (діти та молодь), спеціальні заходи впливу на них, а також заходи кримінально-правового реагування; особливі процедурні норми, що регламентують процес провадження у справах щодо неповнолітніх, спеціалізовані ювенальні суди, установи виконання покарань та примусових заходів, державні установи, громадські організації, які сприяють захисту прав дітей та молоді [25, с. 8].

За даними уповноваженого Президента України з прав дитини М. Кулеби, за роки незалежності країни, починаючи з 1991 року, дитяче населення зменшилося майже у два рази і сьогодні становить 7,6 млн дітей. Кожна третя дитина сьогодні живе за межею бідності. Як мінімум, кожна сьома дитина страждає від насильства в сім'ї. 150 тис. дітей мають інвалідність і не можуть ходити в школу або в садок. Кожна друга дитина живе з одним з батьків, зазвичай це мама. З народженням кожної другої дитини в сім'ї, 80% сімей потрапляють за межу бідності. Україна в перших рейтингах по дитячій смертності. Вона нині посідає 186 місце у світі за показником народжуваності і 13 місце у світі – за показником вимирання нації. Кожна 50 дитина живе в спецзакладі по типу інтернату. Майже 106 тис. дітей, або 1,5 % усього дитячого населення країни, виховуються в інтернатах, але тільки 8 % з них є сиротами – решта 92 % мають батьків. Кожні три дні 250 дітей потрапляють до інтернатних закладів переважно через бідність і неспроможність надати необхідні послуги для дитини. Приблизно 600 тис. дітей перебуває на окупованих територіях. Майже 250 тис. дітей є переселеними. 100 тис. дітей живуть у зоні зіткнення. І це вже є питаннями національної безпеки! [26].

Отже, наведені фактологічні дані не тільки демонструють трагічний стан сучасного дитинства, але і об'єктивують, актуалізують, контекстуалізують та очевидно і фактично концептуалізують необхідність суттєвого посилення діяльності держави, органів її публічної влади, включаючи і діяльність ОМСВ щодо захисту дітей. Ефективним напрямом такого захисту виступає ювенальна превенція, що є органічною складовою ювенальної юстиції, але відрізняється від неї широким колом суб'єктів, що беруть участь у виховних та профілактичних діях щодо захисту дітей та попередження скоєння з їх боку правопорушень.

За висновком Ж. Зерматтена, Голови Комітету ООН із прав дитини, ювенальна юстиція є системою, і всі елементи цієї системи мають бути задіяні та функціонувати на рівні уряду. Вона є інструментом захисту, захищає права, підтримує дітей...Що стосується профілактики в ювенальній юстиції, то очевидно, що важлива не тільки підтримка родин, а й профілактика на всіх рівнях, не лише з боку фахівців. Адже це справа всіх — і батьків, і родин, і влади. Якщо роботу із запобігання правопорушенням доручити тільки фахівцям, то це буде помилкою, оскільки превенція, запобігання, попередження має відбуватися комплексно [27].

Серед наведених суб'єктів ювенальної превенції важливе місце займають ОМСВ, що: а) сформовані безпосередньо ТГ шляхом виборів (представницькі ОМСВ) або демократичних призначень (виконавчі ОМСВ), б) виступають від її імені, в) діють в її інтересах та г) реалізують в її межах управлінські функції.

Системний аналіз компетенційних повноважень ОМСВ в профільній сфері свідчить, що їх виконавчі органи володіють відповідними власними

(самоврядними) та делегованими повноваженнями у сфері освіти, охорони здоров'я, культури, молодіжної політики, фізкультури і спорту (ст. 32 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 року [28]).

Так, до відання виконавчих органів сільських, селищних, міських рад належать:

а) *власні (самоврядні) повноваження:*

1) управління закладами освіти, охорони здоров'я, культури, фізкультури і спорту, оздоровчими закладами, молодіжними центрами, які належать територіальним громадам або передані їм, молодіжними підлітковими закладами за місцем проживання, організація їх матеріально-технічного та фінансового забезпечення;

2) забезпечення здобуття повної загальної середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти у державних і комунальних закладах освіти, створення необхідних умов для виховання дітей та молоді, розвитку їхніх здібностей, трудового навчання, професійної орієнтації, продуктивної праці учнів, сприяння діяльності дошкільних та позашкільних закладів освіти, дитячих, молодіжних та науково-просвітницьких громадських об'єднань, молодіжних центрів;

3) створення при загальноосвітніх навчальних закладах комунальної власності фонду загальнообов'язкового навчання за рахунок коштів місцевого бюджету, залучених з цією метою на договірних засадах коштів підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності, а також коштів населення, інших джерел; контроль за використанням коштів цього фонду за призначенням;

4) забезпечення пільгового проїзду учнів, вихованців, студентів та педагогічних працівників до місця навчання і додому у порядку та розмірах, визначених органами місцевого самоврядування, за рахунок видатків відповідних місцевих бюджетів;

5) вирішення питань про надання професійним творчим працівникам, молодіжним та дитячим громадським об'єднанням на пільгових умовах у користування приміщень під майстерні, студії та лабораторії, молодіжні центри, молодіжні простори, необхідних для творчої діяльності або реалізації завдань молодіжної політики;

6) організація медичного обслуговування та харчування у закладах освіти, культури, фізкультури і спорту, оздоровчих закладах, які належать територіальним громадам або передані їм;

7) створення умов для розвитку культури, сприяння відродженню осередків традиційної народної творчості, національно-культурних традицій населення, художніх промислів і ремесел;

8) сприяння роботі творчих спілок, національно-культурних товариств, асоціацій, інших громадських та неприбуткових організацій, які діють у

сфері охорони здоров'я, культури, фізкультури і спорту, молодіжної політики;

9) створення умов для занять фізичною культурою і спортом за місцем проживання населення та в місцях масового відпочинку;

10) сприяння розвитку молодіжних та дитячих громадських об'єднань, молодіжних центрів, молодіжних рад, молодіжної інфраструктури;

б) *делеговані повноваження*:

1) забезпечення в межах наданих повноважень доступності і безоплатності освіти і медичного обслуговування на відповідній території, можливості отримання освіти державною мовою;

2) забезпечення відповідно до закону розвитку всіх видів освіти і медичного обслуговування, розвитку і вдосконалення мережі освітніх і лікувальних закладів усіх форм власності, фізичної культури і спорту, визначення потреби та формування замовлень на кадри для цих закладів, укладення договорів на підготовку спеціалістів, організація роботи щодо удосконалення кваліфікації кадрів, залучення роботодавців до надання місць для проходження виробничої практики учнями професійно-технічних навчальних закладів;

3) забезпечення відповідно до законодавства пільгових категорій населення лікарськими засобами та виробами медичного призначення;

4) організація обліку дітей дошкільного та шкільного віку;

5) надання допомоги випускникам загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладів державної або комунальної форми власності у працевлаштуванні;

6) забезпечення школярів із числа дітей-сиріт, дітей з інвалідністю/осіб з інвалідністю I-III групи, дітей, позбавлених батьківського піклування, та дітей із сімей, які отримують допомогу відповідно до Закону України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям», які навчаються в державних і комунальних навчальних закладах, безоплатними підручниками, створення умов для самоосвіти;

7) організація роботи щодо запобігання бездоглядності неповнолітніх;

8) вирішення відповідно до законодавства питань про повне державне утримання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у дитячих будинках сімейного типу, закладах професійної (професійно-технічної) освіти та утримання учнів спеціальних закладів освіти, про надання пільг на утримання дітей у пансіонах закладів освіти, а також щодо оплати харчування дітей у закладах освіти (групах подовженого дня);

9) вирішення питань про надання неповнолітнім, учням, студентам, пенсіонерам та особам з інвалідністю права на безкоштовне і пільгове користування об'єктами культури, фізкультури і спорту, а також визначення порядку компенсації цим закладам вартості послуг, наданих безкоштовно або на пільгових умовах.

Проведений системний аналіз наведених положень Закону дає змогу стверджувати:

1) про наявність у ОМСВ широких прав та обов'язків щодо охорони і захисту прав дитини та юнацтва, а також щодо проведення в цьому контексті ювенальної превенції;

2) однак, відносно більшості повноважень визначити таку роль не як основну, а як *допоміжну – організаційну, супроводжувальну, другорядну*, – тобто таку, що забезпечує створення належних умов для вирішення завдань виховання дітей, неповнолітніх, учнів, студентів через надання ним відповідної допомоги в межах ТГ щодо їх індивідуального, групового, колективного духовного, фізичного розвитку, захисту їх прав і свобод тощо, – за рахунок: а) здійснення управлінської діяльності; б) організації відповідної роботи; в) створення відповідних умов; г) сприяння відповідній діяльності; г') становлення відповідної профільної інфраструктури; д) надання допомоги конкретним суб'єктам; е) вирішення відповідних питань; є) забезпечення реалізації відповідних прав наведеного декретованого контингенту – на освіту, охорону здоров'я, соціальний захист, працевлаштування, надання пільг та ін.;

3) підтвердженням такої другорядної та допоміжної ролі ОМСВ у реалізації ювенальної превенції виступають відповідні положення наказу МВС України від 19 грудня 2017 року «Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України» [29], що визначає основними завданнями підрозділів ювенальної превенції (далі – ЮП) наступні: а) профілактична діяльність, що спрямована на запобігання вчиненню дітьми кримінальних і адміністративних правопорушень, виявлення причин і умов, які цьому сприяють, вжиття в межах своєї компетенції заходів для їх усунення; б) ведення профілактичного обліку дітей, схильних до вчинення правопорушень та проведення із ними заходів індивідуальної профілактики; в) участь в установленні місцезнаходження дитини в разі її безвісного зникнення чи отриманні даних для цього в межах кримінального провадження, відкритого за фактом її безвісного зникнення; г) вжиття заходів щодо запобігання та протидії домашньому насильству, вчиненому дітьми та стосовно них, а також жорсткому поводженню з дітьми; г') вжиття заходів щодо запобігання дитячій бездоглядності, у тому числі здійснення поліцейського піклування щодо неповнолітніх осіб; д) провадження діяльності, пов'язаної із захистом права дитини на здобуття загальної середньої освіти; е) взаємодія з іншими підрозділами НПУ, органами державної влади та МСВ з питань забезпечення прав та законних інтересів дітей; є) здійснення у межах компетенції досудового розслідування кримінальних проступків у формі дізнання;

4) системний аналіз наведених повноважень ОМСВ свідчить про те, що вони несуть відповідальність за: а) організацію обліку дітей дошкільного та шкільного віку та б) організацію роботи щодо запобігання бездоглядності

неповнолітніх, – що напряду має відношення до їх участі в реалізації заходів ювенальної превенції та становить їх *первинну, ініціюючу та координуючу роль* у реалізації наведених повноважень;

5) системний аналіз наведених основних завдань підрозділів ЮП свідчить про їх прямий обов'язок: а) налагодити взаємодію з органами державної влади та МСВ з питань забезпечення прав та законних інтересів дітей; а також здійснювати реалізацію низки завдань, що перетинаються або є частково аналогічними повноваженням ОМСВ, що вони повинні організовувати і реалізовувати в ТГ, а саме: б) *ведення профілактичного обліку дітей, схильних до вчинення правопорушень* та проведення із ними заходів індивідуальної профілактики; в) *участь в установленні місцезнаходження дитини в разі її безвісного зникнення* чи отриманні даних для цього в межах кримінального провадження, відкритого за фактом її безвісного зникнення; г) *вжиття заходів щодо запобігання та протидії домашньому насильству*, вчиненому дітьми та стосовно них, а також жорстокому поведінню з дітьми; г') *вжиття заходів щодо запобігання дитячій бездоглядності*, у тому числі здійснення поліцейського піклування щодо неповнолітніх осіб; д) *провадження діяльності, пов'язаної із захистом права дитини на здобуття загальної середньої освіти*. Наведений перелік завдань та повноважень дає підстави зробити висновок про виникнення *координуючої та допоміжної ролі* ОМСВ в реалізації настанов ювенальної превенції. Однак, треба зазначити, що в багатьох випадках ОМСВ за активної участі своїх спеціалізованих профільних структур та за допомогою інституцій громадянського суспільства, – в контексті становлення системи профілактики правопорушень серед дітей та підлітків та виконання власних (самоврядних) повноважень, – можуть проявляти *ініціюючу роль* щодо організації та реалізації задач та заходів ювенальної превенції.

Вважаємо, що модуляція та актуалізація уваги вітчизняного законодавця на становленні та пріоритетному здійсненні ОМСВ профільної діяльності у вигляді *первинної ініціюючої, координуючої, контролюючої ролі* в сфері ювенальної превенції в рамках ТГ, – обґрунтовується низкою об'єктивних факторів, причому не тільки конститууючого, але і формалізуючого локальну демократію характеру, – саме вони володіють суто локальною властивістю свого виникнення, формування, прояву та реалізації. До них відносяться наступні:

- діти та інші неповнолітні є майбутнім людської цивілізації та людським ресурсом для розвитку ТГ (гуманістично-проспективний фактор. – Авт.);

- діти та інші неповнолітні здійснюють в межах ТГ та в умовах МСВ свій життєвий цикл (екзистенційний фактор. – Авт.);

- діти та інші неповнолітні саме в межах ТГ та в умовах МСВ формують, продукують, проявляють свої інтенції, екзистенційні устремління,

потреби та інтереси, формують та реалізують свої правові та неправові атитюди (біхевіористсько-настановочний фактор. – Авт.);

- діти та інші неповнолітні проходять в межах ТГ та в умовах МСВ соціалізацію, включаючи її правову форму, та набувають відповідних габітусів (соціалізаційно-габітусний фактор. – Авт.);

- діти та інші неповнолітні реалізують в межах ТГ та в умовах МСВ свій конституційно-правовий статус та фактично формують та реалізують через його реалізацію свій індивідуальний муніципально-правовий статус (статусно-реалізаційний фактор. – Авт.);

- діти та інші неповнолітні саме в межах ТГ та в умовах МСВ формують свою систему комунікативної взаємодії, яка і визначає їх соціальну активність та формує мотивацію до участі в локальній демократії (комунікаційний фактор. – Авт.);

- діти та інші неповнолітні в межах ТГ та в умовах МСВ формують свої повсякденні та перспективні рольові позиції та починають процес своєї майбутньої професіоналізації (соціально-рольовий фактор. – Авт.);

- насамкінець, ОМСВ володіють важливими повноваженнями щодо: а) організації обліку дітей дошкільного та шкільного віку та б) організації роботи щодо запобігання бездоглядності неповнолітніх, – що, фактично, виступає наріжним повноваженням щодо початку та становлення діяльності в ТГ відносно ювенальної превенції, причому, як з боку ОМСВ, так і в контексті спільної діяльності з органами ювенальної превенції Національної поліції України.

Отже, можна стверджувати, що:

а) зростання ролі ОМСВ в здійсненні ювенальної превенції, враховуючи саме наведені аспекти, має суттєві перспективи до свого розширення, наступної легалізації та соціально-публічної легітимації;

б) звідси, саме тому ОМСВ у явочному порядку та за допомогою локального нормопроєктування і локальної нормотворчості повноважень своїх представницьких та виконавчих органів можуть вже будувати не тільки локальну систему захисту прав і свобод людини (у передчутті законодавчого нормопроєктування і нормотворчості. – Авт.), – що визначається об'єктивною необхідністю формування та реалізації конституційно-правового статусу людини (особистості, громадянина) та процесами інституціоналізації її муніципально-правового статусу, – але і приймати активну участь у формуванні системи ЮП в рамках ТГ;

в) така локальна система ЮП, як органічної та складової частини такої локальної системи захисту прав людини, – посилюючи, каталізуючи та формуючи відповідний організаційний та організаційно-нормативний потенціал, особливо в контексті її побудови, – буде базуватись на використанні та реалізації складових елементів правової соціалізації людини в ТГ та набуття нею, як жителем-членом ТГ, різного виду габітусів, що

суттєво підсилить, актуалізує та оптимізує профільний напрямок діяльності ОМСВ щодо становлення та розвитку ЮП.

4. Роль місцевого самоврядування в формуванні громадянського суспільства та участі його інституцій в процесі ювенальної превенції

Досліджуючи роль громадянського суспільства (далі – ГС) та його інституцій в процесі ювенальної превенції, на нашу думку, треба виходити саме з ролі наведених суб'єктів у формуванні правового простору МСВ в державі, і, одночасно формування інституційної структури ГС, яке складає внутрішню інтенцію та строму, остов та функціональний конструкт локальної демократії.

Наведений висновок підтверджується доктринальними позиціями представників філософської, політичної та правової наук. Так, англійський політичний діяч та філософ XVII ст. Дж. Локк, сповідуючи пріоритет державотворчих настанов, розглядав громадянське суспільство як синонім термінів «політичне суспільство» або «держава», а також розробив концепцію природного стану, в якій вже закладено всі основні риси тієї сукупності найрізноманітніших форм життя, яку пізніше будуть називати «громадянським суспільством» [30, с. 139.]. Звідси, вже з того часу політична складова громадянського суспільства виступала рельєфною його ознакою, що, з одного боку, демонструвала існування та функціонування такого суспільства в межах державно організованого соціуму, у системі владних правовідносин, а з іншого, – визнавала можливість його існування і поза державними відносинами в повсякденному існуванні та життєдіяльності людини, особливо в контексті задоволення нею своїх екзистенційних потреб та інтересів.

Французький письменник, правознавець, філософ, політолог Ш.-Л. Монтеск'є, зосереджуючи увагу на правозахисному аспекті індивідуума, акцентував увагу на проблемі захисту політичної волі від загрози деспотичного втручання держави в життя індивідів або груп населення. Його розуміння громадянського суспільства зводилося до ідеї проміжних суб'єктів, які опосередковують відносини між індивідом і державою [31]. Тобто цей автор, відстоюючи вільний вибір людиною своєї політичної поведінки, вже акцентував увагу на можливості її відповідної самостійної поведінки у відносинах з державою і в більш широкому діапазоні взаємної комунікації через реалізацію людиною своїх атитюдів.

Філософ і історик XVIII ст. з Шотландії А. Фергюсон, покладаючи в основу своєї доктринальної позиції моральні настанови, особливо цікавився процесом історичних змін у широких еволюційних рамках, які він розглядав у розумінні появи цивілізованого суспільства з попередніх станів, що характеризуються як «дикість» і «варварство». Саме за А. Фергюсоном, громадянським є лише таке суспільство, що є витонченим, сприйнятливим до

моралі [32]. Отже, цей автор вже акцентував увагу на проблематиці самообмеження державної влади та появи відповідних моральних бар'єрів у людини в процесі вибору нею своїх поведінкових настанов, – причому, можна стверджувати, що поява таких бар'єрів є результатом соціалізації, тобто виховання людини в рамках локального соціуму.

Французький політичний діяч XIX ст. А. де Токвіль бачив активне громадянське суспільство у більш сучасному його розумінні, сповідуючи ініціативу та самодіяльність людей та їх спільнот. Тобто він вважав, що воно є створеним із самоврядних асоціацій для захисту проти занадто сильної держави, а також проти «тиранії більшості» [33]. На його думку, щільна мережа добровільних об'єднань захищає громадян від державного свавілля; ці асоціації виступають школою демократії, адже люди, які отримали навички керівництва ними, отримують не тільки соціальний досвід, а й необхідну політичну майстерність. Необхідно зазначити, що наведений автор вперше акцентував увагу на низці факторів, що конституують ГС, а саме: а) на своєрідній територіально-суб'єктній основі громадянського суспільства, що виникає в межах самоврядних асоціацій людей, які фактично репрезентують територіальні спільноти (ТГ); б) вони існують і функціонують на відповідній території держави, з її дозволу, але з метою реалізації інтересів членів такої громади; в) члени асоціації повинні бути виховані у дусі колективізму, а це має на увазі їх відповідну законслухняність; г) члени територіальної спільноти повинні володіти навичками демократії та вмінні користуватися її механізмами. Отже, подальше тлумачення приводить нас до визначення феномена МСВ за використання і за допомогою якого виникли, сформувались і функціонують такі спільноти, що поєднують жителів відповідної території задля вирішення їх екзистенційних інтересів.

Близьким до розуміння А. де Токвілля є визначення громадянського суспільства сучасного американського дослідника Д. Ронні, що сповідує не тільки його важливу комунікаційну, а й суттєву інтелектуально-діяльнісну складову, відносячи до нього «ті форми асоціацій між індивідуумами, які очевидно не є частиною публіки, державного апарату, приватного, сімейного життя або атомістичного ринку» [34, р. 37]. Тобто йдеться про те, що таке суспільство вирішує питання, з одного боку, індивідуального характеру, що є важливими для кожного члена такої спільноти, а з іншого, – такі, що мають особливе екзистенційне загальне значення для людських спільнот, які існують на засадах колективізму, – отже, може йтися про територіальні спільноти (громади), що є колективними і недержавними суб'єктами, які існують та функціонують у межах МСВ на локальному рівні функціонування соціуму.

Системний аналіз наведених доктринальних позицій дає можливість стверджувати, що людина стає членом ГС не просто спираючись на факт народження в межах відповідної територіальної спільноти, а завдяки відповідному вихованню в дусі колективізму, демократизму,

громадянськості, соціальної активності, наявності відповідної мотивації до участі в МСВ. Вважаємо, що наведені ознаки людини (особистості) є позитивним результатом соціалізації та наявності відповідних габітусів, а це в контексті реалізації в ТГ настанов ювенальної превенції є важливими функціонально-поведінковим та діяльнісно-реалізаційним факторами, причому не стільки для людини, скільки для профільної діяльності МСВ, його суб'єктів та органів.

Досліджуючи доктринальні погляди вчених щодо визначення ГС, вважаємо за необхідне звернути пильну увагу на наукові погляди вченого М.П. Орзіх, які він висунув на початку ХХІ ст.

Характеризуючи громадянське суспільство, він застосовує соціологічно-індивідуальний (персоналістський) і соціологічно-колективний (асоціаційний) підхід і визначає досліджуваний феномен у декількох аспектах:

- по-перше, як асоціацію людей, в якій кожна людина вільна як така, що має невідчужувані права, є рівноправною з іншими членами асоціації, самостійна у виборі громадянського стану (громадянство, іноземство, апатридство) (індивідуально-вольовий критерій. – авт.);

- по-друге, як позадержавні (інституціоналізовані в громадські об'єднання) асоціації людей за соціальною, етнічною, релігійною та іншою належністю, політичними, економічними, професійними та іншими інтересами (колективно-реалізаційний та реалізаційно-груповий критерій. – авт.);

- по-третє, це формування на зазначених засадах суспільних (позадержавних) відносин, а також шляхом самопрояву інтересів і волі окремих індивідів та їхніх асоціацій, що діють у вільному (від державного впливу) просторі суспільства [35] (системно-самодіяльний критерій. – авт.).

Системний аналіз наведеної доктринальної позиції дає можливість стверджувати, що членом ГС може бути тільки соціально активна людина, яка, виходячи зі своїх екзистенційних інтересів, самостійно прогнозує, планує, моделює, будує, реалізує свою поведінку в соціумі щодо:

- а) визначення свого громадянського (правового) стану;
- б) своєї участі у соціальному житті через свою участь у суспільних структурах, що формуються за різними ознаками, включаючи й політичні;
- в) самопрояву, самоорганізації, самореалізації своєї поведінки в соціумі з метою реалізації своїх інтенцій, атитюдів, устремлінь, потреб, інтересів тощо;
- г) самоідентифікації себе як правослужняного члена локального соціуму, що поважає його нормативні настанови та має внутрішню готовність їх виконувати та дотримуватися в повсякденному житті.

Отже, ми знову стикаємось з відповідними домінантами правовиховного характеру, що є запорукою успішного втілення та ефективної реалізації настанов ЮП.

Звідси, можна стверджувати, що якщо МСВ виступає:

а) сферою виникнення, формування, прояву і реалізації стратегічно-екзистенційних інтересів людини та формування її атитюдів та габітусів;

б) сферою виникнення, формування, прояву і реалізації основоположних самоврядних настанов людини та її асоціацій;

в) сферою реалізації, охорони, захисту, гарантування конституційних прав і свобод людини, виконання нею обов'язків, тобто основоположною соціальною структурою,

– то ГС проявляється як більш тонка, тендітніша, і в той же час, більш динамічна, оперативніша у своєму формуванні, існуванні, реалізації та гарантуванні такого існування і такої реалізації, соціально-поведінкова, інструментально-телеологічна, біхеовіористично-реалізаційна та динамічно-функціональна структура, що спирається на територіальну людську спільноту, – а саме, як:

а) дієвий структурно-інституційний фактор простору локальної демократії в якому людина проявляє свої тактико-спеціальні інтереси, індивідуально-соціальні ознаки (культурні, національні, релігійні, підприємницькі тощо) та відповідні ним поведінкові настанови (атитюди), в тому числі і нормативні;

б) соціальний простір в межах локального соціуму та в рамках територіальної людської спільноти де інтенсивно, без впливу держави та згідно з волею та інтересами людини формуються поведінкові атитюди та соціальні практики;

в) правовільний (вільний від державно-правового втручання) простір реалізації розмаїття інтересів та атитюдів людини (особистості), в якому вона вільна обирати не тільки засоби реалізації своїх поведінкових настанов, але вже і здійснювати відповідні дії, що мають за мету реалізацію наведених інтересів та атитюдів;

г) інструмент цілеспрямованого індивідуального, групового, колективного виховання особистості, в рамках якого і в процесі якого ЮП займає своє важливе місце у загальному виховному процесі та відіграє свою суттєву роль у формуванні свідомості та психології різних форм і різних рівнів.

Отже, саме в цьому контексті, необхідно звернути особливу увагу на ідентифікаційні ознаки такого суспільства. З одного боку, категорія ГС як така, безперечно, належить до відносно нових понять, що репрезентують нові уявлення не тільки про право та перспективи його існування та розвитку, але і про метаправові і паракправові явища, що йому передують або його супроводжують, – та які претендують на статус складової філософсько-правового дискурсу, а з іншого, – наведена феноменологія, на наше глибоке переконання, однозначно входить до розуміння «правовий простір», бо: а) передусе його формуванню; б) стимулює його виникнення; в) детермінує його параметральні настанови; г) є невід'ємною від існування та функціонування

людської спільноти, що функціонує в умовах державно організованого суспільства. Причому, наведений зв'язок між ГС та правовим простором є малодослідженим у юридичній науці у всіх його аспектах та проявах.

Це, насамперед, детерміновано тим, що сам термін «простір» несе в собі загальнофілософський заряд і має загальнофілософське тлумачення, – при цьому необхідно акцентувати увагу на корінній розбіжності основних філософських шкіл при визначенні характерологічних рис даної категорії. Отже, якщо, на думку матеріалістів, важливою властивістю простору є його об'єктивність, тобто незалежність від людської свідомості, то ідеалізм заперечує дане твердження. Зокрема, суб'єктивні ідеалісти вважають його продуктом свідомості людини. З точки зору об'єктивних ідеалістів, простір породжений абсолютною ідеєю, світовим духом [36, с. 44].

Вважаємо, що застосування в цьому випадку категорії ГС, яка актуалізує свідомість людини і, одночасно, враховує праксеологічні аспекти абсолютної ідеї існування людства та соціуму, – не тільки примиряє та нівелює ці суперечності, а ї суттєво взаємно їх збагачує, надаючи профільним питанням як телеологічної обґрунтованості, так і відповідне устремління до відповідності щодо загальнолюдських цінностей. Саме серед останніх і формується та проявляється феноменологія муніципалізму, – в якій питання виховання людини в колективі, включаючи і питання правового виховання, превенції правопорушень, – займають одно з основоположних місць та відіграють стратегічну роль.

Разом з тим, треба враховувати, що просторові характеристики у навколоправовій (метаправові та паракправові явища) та правовій сфері суспільного життя мають свою специфіку, що проявляється у більш чіткій ідентифікації меж та кордонів простору, що часто-густо співпадають з відповідною територією держави або її частин, та проявляються у складних системно-комплексних зв'язках простору (основоположна ознака. – Авт.) з часовою рисою (темпоральна ознака. – Авт.) або з відповідним колом осіб, що існують та функціонують у його межах (суб'єктна ознака. – Авт.). Звідси, можна констатувати, що категорія правового простору, причому на всіх етапах її формування, не може бути підмінена загально-філософською категорією простору. Вона не може бути підмінена також і його фізичною формою, як складовою географії країни. Бо саме простір виступає обов'язковим елементом правовідносин, що зароджуються та формуються, а потім легалізуються та легітимуються (а багато інституцій ГС та їх діяльність підлягають такому нормуванню, нормативізації, а потім і нормативній легалізації. – Авт.), – при цьому такий простір не стільки виступає предметним середовищем, в якому ці відносини виникають та існують, скільки важливою характеристикою самих правовідносин [37, с. 4], і у подальшому, – сферою, де реалізуються настанови соціалізації, формування габітусів, тобто здійснюється виховання людини, в тому числі і правове виховання.

Більш того, завдяки дослідженням теоретиків права і філософам, можна стверджувати, що практично всі правові та соціальні явища (суб'єкти, їх дії, правові норми, неправові форми поведінки, колізії, процедури тощо) при їх детальному аналізі, завжди тісно, на генетичному рівні, онтологічно, конотаційно, наративно пов'язані з простором в контексті їх становлення, розуміння, розвитку, реалізації, охорони, захисту, вдосконалення, гарантування. Отже, простір не тільки в праві, а і у передправі (на метарівнях та парарівнях. – Авт.) відіграє основоположну, опорну, ідентифікаційну, технологічну, праксеологічну, творчу, діяльнісну, номосну, топосну, локально-територіальну роль, яка може бути визначена як полісемічна домінанта.

Уявляється, що саме в цьому контексті конструктивним та доктринально і праксеологічно важливим, буде виступати співвідношення простору МСВ та простору ГС. З одного боку, МСВ виступає більш ширшим простором, ніж простір ГС, бо ГС функціонує на його базі та в його межах. Але у функціонально-інституційному розумінні багато представників теоретико-правової науки відносять МСВ до однієї з ординарних інституцій ГС [35, с. 68], що діє нарівні з його іншими інституціями. Хоча, на нашу думку, саме МСВ все ж детермінує, стимулює, активізує сам факт появи ГС, контекстуалізуючи всі інші інституції ГС на розвиток, акцентуючи увагу на їх конотаційності та наративності. Більш того, з іншого боку, саме МСВ сприяє їх перспективному нормуванню, нормативізації та наступній легалізації.

Це досить яскраво та переконливо підтверджується доктринальною позицією В.П. Малахова, який вважає, що правовий простір є формою соціальної реальності і характеризує вузловий момент в об'єктивації домагань правової істоти, в перетворенні потенційності і чистої ідеальності, дієвих здібностей і вольових проявів людини в правову реальність, тобто в те, що потім стає предметом вивчення юридичної науки [38, с. 151]. Вважаємо, що такий підхід для визначення генетичного зв'язку МСВ та ГС треба все ж розуміти та тлумачити у суто функціонально-поведінковому аспекті, а саме в контексті ролі простору, що конкретно уособлюється:

а) відповідною територією Землі на якій проходять процеси самоорганізації людських спільнот, причому така територія виступає іманентною основою такої самоорганізації (об'єктний критерій. – Авт.) та

б) умовами її існування (включаючи і природні і соціальні фактори) (релятивістський критерій. – Авт.), в залежності від яких буде визначатись режим функціонування МСВ – ординарний (в умовах повсякденності) або екстраординарний (в умовах надзвичайного функціонування державності), а також

в) відповідним розташування локальної людської спільноти, що здійснює МСВ, у відповідних граничних межах такої території (її номосом, топосом, локусом) (конкретно-ідентифікаційний критерій. – Авт.), на якій

г) існує та функціонує фізичний суб'єкт (суб'єкти) (суб'єктний критерій. – Авт.),

г') шляхом її використання, освоєння, перетворення і трансформації завдяки телеологічно спрямованій та скерованій діяльності людської спільноти, що діє в умовах МСВ (діяльнісно-поведінковий критерій. – Авт.),

д) з метою реалізації людською територіальною спільнотою своїх екзистенційних потреб і настанов за рахунок використання відповідного територіального простору (біхевіористський критерій. – Авт.),

е) що у підсумку, створює нову метаправову, паракправову (правовільну, але ж, враховуючи на все ж наявну або таку, що знаходиться в процесі становлення, нормативність ГС. – Авт.), а також правову реальність, в якій функціонує МСВ, і яка спирається на досягнуті модифікації простору (трансформаційний критерій. – Авт.).

До цього, на нашу думку, в обов'язковому порядку і в контексті перспективи, необхідно включити:

є) необхідність акцентуації на відповідній єдності всіх ідентифікаційних ознак такого простору (території), включаючи і наявність в його межах людської спільноти, що діє в умовах МСВ, через функціонування інституцій ГС (інтеграційний критерій. – Авт.) та

ж) об'єктивізацію необхідності регламентації і регулювання суспільних відносин, що виникають в межах зазначеного простору в процесі формування, існування, розвитку і реалізації в його межах метаправової та паракправової реальності (ГС) і правової реальності (МСВ), – нормами права (нормативно-регулятивний критерій. – Авт.), а також

з) фізичне існування та екзистенційне функціонування людини (особистості) в межах простору МСВ, який «накладається» на простір ГС та створює і надає можливість людині реалізувати системний комплекс інтересів, що включають не тільки екзистенційні інтереси, що зазвичай уособлені її конституційно-правовим статусом, а і інші інтереси, що виходять за межі такого статусу та які можуть бути двох видів:

1) або вони витікають з конституційних прав і свобод, обов'язків людини, конкретизуючи, деталізуючи та контекстуалізуючи їх (з перспективою на відокремлення у окреме конституційне право або свободу) – мова йде про так звані «законні інтереси» людини (особистості) [39], що можуть бути або здійсненими в рамках процесу реалізації конституційних прав, свобод і обов'язків людини, або на основі судового рішення в контексті захисту прав, свобод та законних інтересів людини (особистості);

2) або вони пов'язані з індивідуально-особистісними інтересами людини, її груповими інтересами та відображають окремі атитюди та габітуси, що не є типізованими та стереотипними на рівні ТГ (національні, релігійні, культурологічні тощо), але є суттєвими і важливими для реалізації відповідно для конкретного індивіда або його асоціацій, та реалізуються за

допомогою інституцій ГС, в їх межах, з використанням їх статутних настанов і суспільно-самодіяльних механізмів.

Треба наголосити на тому, що обидва види наведених інтересів володіють суттєвим культурологічним потенціалом, особливо у контексті впливу на формування правової культури, та здійснюють виховний вплив на членів ТГ щодо ЮП (причому, на дорослих членів – як агентів позитивної превенції; на дітей та неповнолітніх – як на суб'єктів-об'єктів такої профільної превенції).

Виходячи з наведеного вище, можна визначити найважливішу роль передправового (правовільного) простору (ГС) і правового простору, що виникає в МСВ [40], який:

- а) здійснюється на відповідній території держави,
- б) в рамках ТГ, що разом з ГС, історично, географічно, ресурсно, технологічно, логістично, інституційно існує та функціонує на цій території;
- в) в умовах повсякденності, що формує довготривалий темпоральний характер просторово-територіального континууму;
- г) через використання відповідних форм життєдіяльності, що виникають через реалізацію соціалізаційно-габітусних настанов і мають суттєву територіально-просторову складову;
- г') на основі комунікативної взаємодії членів ТГ, що здійснюється на території її існування та в межах діяльності інституцій ГС;
- д) на принципах колаборації, інтерсуб'єктивності, інтеграції та формування загального соціального габітусу (системного комплексу структур соціальної практики) жителів-членів ТГ і, одночасно, членів ГС, – у виникненні якого саме просторово-територіальний субстрат відіграє головну ідентифікаційну, інтегративну, релятивістську та екзистенційну роль.

Звідси, простір ГС можна також визначити як частину локального соціального простору, специфічне поле діяльності локального територіального суспільства (ТГ), що виникає між множиною автономних особистостей, що об'єднуються на відповідній території спільного проживання для реалізації загальних інтересів і вирішення загальних екзистенційних задач. А правовий простір МСВ, своєю чергою, можна визначити як простір існування, взаємних залежностей, ординарних та екстраординарних (конфліктних) відносин, екзистенційно обумовлених поведінкових настанов і типологічних дій різних суб'єктів права, – з одного боку, жителів і одночасно членів ТГ, що володіють різними правовими станами (від громадянина до іноземця /іноземного громадянина, апатрида/ і біженця), а з іншого – громадських та державних інституцій. Причому громадські інституції представляють собою структури ГС, – звідси, можна стверджувати, що саме ГС виступає важливим елементом, суб'єктом правового простору МСВ, а діяльність його інституцій є важливим характерологічним фактором і критеріальною ознакою такого простору. Іншими словами, саме у правовому просторі відбуваються безперервні

людські й інституціональні комунікації, основними правовими цінностями яких є порядок, свобода, відповідальність, рівність, справедливість [41, с. 80-81]. Звідси, чим активніше та інтенсивніше функціонує система комунікативної взаємодії в локальному соціумі, тим активніше функціонують інститути ГС і тим більш актуалізується та об'єктивується роль і значення МСВ у формуванні поведінкових настанов людини, її груп та асоціацій, включаючи і питання правового виховання у контексті вирішення задач ЮП.

Вважаємо, що такий підхід володіє не тільки аксіологічними, а і структурологічними підходами, що дозволяє визначити значення та акцентувати увагу на ролі ГС та його інституцій у формуванні, функціонуванні, розвитку і вдосконаленні простору МСВ. Причому така роль може бути визначена як ініціативна, мотиваційна, детермінуюча, локально-установча, моделююча, трансформуюча, реалізуюча, інтегруюча, мобілізаційна, стабілізаційна, менторська, благодійна, децентралізуюча тощо, – в контексті застосування форм і методів, дій і поведінки, технології і ресурсів реалізації телеологічних доміант ГС, що є спроможним за межами державної присутності та втручання вирішувати та реалізовувати системний комплекс локально-індивідуальних, локально-групових і локально-колективних інтересів людини-члена ТГ, що не співпадають з державними інтересами, але і не суперечать ним, – через створення інституційної складової локального соціуму, заснованої на поєднанні економічної свободи (підприємництво у різних формах) з індивідуальною відповідальністю (включаючи і законослухняність. – Авт.) в процесі реалізації профільних поведінкових настанов та громадянською активністю у всіх сферах соціального життя [42, с. 27].

Отже, можна стверджувати, що у широкому сенсі правового простору МСВ та діяльність в ньому інституцій ГС пов'язані не тільки з визначенням єдиних за характером правових приписів, а й з формуванням системного конгломерату ненормативних поведінкових настанов, відносин, що формують нові принципи та прообрази соціальних умов існування локальної людської спільноти (ТГ) в контексті розробки, утвердження і застосування єдиних цінностей (муніципальних особистісних, міжособистісних, групових, колективних), для їх реалізації в рамках певної ТГ та відповідної території (простору). Вважаємо, що саме у цьому – широкому інтеграційному інституційно-облігаторному та предметно-просторовому сенсі, – воно є тісно пов'язаним з природними механізмами існування людського соціуму як уособлення існування осередку людської цивілізації, а вони, своєю чергою, з механізмом правового регулювання, з соціально-політичними, економічними, організаційними та іншими умовами реалізації права на рівні локального соціуму, що створює фактично правовий простір для діяльності недержавних інституцій ГС на рівні МСВ і в межах ТГ з метою реалізації багатоманітних інтересів жителів територій – членів ТГ, включаючи питання правового виховання, попередження правопорушень, ЮП.

Можна також стверджувати, що правовий простір МСВ та простір ГС, що функціонує в його межах, володіють суттєвим нормотворчим та самоврядним потенціалом – з одного боку, вони являють собою ту сферу соціального простору, на яку поширюється дія широкого кола соціальних норм (мораль, традиції, релігійні настанови тощо), а також і норм права, що становить «ціннісно-нормативну систему, яка впливає на поведінку учасників соціальних відносин у суспільстві, які внаслідок цього стали одночасно і правовими відносинами» [43], а з іншого – вони детермінують, продукують та стимулюють розробку широкого кола відносин недержавної природи індивідуального, міжособистісного, індивідуально-групового, міжгрупового, індивідуально-колективного характеру, що виникають в сфері діяльності ГС та його інституцій, та підсилюють і стимулюють як самоврядну основу МСВ, так і його нормативно-правову базу через запозичення таких відносин (принаймні, найважливіших з них) локальним нормотворцем, а в перспективі і законодавцем. Отже, органічна єдність діяльності вказаних інституцій різної природи, що продукують системні та комплексні наративи та конотації, формують принципові засади соціального виховання, що здійснюється в людській локальній спільноті (ТГ), які скеровані на запобігання правопорушень з боку її членів.

На наш погляд, до такого висновку можна застосувати доктринальну позицію І.О. Терентьева про можливість реалізації точки зору Жан-Луї Бержеля, відповідно до якої – всі юридичні відносини, всі правові ситуації включають, принаймні в якості допоміжного, просторовий вимір. Адже просторова локалізація осіб і майна уможливило їх індивідуалізацію; локалізація в просторі подій юридичного життя впливає на їх наслідки. Але також існують юридичні ситуації, головна мета яких – дроблення простору, і в цьому випадку простір виступає по відношенню до цих ситуацій у ролі певного вихідного пункту [44]. Отже, ТГ, що існує та функціонує в умовах МСВ у відповідних просторових межах, індивідуалізує не тільки своїх членів-жителів, а і легалізує та легітимізує ГС та його інституції, що створені цими жителями та уособлює людину (особистість) як носія просторово-індивідуальних, просторово-групових та просторово-колективних інтересів, що реалізуються в правовому просторі локальної демократії, включаючи їх охорону, захист та гарантування.

Резюмуючи, можна стверджувати, що:

- ГС та його інституції виступають іманентною та невід’ємною рисою, елементом, фактором, критерієм правового простору МСВ, що робить його основоположним простором виховання людини-члена ТГ і, одночасно, члена ГС;

- характерною ідентифікаційною особливістю правового простору МСВ виступає стимулювання в ньому за рахунок правових (нормативних) і неправових (ненормативних) засобів діяльності інституцій ГС, що здійснюють цілеспрямований вплив на людину в контексті настанов

вирішення соціальних суперечок мирними засобами, що історично склалися в межах ТГ (договірні та інші неконфліктогенні засоби);

- це, своєю чергою, детермінує як активізацію діяльності самоврядних інституцій МСВ на локальному рівні соціуму, так і суттєво підвищує мотивацію населення – жителів-членів ТГ до участі в локальній демократії, що є запорукою їх правомірної поведінки;

- завдяки діяльності ГС в правовому просторі МСВ виникає комунікаційна система взаємодії суб'єктів системи МСВ, включаючи і органи МСВ, що сприяють становленню, організації, діяльності і розвитку інституцій ГС, що скеровані на задоволення екзистенційно-діяльнісних інтересів жителів-членів ТГ, що, своєю чергою, стабілізує саму систему МСВ, робить її більш наближеною до населення, виховуючи його в дусі громадянськості і демократизму, поваги до права та виконання його настанов, – мотивуючи участь його широких верств в локальній демократії;

- діяльність ГС та його інституцій в межах правового простору МСВ є важливим фактором та прообразом майбутньої децентралізації повноважень органів публічної влади, бо саме на рівні ГС формуються інтереси жителів-членів ТГ, які згодом формуються, нормуються, нормативізуються та трансформуються у реалізаційному контексті у відповідні перспективні повноваження ОМСВ на рівні локальної нормотворчості (в контексті появи нових або деталізації та конкретизації таких, що вже діють економічних, соціальних, культурологічних, релігійно-духовних прав тощо), – с подальшою можливістю, враховуючи на їх важливість та значення для загального розвитку ТГ, поповнити кадастр їх компетенційних повноважень на законодавчому рівні;

- діяльність ГС та його інституцій в межах правового простору МСВ є важливим фактором та прообразом нормування та майбутньої нормативізації суспільних відносин, що виникають в правовільному просторі, тобто в сфері позадержавної присутності і регулювання, та які є важливими, суттєвими і актуальними для стабільного повсякденного існування і функціонування ТГ в межах МСВ, – саме в цьому бачиться перспектива становлення власної компетенції ОМСВ в реалізації парадигми ЮП в ТГ.

5. Основні напрями діяльності місцевого самоврядування, його суб'єктів та органів в процесі ювенальної превенції

Треба розуміти, що з метою формування і реалізації парадигмальних настанов ЮП, ОМСВ (як представницькі, так і виконавчі) повинні діяти в межах власних компетенційних повноважень, при реалізації яких вони є самостійними та незалежними. Всі інші питання, що виходять за межі таких повноважень, ОМСВ можуть вирішувати з іншими уповноваженими суб'єктами, включаючи і органи виконавчої влади, на основі закону або

договору. Звідси, в процесі формування парадигми ЮП, ОМСВ можуть діяти:

- А) на виконання власних (самоврядних) повноважень;
- Б) на виконання делегованих повноважень (повноважень органів виконавчої влади);
- В) на виконання повноважень, що вони мають на основі закону або договору;
- Г) також не виключається здійснення ОМСВ відповідних дій, що обумовлені та витікають з їх власних повноважень, що реалізуються ними на основі управлінського розсуду (дискреції), через відповідну діяльність їх посадових або службових осіб.

Отож, наведені повноваження та дії здійснюються: а) або представницькими (відповідні ради), або виконавчими ОМСВ (виконавчі комітети ОМСВ, включаючи їх профільні управління, департаменти, відділи, сектори, уповноважені особи тощо); б) через використання відповідних форм організаційної та організаційно-правової діяльності наведених органів в профільній сфері.

Насамперед, треба зазначити, що роль представницьких ОМСВ міститься в організації нормативної бази для законного вирішення питань місцевого значення, до яких, безсумнівно, відносяться багатопланові питання охорони та захисту дитинства та юнацтва, неповнолітніх, включаючи питання профілактики правопорушень з їх боку.

Це підтверджується аналізом положень статті 26 Глави 1 «Повноваження сільських, селищних, міських рад» Розділу II «Організаційно-правова основа місцевого самоврядування» Закону України «Про місцеве самоврядування» від 21 травня 1997 року, що регламентує виключну компетенцію сільських, селищних, міських рад відносно: а) утворення і ліквідації постійних та інших комісій ради, затвердження та зміни їх складу, обрання голів комісій (п. 2 ч. 1 ст. 26 Закону); б) утворення виконавчого комітету ради, визначення його чисельності, затвердження персонального складу; внесення змін до складу виконавчого комітету та його розпуск (п. 3 ч. 1 ст. 26 Закону); в) затвердження за пропозицією сільського, селищного, міського голови структури виконавчих органів ради, загальної чисельності апарату ради та її виконавчих органів відповідно до типових штатів, затверджених Кабінетом Міністрів України, витрат на їх утримання (п. 5 ч. 1 ст. 26 Закону); г) утворення за поданням сільського, селищного, міського голови інших виконавчих органів ради (п. 6 ч. 1 ст. 26 Закону); г') заслуховування звітів постійних комісій, керівників виконавчих органів ради та посадових осіб, яких вона призначає або затверджує (п. 11 ч. 1 ст. 26 Закону); д) заслуховування повідомлень депутатів про роботу в раді, виконання ними доручень ради (п. 12 ч. 1 ст. 26 Закону); е) розгляд запитів депутатів, прийняття рішень по запитах (п. 13 ч. 1 ст. 26 Закону); є) прийняття рішень про наділення органів самоорганізації населення окремими

власними повноваженнями ОМСВ, а також про передачу коштів, матеріально-технічних та інших ресурсів, необхідних для їх здійснення (п. 20 ч. 1 ст. 26 Закону); ж) затвердження програм соціально-економічного та культурного розвитку відповідних адміністративно-територіальних одиниць, цільових програм з інших питань місцевого самоврядування (п. 22 ч. 1 ст. 26 Закону); з) розгляду прогнозу місцевого бюджету, затвердження місцевого бюджету, внесення змін до нього; затвердження звіту про виконання відповідного бюджету (п. 23 ч. 1 ст. 26 Закону); и) утворення цільових фондів, затвердження положень про ці фонди (п. 25 ч. 1 ст. 26 Закону); і) ... прийняття рішення про здійснення державно-приватного партнерства щодо об'єктів комунальної власності, у тому числі на умовах концесії, про створення, ліквідацію, реорганізацію та перепрофілювання підприємств, установ та організацій комунальної власності відповідної територіальної громади. Реорганізація або ліквідація навчальних закладів комунальної форми власності здійснюється за рішенням місцевої ради (п. 30 ч. 1 ст. 26 Закону); й) прийняття рішень про передачу іншим органам окремих повноважень щодо управління майном, яке належить до комунальної власності відповідної територіальної громади, визначення меж цих повноважень та умов їх здійснення (п. 31 ч. 1 ст. 26 Закону); ї) створення у разі необхідності органів і служб для забезпечення здійснення з іншими суб'єктами комунальної власності спільних проектів або спільного фінансування (утримання) комунальних підприємств, установ та організацій, визначення повноважень цих органів (служб) (п. 32 ч. 1 ст. 26 Закону); к) заслуховування інформації прокурорів та керівників органів Національної поліції про стан законності, боротьби із злочинністю, охорони громадського порядку та результати діяльності на відповідній території (п. 40 ч. 1 ст. 26 Закону); л) встановлення заборони продажу пива (крім безалкогольного), алкогольних, слабоалкогольних напоїв, вин столових суб'єктами господарювання (крім закладів ресторанного господарства) у визначений час доби в межах території відповідної адміністративно-територіальної одиниці (п. 44-1 ч. 1 ст. 26 Закону).

Наведені компетенційні повноваження представницьких ОМСВ мають безпосереднє відношення до становлення в рамках ТГ системи охорони дитинства та юнацтва, прав неповнолітніх, включаючи і вирішення питань щодо ЮП.

Проведений раніше системний поведінково-діяльнісний аналіз основних напрямів діяльності виконавчих ОМСВ в профільній сфері, тобто з визначенням їх ролі щодо можливості участі у реалізації настанов ЮП (а також запропонована нижче відповідна модифікація положень ст. 32 профільного закону, що зроблена нами спеціально, – з метою більш глибокого аналізу досліджуваної проблематики, через акцентуацію форм діяльності ОМСВ, суб'єктно-об'єктного складу такої діяльності тощо. – Авт.), показує, що:

- ОМСВ України напряму фактично не володіють повноваженнями в сфері ЮП;

- разом з тим, опосередковані повноваження ОМСВ в профільній сфері зосереджені у вигляді повноважень їх виконавчих органів у сфері освіти, охорони здоров'я, культури, молодіжної політики, фізкультури і спорту (див. ст. 32 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»);

- власні (самоврядні) повноваження виконавчих органів ОМСВ в зазначених сферах торкаються питань:

а) управління відповідними структурами (освіти, охорони здоров'я, культури, фізкультури і спорту, оздоровчими закладами, молодіжними центрами, молодіжними підлітковими закладами за місцем проживання) та організація їх матеріально-технічного та фінансового забезпечення, які: 1) належать ТГ або 2) передані їм (наведений законодавчий підхід щодо управління та організації матеріально-технічного та фінансового забезпечення профільних структур, гіпотетично підкреслює можливість участі ОМСВ в організації та реалізації виховних заходів в сфері ЮП, а також їх супроводження та забезпечення. – Авт.);

б) забезпечення здобуття освіти (повної загальної середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої у державних і комунальних закладах освіти), створення необхідних умов для: 1) виховання дітей та молоді, 2) розвитку їхніх здібностей, 3) трудового навчання, 4) професійної орієнтації, 5) продуктивної праці учнів, 6) сприяння діяльності таких структур: дошкільних та позашкільних закладів освіти, дитячих, молодіжних та науково-просвітницьких громадських об'єднань, молодіжних центрів (наведені формулювання, по-перше, напряму передбачають забезпечення ОМСВ здійснення заходів щодо виховання дітей та молоді; по-друге, фактично містять вказівку на найбільш важливі форми такого виховання, а саме: розвиток їхніх здібностей, трудове навчання, професійна орієнтація, продуктивна праця учнів; по-третє, напряму вказується, що такі завдання вирішуються через сприяння ОМСВ діяльності відповідних структур, що напряму перераховані в тексті закону. – Авт.);

в) створення фонду загальнообов'язкового навчання при загальноосвітніх навчальних закладах комунальної власності за рахунок: 1) коштів місцевого бюджету, 2) залучених з цією метою на договірних засадах коштів підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності, а також 3) коштів населення, 4) інших джерел; а також контроль за використанням коштів цього фонду за призначенням (наведені законодавчі положення вирішують важливі питання визначення ОМСВ джерел фінансування виховної роботи серед дітей та молоді, що напряму торкається ЮП. – Авт.);

г) забезпечення пільгового проїзду до місця навчання і додому: 1) учнів, 2) вихованців, 3) студентів та 4) педагогічних працівників, – у порядку та розмірах, визначених ОМСВ, та за рахунок видатків відповідних

місцевих бюджетів (наведені законодавчі положення вирішують важливі питання визначення ОМСВ джерел фінансування одного з важливих елементів виховної роботи серед дітей та молоді, що напряму торкається ЮП. – Авт.);

г') про надання на пільгових умовах у користування приміщень: 1) професійним творчим працівникам, молодіжним та дитячим громадським об'єднанням 2) під майстерні, студії та лабораторії, молодіжні центри, молодіжні простори, необхідних для творчої діяльності або реалізації завдань молодіжної політики (наведені законодавчі положення вирішують важливі питання створення ОМСВ локальної інфраструктури для реалізації виховної роботи серед дітей та молоді, що напряму торкається ЮП. – Авт.);

д) організація у закладах освіти, культури, фізкультури і спорту, оздоровчих закладах, які належать ТГ або передані їм, – медичного обслуговування та харчування (наведені законодавчі положення вирішують важливі питання фінансування ОМСВ важливих напрямів виховної роботи серед дітей та молоді, що напряму торкається ЮП. – Авт.);

е) створення умов для: 1) розвитку культури, 2) сприяння відродженню осередків традиційної народної творчості, 3) національно-культурних традицій населення, 4) художніх промислів і ремесел (наведені законодавчі положення вирішують важливі питання визначення ОМСВ культурологічних напрямів виховної роботи серед дітей та молоді, що напряму торкається ЮП. – Авт.);

є) сприяння роботі: 1) творчих спілок, національно-культурних товариств, асоціацій, інших громадських та неприбуткових організацій, які 2) діють у сфері охорони здоров'я, культури, фізкультури і спорту, молодіжної політики (наведені законодавчі положення вирішують важливі питання щодо сприяння ОМСВ діяльності інституцій громадянського суспільства в контексті реалізації виховної роботи серед дітей та молоді, здійснення настанов молодіжної політики, що напряму торкається ЮП. – Авт.);

ж) створення умов для занять фізичною культурою і спортом за місцем проживання населення та в місцях масового відпочинку (наведені законодавчі положення вирішують важливі питання забезпечення ОМСВ реалізації одного з найважливіших напрямів виховної роботи серед дітей та молоді, що напряму торкається ЮП. – Авт.);

з) сприяння розвитку молодіжних та дитячих громадських об'єднань, молодіжних центрів, молодіжних рад, молодіжної інфраструктури (наведені законодавчі положення вирішують важливі питання визначення ОМСВ організаційних структур щодо здійснення в їх рамках виховної роботи серед дітей та молоді, що напряму торкається ЮП. – Авт.);

- делеговані ОМСВ повноваження виконавчої влади в профільних сферах торкаються питань:

а) забезпечення безоплатності і доступності: 1) освіти і медичного обслуговування на відповідній території, 2) можливості отримання освіти державною мовою – в межах наданих повноважень (наведені законодавчі положення вирішують важливі питання (освітні, медичні, мовні) забезпечення ОМСВ найважливіших умов щодо реалізації напрямів виховної роботи серед дітей та молоді, що напряму торкається ЮП. – Авт.);

б) забезпечення: 1) розвитку всіх видів освіти і медичного обслуговування, 2) розвитку і вдосконалення мережі освітніх і лікувальних закладів усіх форм власності, 3) розвитку і вдосконалення мережі закладів фізичної культури і спорту усіх форм власності, 4) визначення потреби та формування замовлень на кадри для цих закладів, 5) укладення договорів на підготовку спеціалістів, 6) організація роботи щодо удосконалення кваліфікації кадрів, 7) залучення роботодавців до надання місць для проходження виробничої практики учнями професійно-технічних навчальних закладів відповідно до закону (наведені законодавчі положення вирішують важливі питання нормативно-договірного забезпечення ОМСВ реалізації фізичних, трудових, професійних настанов циклу виховної роботи серед дітей та молоді, що напряму торкається ЮП. – Авт.);

в) забезпечення пільгових категорій населення лікарськими засобами та виробами медичного призначення відповідно до законодавства (наведені законодавчі положення вирішують важливі питання забезпечення ОМСВ реалізації напрямів охорони здоров'я, як важливого елементу виховної роботи серед дітей та молоді, що напряму торкається ЮП. – Авт.);

г) організація обліку дітей дошкільного та шкільного віку (наведене законодавче положення напряму торкається ЮП, виступаючи її своєрідною організаційною передумовою, бо воно вирішує важливі питання визначення кола суб'єктів діяльності ОМСВ щодо забезпечення системного комплексу виховної роботи серед дітей та молоді. – Авт.);

г') надання допомоги у працевлаштуванні випускникам загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладів державної або комунальної форми власності (наведене законодавче положення вирішує важливі питання забезпечення ОМСВ працевлаштування декретованого контингенту, як одного з найважливіших напрямів виховної роботи серед дітей та молоді, що напряму торкається ЮП. – Авт.);

д) забезпечення школярів, які навчаються в державних і комунальних навчальних закладах безоплатними підручниками, із числа: 1) дітей-сиріт, 2) дітей з інвалідністю/осіб з інвалідністю I-III групи, 3) дітей, позбавлених батьківського піклування, та 4) дітей із сімей, які отримують допомогу відповідно до Закону України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям», створення для них умов для самоосвіти (наведені законодавчі положення вирішують важливі питання забезпечення ОМСВ реалізації освітніх послуг, як одного з найважливіших напрямів виховної роботи серед дітей та молоді, що напряму торкається ЮП. – Авт.);

е) організація роботи щодо запобігання бездоглядності неповнолітніх (наведене законодавче положення напряму торкається ЮП, вирішуючи важливі питання забезпечення ОМСВ питань охорони дитинства, що напряму торкається ЮП. – Авт.);

є) вирішення питань про повне державне утримання: 1) дітей-сиріт і 2) дітей, позбавлених батьківського піклування, у дитячих будинках сімейного типу, закладах професійної (професійно-технічної) освіти та утримання учнів спеціальних закладів освіти, про надання пільг на утримання дітей у пансіонах закладів освіти, а також щодо оплати харчування дітей у закладах освіти (групах подовженого дня) відповідно до законодавства (наведені законодавчі положення вирішують важливі питання забезпечення ОМСВ реалізації одного з найважливіших елементів та напрямів соціально-виховної роботи серед дітей та молоді, що напряму торкається ЮП. – Авт.);

ж) вирішення питань про надання права на безкоштовне і пільгове користування об'єктами культури, фізкультури і спорту: 1) неповнолітнім, 2) учням, 3) студентам, 4) пенсіонерам та 5) особам з інвалідністю, а також визначення порядку компенсації цим закладам вартості послуг, наданих безкоштовно або на пільгових умовах (наведені законодавчі положення вирішують важливі питання забезпечення ОМСВ реалізації одного з найважливіших соціально-культурних напрямів виховної роботи серед дітей та молоді, що напряму торкається ЮП. – Авт.).

Треба зазначити, що деякі делеговані повноваження ОМСВ в сфері охорони і захисту дитинства та прав неповнолітніх витікають з настанов програмних нормативно-правових актів, що приймаються главою держави. Так, в Національній стратегії у сфері прав людини, затвердженій Указом Президента України № 119/2021 від 24 березня 2021 року [45] достатньо чітко окреслені перспективні завдання для органів публічної влади, включаючи і ОМСВ, в цій найважливішій сфері, – через визначення стратегічних напрямків, включаючи її параграф 18 Стратегії, що присвячений забезпеченню прав дитини.

Стратегічною метою таких завдань виступають права дітей в Україні, що забезпечуються та захищаються відповідно до загальновизнаних міжнародних, у тому числі європейських, стандартів; з врахуванням найкращих інтересів та думки дитини під час прийняття рішень, які її стосуються.

До проблем, на вирішення яких спрямований стратегічний напрям, відносяться такі:

- недостатня ефективність системи запобігання та протидії порушенням прав дітей, зокрема насильству щодо дітей;

- неналежне врахування найкращих інтересів та думки дитини (відповідно до її віку та рівня розвитку) під час прийняття рішень, які її стосуються;

- недостатня доступність публічних, соціальних, медичних, освітніх послуг для дітей та сімей з дітьми;
- існування ризиків безпеки дитини у цифровому середовищі;
- низький рівень обізнаності дітей щодо своїх прав, можливості отримання допомоги та захисту;
- питання забезпечення і захисту прав дітей, зокрема дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, не є пріоритетом у роботі новостворених ТГ.

Завданнями, що спрямовані на досягнення цілі є такі:

- удосконалити законодавство у сфері охорони дитинства з метою запровадження ефективних механізмів забезпечення та захисту прав дитини;
- посилити спроможність ОМСВ щодо забезпечення та захисту прав дитини, підтримки сімей з дітьми;
- запровадити доступні медичні, освітні, соціальні, юридичні послуги, що базуються на забезпеченні найкращих інтересів дитини;
- створити умови для виховання кожної дитини-сироти, дитини, позбавленої батьківського піклування, в сім'ї або умовах, максимально наближених до сімейних;
- запровадити ефективну систему правосуддя за участю неповнолітніх з урахуванням міжнародних, у тому числі європейських, стандартів;
- створити умови для недопущення безпосередньої участі дітей у збройних конфліктах, розробити механізм надання пільг та соціальних гарантій дітям, які постраждали внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів;
- привести законодавство України стосовно запобігання та протидії насильству щодо дітей у відповідність із міжнародними стандартами;
- удосконалити механізми забезпечення безпеки дитини у цифровому середовищі;
- забезпечити інформування населення, зокрема батьків і дітей, про заходи та послуги, якими вони можуть скористатися для захисту прав і найкращих інтересів дитини.

До очікуваних результатів реалізації наведених вище заходів відносяться такі:

- функціонує ефективна система забезпечення та захисту прав дитини;
- удосконалено законодавство України у сфері охорони дитинства відповідно до вимог Конвенції ООН про права дитини, міжнародних стандартів забезпечення та захисту прав дитини, зокрема щодо захисту дітей від усіх форм насильства;
- підвищено обізнаність населення про права дитини, механізми їх реалізації та захисту;
- послуги для дітей та сімей з дітьми є доступними і відповідають їх потребам;
- запроваджено ефективну систему правосуддя, дружнього до дітей, з урахуванням міжнародних, у тому числі європейських, стандартів.

Основними показниками реалізації цього стратегічного напрямку виступають:

- кількість ТГ, у яких створено та функціонують служби у справах дітей;
- відсоток дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, які виховуються в сім'ї;
- рівень доступності медичних, освітніх, соціальних, юридичних послуг для дітей у ТГ;
- кількість кримінальних проваджень щодо насильства над дітьми, які розглянуто з постановленням вироку;
- кількість дітей, які звернулися за безоплатною правовою допомогою, та кількість дітей, які отримали таку допомогу;
- кількість звернень до державної установи «Урядовий контактний центр» від дітей, зокрема дітей, які постраждали від різних форм насильства або перебували під загрозою вчинення насильства.

Системний аналіз наведених завдань, телеологічних домінант та результатів їх реалізації дає змогу стверджувати про суттєве посилення ролі ОМСВ в становленні системи захисту прав дітей в межах ТГ та про актуалізацію проблематики ювенальної превенції в межах ТГ (сімейне насильство, злочинність, безпритульність тощо).

Безпосередня увага наведеним проблемам дитинства та юнацтва присвячена Національна програма «Діти України» [46], у виконанні якої важлива роль відведена ОМСВ. Національна програма – це комплексний документ, що приймається в Україні, починаючи з 1996 року, в якому відповідно до положень Конвенції ООН про права дитини, ратифікованої Україною, визначено основні напрями державної політики стосовно дітей та заходи щодо її реалізації центральними та місцевими органами виконавчої влади, ОМСВ, установами, організаціями, суспільними інститутами (інституціями ГС).

Основна мета цієї Програми – це забезпечення права кожної дитини народитися здоровою, вижити і мати умови для всебічного розвитку, бути надійно соціально і психологічно захищеною.

Треба зазначити, що виконання основних заходів Національної програми «Діти України» у 1996 – 2020 роках активізувало процеси практичного розв'язання проблем поліпшення становища дітей, а також реалізації положень Конвенції ООН про права дитини, сприяло частковому вирішенню питань захисту материнства і дитинства, розвитку нормативно-правової бази щодо забезпечення прав та законних інтересів дітей, удосконаленню якості медичних та освітніх послуг, виявленню таких негативних соціальних явищ як дитяча безпритульність і бездоглядність, зростанню кількості державних закладів і установ, що надають соціальну та психологічну допомогу дітям, які її потребують, розширенню мережі фондів і організацій, що займаються питаннями сімей з дітьми. Тіснішим стало

співробітництво України з Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ), іншими міжнародними організаціями.

Значна частина заходів Національної програми «Діти України» має не тільки довгостроковий характер і їх виконання триває, але вони характеризуються суто локальним характером їх реалізації, що об'єктивно розкриває особливу роль ОМСВ та значення їх діяльності в межах ТГ щодо виконання положень цієї Програми.

Незважаючи на певні позитивні результати у вихованні підростаючого покоління в Україні та здобутті ним освіти, суспільне виховання дітей, позбавлених батьківського піклування, в цілому не зазнало змін. Сирітство та дитяча безпритульність, бездоглядність, жебрацтво, насильство в родині – це наслідок недостатньої уваги не тільки суспільства, але насамперед відповідної роботи ОМСВ, зокрема їх органів опіки та піклування, до соціальних проблем сімей з дітьми. Невчасне виявлення проблемних сімей, зволікання з вилученням дітей з таких сімей, недостатній контроль суспільства за вихованням дітей у неблагополучних сім'ях призводять до того, що дедалі більше дітей не мають адекватного соціального захисту. Звідси особливого значення діяльність ОМСВ в профільній сфері, в тому числі і в сфері ЮП, набуває своєї підвищеної актуалізації.

Діяльність ОМСВ щодо реалізації в ТГ настанов ЮП здійснюється шляхом реалізації відповідної організаційної та організаційно-правової діяльності у формах, передбачених або законодавством, або їх локальним нормопроєктним та нормотворчим напрямом функціонування. У ординарному режимі такі форми включають відповідні плани профільних заходів виховного характеру в межах відповідної ТГ з вказівкою їх кадрового та ресурсного супроводження, суб'єктно-об'єктного і темпорального забезпечення. Останнім часом виконавчими ОМСВ розробляються комплексні цільові програми профільного характеру. Так, виконавчим комітетом Одеської міської ради розроблена та презентована міська цільова програма «Одеса – територія безпечного дитинства» [47]. Відповідальним за виконання цієї програми виступає Департамент освіти та науки ОМР.

Дана програма у своїй архітектоніці складається з декількох частин. Перша – це дорога до школи і назад. В рамках цього етапу планується установка великої кількості додаткових світлофорів, засобів зниження швидкості, камер відеоспостереження. Також разом з «Муніципальною вартою» плануємо створити в кожному районі міста мобільні оперативні групи, які будуть патрулювати території біля шкіл.

Друга частина програми – «Шкільний автобус». На основі аналізу світового досвіду різних країн, в яких надається послуга для батьків по підвозі дітей до школи, апробується надання такої послуги в навчальних закладах міста. Якщо така послуга буде затребувана, то виконавчий комітет продовжить працювати в цьому напрямку.

Важливий напрям програми – це використання GPS-датчиків, що є або в телефонах, або на спеціальних браслетах, що носить дитина. В багатьох школах Європи, коли дитина приходить в школу, на телефон батька надходить СМС-інформування. Те ж саме відбувається, коли дитина залишає навчальний заклад. Це хороший інструмент, щоб розуміти, локацію де знаходиться дитина, що, відповідно, забезпечує її безпеку.

Актуальними напрямами щодо підвищення безпеки є обладнання системами протипожежної сигналізації та заміна електропроводки в загальноосвітніх закладах та садках. Велика увага буде приділятися якості питної води, а також контролю за харчуванням. На сьогоднішній день вартість шкільного харчування в Одесі – одна з найнижчих в країні. Тут будуть впроваджуватися пілотні проекти щодо фуршетного столу, з європейською якістю харчування, які в зв'язку з карантинними обмеженнями були поки що призупинені.

Програма містить новий розділ – безпека дітей в інтернеті. Планується створити спеціальний відділ разом з кіберполіцією, який буде займатися відстеженням негативних або провокаційних повідомлень. Це детерміновано впливом, що здійснює негативний контент, включаючи небезпечні для здоров'я і життя дитини ігри та флешмоби, на незміцнілі уми підлітків. Отже, з урахуванням того, що у кожної дитини є вихід в Інтернет, програма йде в ногу з часом і передбачає створення моніторингових груп, які щодня відстежуватимуть негативну інформацію і припиняти її.

Велика увага в програмі приділяється питанням медичного обслуговування, температурного скринінгу і психологічно-емоційної безпеки. Планується в подальшому впроваджувати систему охоронців в школах і дитячих садах. У школах також планується збільшувати кількість камер відеоспостереження. Комплекс цих заходів зробить дошкільні та шкільні заклади більш безпечними.

Міститься в цій програмі спеціальний розділ, що присвячений заходам ЮП в контексті проведення профілактичних заходів відносно неповнолітніх правопорушників ОМСВ у координації з органами ЮП Національної поліції України.

Треба звернути особливу увагу на форми співробітництва ОМСВ з органами ЮП для вирішення профільних проблем. Необхідно зазначити, що хоча в Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України (затверджена Наказом Міністерства внутрішніх справ України № 1044 19 грудня 2017 року) передбачено лише одна форма взаємодії ОМСВ з органами ЮП, а саме: ініціювання перед службами у справах дітей, відділами охорони здоров'я місцевих органів виконавчої влади й ОМСВ питання про направлення дитини до відповідного закладу для надання необхідної медичної, психологічної допомоги (п. 2 Розділу II. Основні завдання і повноваження підрозділів ЮП Інструкції), – форми взаємодії між вказаними суб'єктами передбачаються Розділом VI даної

Інструкції, що регулює основні напрями взаємодії з іншими уповноваженими органами та підрозділами НПУ, органами державної влади та ОМСВ, об'єднаними ТГ, міжнародними та громадськими організаціями.

Відповідно до цього Розділу така взаємодія реалізується з питань:

- 1) профілактики правопорушень у дитячому середовищі, протидії домашньому насильству та дитячій бездоглядності;
- 2) забезпечення прав та інтересів дітей;
- 3) упровадження кращих міжнародних методик та практик роботи з дітьми, які перебувають у конфлікті із законом, та дітьми, які потерпіли внаслідок протиправних діянь, у тому числі реалізація спільних проєктів щодо профілактики правопорушень серед дітей;
- 4) підвищення професійного рівня, набуття знань, вмінь і навичок шляхом участі в семінарах, тренінгах та інших практичних і теоретичних заходах.

Вважаємо, що наведені форми взаємодії є організаційною основою для виникнення власної компетенції ОМСВ в сфері ЮП. Тим більше, що в Інструкції спеціально вказується, що така взаємодія здійснюється на засадах партнерства і *спрямована на задоволення потреб ТГ* та виконання завдань, покладених на підрозділи ЮП.

Своєю чергою, поліцейські підрозділи ЮП з питань, що входять до їх компетенції приймають участь у заходах, що проводяться ОМСВ або під їх егідою, зокрема:

- 1) беруть участь у нарадах, конференціях, круглих столах;
- 2) висвітлюють (у тому числі й через засоби масової інформації) інформацію щодо стану злочинності в дитячому середовищі і заходи для його покращення, які вживаються поліцейськими, а також дають рекомендації батькам, законним представникам щодо запобігання вчиненню дітьми та стосовно них правопорушень, поширенню негативних явищ серед дітей;
- 3) організовують спільно з іншими уповноваженими органами та підрозділами НПУ, заінтересованими органами державної влади, ОМСВ, об'єднаними територіальними громадами, громадськими організаціями профілактичні заходи серед дітей.

Вже сьогодні ОМСВ можуть сприяти реалізації спеціальних методів ЮП, таких як збирання даних, а також методу обліку та аналізу. Використання методу збирання даних може застосовуватися ОМСВ та суб'єктами ЮП під час установлення місцезнаходження дитини, яка зникла безвісти, або навпаки встановлення дитини, яка залишилася без батьківського піклування, припинення фактів жорстокого поводження з дітьми тощо. Своєю спрямованістю, способом дій суб'єктів ЮП, до яких входять і ОМСВ, цей метод у чистому вигляді не схожий ані на переконання, ані на примус. Хоча такі заходи, як приймання звернень та повідомлень про випадки жорстокого поводження щодо дитини; збирання даних про дитину

та їх аналіз для встановлення причини самовільного залишення дитиною сім'ї, загальноосвітньої школи-інтернату; обстеження матеріально-побутових умов сім'ї, у якій проживає дитина, – мають деякі загальні риси із запобіганням учиненню правопорушень (різновид примусу), утім, виконують самостійні завдання. У них не простежується будь-який вплив на особу. Ці заходи або не пов'язані з правопорушенням (стосуються інших небезпечних або небажаних подій), або виконують допоміжну «оціночну» роль при встановленні факту порушення його реєстрації [48, с. 166].

Вважаємо, що взаємодія ОМСВ з органами ЮП є ефективною формою співробітництва, скерованою на підвищення його можливостей та потенціалу для боротьби з правопорушеннями як серед дітей та неповнолітніх, так і проти них.

Резюмуючи викладене вище, можна дійти наступних висновків:

- МСВ, діяльність його суб'єктів та органів, а також відповідна організаційна та нормативна діяльність держави створює правовий простір локальної демократії, як простір самоорганізації людини, її асоціацій та діяльності ОМСВ в якому людина здійснює свій життєвий цикл в межах територіальної громади, в умовах місцевого самоврядування та в ординарному стані повсякденності;

- місцеве самоврядування виступає як єдина природна сфера здійснення людиною процесів соціалізації, в тому числі і правової, набуття нею габітусу та його різновидів, формування та реалізації конституційно-правового статусу людини (особистості) і громадянина, тобто можна стверджувати, що саме в умовах МСВ та в його межах здійснюється система виховання людини, в тому числі і правового, та підготовки її до соціального життя. Саме МСВ, на слушну думку Б. Мелкевіка, можна позначити як простір, де відбувається перехід «від «прав людини» – до людини» [49, с. 14];

- процес ювенальної превенції володіє суто локальними характеристиками, що роблять його зв'язок з місцевим самоврядуванням органічним та генетично пов'язаним. До таких характеристик відносяться наступні:

- а) діти та інші неповнолітні є майбутнім людської цивілізації та людським ресурсом для розвитку ТГ (гуманістично-проспективний фактор. – Авт.);

- б) діти та інші неповнолітні здійснюють в межах ТГ та в умовах МСВ свій життєвий цикл (екзистенційний фактор. – Авт.);

- в) діти та інші неповнолітні саме в межах ТГ та в умовах МСВ формують, продукують, проявляють свої інтенції, екзистенційні устремління, потреби та інтереси, формують та реалізують свої правові та неправові атитюди (біхевіористсько-настановочний фактор. – Авт.);

- г) діти та інші неповнолітні проходять в межах ТГ та в умовах МСВ соціалізацію, включаючи її правову форму, та набувають відповідних габітусів (соціалізаційно-габітусний фактор. – Авт.);

г') діти та інші неповнолітні реалізують в межах ТГ та в умовах МСВ свій конституційно-правовий статус та фактично формують та реалізують через його реалізацію свій індивідуальний муніципально-правовий статус (статусно-реалізаційний фактор. – Авт.);

д) діти та інші неповнолітні саме в межах ТГ та в умовах МСВ формують свою систему комунікативної взаємодії, яка і визначає їх соціальну активність та формує мотивацію до участі в локальній демократії (комунікаційний фактор. – Авт.);

е) діти та інші неповнолітні в межах ТГ та в умовах МСВ формують свої повсякденні та перспективні рольові позиції та починають процес своєї майбутньої професіоналізації (соціально-рольовий фактор. – Авт.);

є) насамкінець, ОМСВ володіють важливими повноваженнями щодо: а) організації обліку дітей дошкільного та шкільного віку та б) організації роботи щодо запобігання бездоглядності неповнолітніх, – що, фактично, виступає наріжним повноваженням щодо початку та становлення діяльності в ТГ відносно ювенальної превенції, причому, як з боку ОМСВ, так і в контексті спільної діяльності з органами ювенальної превенції Національної поліції України;

- місцеве самоврядування відіграє в формуванні громадянського суспільства та участі його інституцій в процесі ювенальної превенції основоположну роль, яка проявляється в створенні ОМСВ: а) відповідного соціально-позитивного середовища для виникнення, формування та діяльності наведених інституцій, б) формування профільних поведінково-діяльнісних мотивацій для жителів-членів територіальної громади до участі в їх діяльності через реалізацію системи своїх індивідуальних, групових та колективних інтересів та атитюдів; в) здійсненні системи пільгового режиму для діяльності наведених інституцій через здійснення ними виховних функцій відносно членів територіальної громади в контексті формування у них почуттів громадянськості, рівноправності, відповідальності, законослухняності тощо;

- органічний та генетично пов'язаний зв'язок між місцевим самоврядуванням, діяльністю його суб'єктів та органів та ювенальною превенцією, – найбільш яскраво проявляється, по-перше, в універсалізації ролі та значення локальної демократії в процесах самовизначення, самоідентифікації, самоорганізації, самодіяльності людини в рамках територіальної громади; по-друге, в процесах продукування людиною в рамках місцевого самоврядування своїх інтенцій, життєвих устремлінь, потреб, інтересів, формування на їх базі атитюдів; по-третє, в процесах її соціалізації та набуття габітусу та його різновидів в межах ТГ; по-четверте, у виховному впливі всіх зазначених факторів, що нерозривно пов'язані з локальною демократією, на процес виховання людини та трансформацію її в особистість – повноправного члена локального соціуму; по-п'яте, в основних напрямках діяльності органів місцевого самоврядування та в його

компетенційних повноваження в сфері охорони і захисту дитинства і прав неповнолітніх;

- наявність відповідних повноважень ОМСВ у сфері охорони і захисту дитинства і прав неповнолітніх, а також об'єктивна необхідність становлення взаємодії ОМСВ з поліцейськими органами ювенальної превенції, актуалізація співробітництва в профільній сфері, – ставлять в порядок денний нормативізацію, нормування та легалізацію самостійної компетенції ОМСВ в сфері ювенальної превенції, через формування профільних компетенційних повноважень і визначення окремого предмета їх відання у сфері такої превенції.

Література

1. Баймуратов М.О., Кравець О.О. Роль юридичної служби органу місцевого самоврядування в формуванні та функціонуванні правового простору локальної демократії: монографія. Одеса: Фенікс, 2018. 326 с.
2. Бобровник Д.О. Глобалістський потенціал територіальної громади: теоретичні підходи до визначення. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 2. С. 79-85.
3. Конфуций: Биография, цитаты, афоризмы. Москва: Эксмо, 2016. 288 с.
4. Комлев Н.Г. Словарь иностранных слов русского языка. Москва: Эксмо-Пресс, 1999. 671 с.
5. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
6. Баймуратов М.О. *Муниципальная влада: актуальні проблеми становлення й розвитку в Україні* / М. О. Баймуратов, В. А. Григор'єв. Одеса: БАХВА, 2003. 192 с.
7. Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування: Закон України від 7 грудня 1990 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 2. Ст. 5.
8. Баймуратов М.А. Роль международных стандартов местного самоуправления в формировании компетенции публичной самоуправленческой (муниципальной) власти. Одесса: «Феникс», 2003. 160 с.
9. Баймуратов М.О. До питання про вибір національної моделі місцевого самоврядування. *Публічне право*. 2015. № 3. С. 57-65.
10. Кофман Б. Я. Правова соціалізація як основа реалізації правового статусу людини і громадянина в місцевому самоврядуванні. *Держава і право*. 2019. Вип. 83. С. 118-136.
11. Сырых В.М., Лазарев В.В. *Социология права*. Москва, 2001. 276 с.
12. Батурчик М.В. Габитус. Социологическая энциклопедия. URL: <http://bourdieu.name/content/gabitus-enciklopedija-sociologii>

13. Гигаури Д.И., Стульба И.А. Права человека как философский концепт с позиции представителей юснатурализма. *Манускрипт*. 2019. Том 12. Выпуск 1. С. 102-107.

14. Мелкевик Б. «Я есть естественное право»: критика интеллектуальной ловушки/ *Труды Института государства и права Российской академии наук*. 2017. Т. 12. № 4. С. 11-34.

15. Штраус Л. Естественное право и история. Москва: Водолей Publishers. 2007. 312 с.

16. Баймуратов М.А., Буряк Т.М. Объектный состав публичной самоуправленческой (муниципальной) власти: Телеологические установки, идентификация, конституционно-правовая регламентация: монографія. Суми: Вид-во ВТД «Університетська книга», 2007. 232 с.

17. Баймуратов М.О. Локальна система захисту прав людини в Україні: сутність та становлення. *Юридична освіта і правова держава*: зб. наук. праць. Одеса: Астропринт, 1997. С. 96-100.

18. Колодій А. Охоронна діяльність держави. *Міжнародна поліцейська енциклопедія* у 10-ти томах /відп. ред. Ю.І. Римаренко, Я.І. Кондратьєв, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемшученко. Київ: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре». 2003. Т. 1. С. 499-500.

19. Бигич О. Охоронні правовідносини. *Міжнародна поліцейська енциклопедія* у 10-ти томах /відп. ред. Ю.І. Римаренко, Я.І. Кондратьєв, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемшученко. Київ: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре». 2003. Т. 1. С. 500-501

20. Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. Київ-Ірпін: ВТФ «Перун». 2001. 1440 с.

21. Боярський О. Компетенційні повноваження органів публічної самоврядної влади як відображення інтересів людини та її асоціацій в місцевому самоврядуванні: до визначення змістовного та алгоритмічного потенціалу. *EVROPSKÝ POLITICKÝ A PRÁVNÍ DISKURZ*. 2021. Vol. 8. Issue 3. P. 90-102.

22. Баймуратов М.О. *Міжнародне співробітництво органів місцевого самоврядування*: монографія (репринтне видання дисертаційного дослідження). Дніпро: Інновація. 2021. 314 с.

23. Кожина А.В. Теорія інклюзивного місцевого розвитку та її взаємозв'язок з теоріями територіального розвитку. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 22. С. 102-109.

24. Боярський О. О. Становлення феноменології муніципальної людини в межах громадянського суспільства і держави. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 110-118.

25. Youth Justice and Criminal Evidence Act 1999. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1999/23/contents>

26. Закірова С. *Ювенальна юстиція в Україні: проблеми, перспективи*. URL: http://www.nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2734:yuvenalna-yustitsiya-v-ukrajini&catid=8&Itemid=350
27. Цит. за: Корольок І.М. *Ювенальна превенція як один із основних напрямків діяльності Національної поліції*. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/3360/1/%D0%A%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D0%BA%20%D0%86.%D0%9C..pdf>
28. Про місце самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170.
29. Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України: наказ МВС України №1044 від 19 грудня 2017 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18>.
30. Локк Дж. Два трактата о правлении. Москва: Канон+, Реабилитация, 2009. С. 139.
31. Монтескье Ш.Л. О духе законов. Москва: Мысль, 1999. 673 с.
32. Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества / пер. с англ. И.И. Мюрберг; под ред. М.А. Абрамова. Москва: РОССПЭН, 2000. 391 с.
33. Токвиль Алексис де. Демократия в Америке /пер. с фр. В.П. Олейника, Е.П. Орловой, И.А. Малаховой и др.; предисл. Гарольда Дж. Ласки; коммент. В.Т. Олейника. Москва: Прогресс, 1992. 554 с.
34. Ronnie D. *Global Civil Society and Global Environmental Governance: The Politics of Nature from Place to Planet*. Albany: State University of New York Press, 1996. P. 37.
35. Орзіх М.П. Громадянське суспільство. *Основи правознавства*: навч. посіб. /за ред. С.В. Ківалова, М.П. Орзіха. О.: Юридична література, 2003. С. 67–68.
36. Афанасьев В.Г. *Основы философских знаний*. М.: Мысль. 1969. 351 с.
37. Суханов В.В. *Правовое пространство и его формы*: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Специальность: 12.00.01 – теория и история права и государства; история учений о праве и государстве. М., 2005. 26 с.
38. Малахов В.П. *Концепция философии права*. М.: Юнити-Дана. 2007. 751 с.
39. Малько А.В. *Законные интересы в правовой жизни общества: Актуальные вопросы теории и практики*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zakonnye-interesy-v-pravovoy-zhizni-obschestva-aktualnye-voprosy-teorii-i-praktiki>
40. Баймуратов М. О., Юрченко М. М. Інститут місцевого самоврядування в умовах глобалізації: до визначення доктринальних та нормативних підходів. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 4. Ч. 2. С. 3-8.

41. Занфірова Т. Поняття і структура правового простору в трудових відносинах. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2009. № 2. С. 79-84.

42. Грин Д. *Возвращение в гражданское общество: Социальное обеспечение без участия государства*. М.: Новое издательство, 2009. 220 с.

43. Азизова В.Т. *Правовое пространство как объект аксиологического исследования*. URL: <http://www.eurasialegal.info/index.php>

44. Терентьев И.А. *Правовое пространство как форма социальной реальности: к постановке проблемы*. URL: http://dom-hors.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/fik/2015-6/

45. *Про Національну стратегію у сфері прав людини*: Указ Президента України №119/2021 від 24 березня 2021 року. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1192021-37537>

46. *Про Національну програму "Діти України"*: Указ Президента України № 63/96 від 18 січня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/63/96#Text>

47. «Безопасное детство», памятные мемориалы и космическая сфера: большое интервью с вице-мэром Павлом Вугельманом. URL: <https://odessamedia.net/vliyatelnye-odessity/pavel-vugelman-o-memorialakh-istoricheskaya-pamyat-dolzhna-byt-vosstanovlena>

48. Іщенко І. В. *Види методів та форм діяльності суб'єктів ювенальної превенції*. Вісник ЛДУВС ім. Є.О. Дідоренка. 2018. № 1 (81). С. 161-169.

49. Мелкевік Б'ярн. Від «прав людини» до людини. *Незалежність України: права людини та національна безпека*: 36. матеріалів Першої міжнародної науково-практичної конф. (м. Львів, 21 травня 2021 р.) / Нац. ун-т «Львівська політехніка»; упоряд. Л.В. Ярмол. Львів: Галицька видавнича спілка. 2021. С. 13-27.

3.2. Національна поліція у запобіганні та протидії тілесним покаранням дітей як методу батьківського виховання

Ковальова Олена Володимирівна,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник,
професор кафедри адміністративної
діяльності поліції
Одеського державного університету
внутрішніх справ

Семікоп Ніна Валеріївна,
інспектор відділу ювенальної превенції
управління превентивної діяльності
ГУНП в Одеській області

Застосування тілесних покарань дітей має негативні наслідки для суспільства, тому суспільство не просто має право, а зобов'язано втручатись у ситуації домашнього насильства відносно дітей в будь-яких формах та проявах. Підкреслено, що саме поліцейські одними із перших реагують на випадки домашнього насильства і від своєчасності, якості та ефективності їх дій залежить недопущення наступних випадків насильства. Наголошено, що тілесні покарання дітей є проявом домашнього насильства фізичної форми, тому реагування поліцейських має відбуватись відповідно до чинного законодавства у сфері запобігання та протидії домашньому насильству. При цьому будь-які дії, що вчиняються щодо постраждалої дитини, базуються на принципах, визначених міжнародними та європейськими конвенціями, в яких особлива увага звертається на захист дітей від будь-яких форм насильства, а використання тілесних покарань дітей розглядається як зазіхання на їх невід'ємну гідність.

Проаналізовано наявність правових заборон застосування тілесних покарань дітей в Україні та інших країнах та їх вплив на забезпечення захисту дітей від домашнього насильства. Зроблено висновок, що наявність правової заборони на національному рівні не гарантує відсутність застосування принижуючих гідність покарань на практиці. Одним із вагомих факторів, який обумовлює декларативність таких норм є толерантність суспільства до тілесних покарань дітей. Наголошено, що проблема тілесних та принижуючих гідність покарань дітей є багатовимірним явищем та потребує комплексного міждисциплінарного підходу до її вирішення.

Наведено результати проведеного в 2020 році анкетування поліцейських, уповноважених на реагування на випадки домашнього насильства, та підкреслено актуальність питання застосування

поліцейськими до власних дітей тілесних покарань та толерування їх як методу батьківського виховання. Наголошено, що поліцейські мають власним прикладом демонструвати неприпустимість домашнього насильства у будь-яких формах та проявах.

Сформульовано ряд доповнень до законодавства, спрямованих на посилення захисту дітей від тілесних покарань. Запропоновано розробити єдині стандарти підготовки фахівців, які уповноважені здійснювати діяльність щодо запобігання та протидії домашньому насильству, та проводити систематичні міжвідомчі навчання; імплементувати типову політику щодо домашнього насильства, вчиненого поліцейськими, розроблену Міжнародною асоціацією керівників поліції; впровадити корекційні програми та курси для батьків з питань ненасильницьких методів виховання дітей та посилити роль індивідуальної профілактики поліцейських щодо батьків, які вчиняють домашнє насильство, зокрема застосовують до дітей тілесні покарання.

Відповідно до Стратегії Ради Європи з прав дитини [1] для ефективного захисту дітей необхідні потужна політична воля, достатні ресурси та суспільна обізнаність про права дитини. Одним із ключових прав дитини є право не бути підданим насильству та право на захист від насильства. Як не дивно, найчастіше діти зазнають насильства з боку найближчих людей – батьків та інших членів родини. Часто від батьків, які застосовують тілесні покарання до своїх дітей, не соромлячись таким чином «виховувати» їх навіть прилюдно, можна почути, що це їх власна дитина, і вони мають право виховувати її так, як вважають за необхідне. Наслідки такого «виховання» часто спричиняють шкоду фізичному та психологічному розвитку дитини. Однак, в силу свого віку, а також через сприйняття будь-яких методів виховання як норми, діти не завжди здатні звернутись по допомогу за захистом своїх прав.

Так, за даними Національної поліції України у 2020 році всього зареєстровано 208784 заяв, повідомлень про вчинені правопорушення та інші події, пов'язані з домашнім насильством, з яких подано дітьми – 3433, тобто чуть більше 1,5 відсотків звернень. Слід звернути увагу, що офіційна статистична форма не виокремлює категорію дітей, які постраждали від домашнього насильства, як адміністративного правопорушення (ст.173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП). При цьому, із 3118 осіб, які потерпіли від кримінальних правопорушень, пов'язаних з домашнім насильством, 79 – малолітні особи (51 – чоловічої статі, 28 – жіночої статі), 49 – неповнолітні особи (31 – чоловічої статі, 18 – жіночої статі), тобто в цілому постраждалих дітей – 128. Відомості Національної поліції України про кримінальні правопорушення, пов'язані з домашнім насильством, вчинені відносно дітей за 2020 рік свідчать, що більшість із них були вчинені в результаті батьківського виховання. Так, відносно дітей було вчинено умисних вбивств – 37; умисних середньої

тяжкості тілесних ушкоджень – 4; умисних легких тілесних ушкоджень – 65; побої та мордування – 10; домашнє насильство – 7; катування – 1; необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження – 1; погроза вбивством – 2 тощо.

Слід зазначити, що домашнє насильство має негативні наслідки не лише для самої постраждалої дитини, а й для суспільства в цілому, тобто соціальні наслідки, серед яких зокрема: феномен соціальної естафети; небажання створювати сім'ї та народжувати дітей; домінування насильства на рівні міжособистісних відносин; дитяча безпритульність тощо. Діти, які постраждали від домашнього насильства, часто транслюють цей негативний досвід у власне життя, у свої власні сім'ї. Результати досліджень свідчать, що дитина відтворює в майбутньому модель поведінки, яку вона спостерігала з дитинства. Насильство потім стає нормою життя. Крім цього, у частини дітей, до яких застосовувалися тілесні покарання, за спостереженнями практикуючих психологів, формується занижена самооцінка, невіра в себе, неактивна життєва позиція. Або інший варіант — підвищений рівень агресії, перш за все стосовно слабших [2]. Крім того, наявність насильства відносно дитини вдома сприяє збільшенню рівня насильства в закладах освіти, адже насильство породжує насильство. Отже, суспільство не просто має право, а зобов'язано втручатись у ситуації домашнього насильства відносно дітей в будь-яких формах та проявах.

Світова спільнота приділяє значну увагу пошуку ефективних форм та методів діяльності органів публічної влади та громадськості щодо протидії домашньому насильству, зокрема відносно дітей. Оновлене з 2017 року національне законодавство України в сфері запобігання та протидії домашньому насильству є достатньо прогресивним та передбачає сучасні механізми, однак практика його реалізації різниться. Багато в чому це залежить від фаховості представників суб'єктів запобігання та протидії домашньому насильству, їх небайдужості та належного рівня взаємодії між ними. Одним із ключових суб'єктів запобігання та протидії домашньому насильству відносно дітей є уповноважені підрозділи органів Національної поліції. В більшості країн саме поліцейські одними із перших реагують на випадки домашнього насильства. Від своєчасності, якості та ефективності їх дій залежить вірогідність повторення домашнього насильства. Однак, чи дійсно поліцейські свідомі щодо неприпустимості тілесних покарань дітей, - це питання звісно потребує комплексного дослідження.

Метою дослідження є визначення на підставі аналізу нормативно-правового забезпечення та узагальнення практики його реалізації ролі поліцейських щодо запобігання та протидії тілесним покаранням дітей як методу батьківського виховання, проблемних питань, які виникають у даній сфері, а також вироблення пропозицій стосовно напрямів їх вирішення.

Наукові дослідження проблеми домашнього насильства, зокрема і щодо дітей, здійснювали такі науковці та практичні працівники як А.Б. Блага,

М.В. Євсюкова, О.О. Лазаренко, К.Б. Левченко, Г.О. Христова та ін. Сучасне законодавство визнає дітей уразливою категорією щодо домашнього насильства та передбачає спеціальні норми щодо їх захисту. Разом із тим застосування до дітей тілесних покарань й досі залишається розповсюдженим методом батьківського виховання. Тому необхідними є подальші наукові пошуки ефективних правових та організаційних заходів для комплексного вирішення проблеми домашнього насильства відносно дітей в Україні.

Основою даного дослідження є нормативно-правові акти, які регламентують підстави та порядок запобігання та протидії домашньому насильству відносно дітей, результати моніторингу практики їх застосування, опитування поліцейських під час проходження ними курсів підвищення кваліфікації, а також власний практичний досвід поліцейської діяльності авторок статті.

Відповідно до ст. 4 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (далі – Закон) заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству здійснюються без дискримінації за будь-якою ознакою, зокрема і за ознакою віку [3]. Тобто, якщо щодо дорослих є неприйнятним застосування тих чи інших діянь, які відповідно до законодавства визнаються насильством, це має бути неприйнятним і щодо дітей. Законом визначені форми домашнього насильства: психологічне, фізичне, економічне та сексуальне. Слід звернути увагу, що тілесні покарання, які застосовуються батьками з виховною, на їх погляд, метою (ляпаси, стусани, штовхання, щипання, шмагання, кусання тощо), є проявами домашнього насильства фізичної форми. Іноді поліцейські можуть почути від батьків або осіб, які їх замінюють, що тілесні покарання є традиційним методом виховання в нашому суспільстві. Однак в ч. 4 ст. 4 Закону наголошено, що звичаї, релігійні переконання, віросповідання, традиції не можуть розглядатися як виправдання будь-яких форм домашнього насильства, або бути підставою для звільнення кривдника від відповідальності [3]. Тобто, тілесні покарання дітей не можуть виправдовуватись такими поняттями як «традиція» та «дисципліна».

Отже, у разі отримання звернення чи повідомлення про факт тілесних покарань дитини, реагування поліцейських має відбуватись відповідно до чинного законодавства у сфері запобігання та протидії домашньому насильству. Повноваження поліцейських у сфері запобігання та протидії домашньому насильству визначені в ст. 10 Закону. Серед них: виявлення фактів домашнього насильства та своєчасне реагування на них; прийом і розгляд заяв та повідомлень про вчинення домашнього насильства, вжиття заходів для його припинення та надання допомоги постраждалим особам; інформування постраждалих осіб про їхні права, заходи і соціальні послуги, якими вони можуть скористатися; винесення термінових заборонних приписів стосовно кривдників; взяття на профілактичний облік кривдників та

проведення з ними профілактичної роботи; здійснення контролю за виконанням кривдниками спеціальних заходів протидії домашньому насильству протягом строку їх дії; анулювання дозволів на право придбання, зберігання, носіння зброї та боєприпасів їх власникам у разі вчинення ними домашнього насильства, а також вилучення зброї та боєприпасів; взаємодія з іншими суб'єктами, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству.

Слід звернути увагу, що виявити дитину, яка зазнає домашнього насильства, в тому числі і тілесних покарань, можуть поліцейські будь-яких підрозділів органів Національної поліції. Однак, серед уповноважених підрозділів органів Національної поліції України на реагування на випадки домашнього насильства відносно дітей особливо місце займають підрозділи ювенальної превенції. Відповідно до Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України [4] вжиття заходів щодо запобігання та протидії домашньому насильству, вчиненому дітьми та стосовно них, а також жорстокому поводженню з дітьми є одним із основним завдань підрозділів ювенальної превенції. При цьому основними повноваженнями підрозділів ЮП є виявлення фактів домашнього насильства, вчиненого стосовно дітей, та реагування на них в порядку, визначеному законодавством; прийняття і розгляд заяв та повідомлень про факти домашнього насильства стосовно дітей, вжиття заходів для його припинення та надання допомоги постраждалим особам, а також інформування відповідних місцевих органів державної влади щодо батьків, інших законних представників, які не виконують обов'язки щодо виховання дітей, жорстоко з ними поводяться чи вчиняють стосовно дітей домашнє насильство. У разі надходження повідомлення про вчинення домашнього насильства дитиною та стосовно неї, поліцейський проводить оцінку ризиків, за результатами якої може бути винесений терміновий заборонний припис, та негайно інформує службу у справах дітей про виявлену дитину для організації її соціального захисту. Важливо, щоб внутрішня взаємодія поліцейських передбачала, що у разі виявлення дитини, яка постраждала від домашнього насильства, зокрема і внаслідок застосування до неї тілесних покарань, інформація про таку дитину обов'язково була передана підрозділам ювенальної превенції. Доцільно передбачити дану норму у чинному законодавстві, а також провести додаткову роз'яснювальну роботу серед поліцейських, що будь-які тілесні покарання дитини є правопорушенням, якому не може бути виправдання.

Важливо звернути увагу, що відповідно до Закону поліцейські здійснюють повноваження у сфері запобігання та протидії домашньому насильству з урахуванням міжнародних стандартів реагування правоохоронних органів на випадки домашнього насильства. Так, у разі якщо постраждалою особою є дитина, будь-які дії, що вчиняються щодо неї, базуються на принципах, визначених Конвенцією ООН про права дитини,

Конвенцією Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства, Європейською конвенцією про здійснення прав дітей та законодавчими актами України у сфері захисту прав дитини.

Згідно з положеннями Конвенції ООН про права дитини держави повинні прийняти всі необхідні заходи з метою «захисту дитини від усіх форм фізичного чи психологічного насильства, образи чи зловживання, відсутності турботи чи недбалого ставлення, грубого звернення чи експлуатації, включаючи сексуальне зловживання» з боку батьків, законного опікуна чи іншої особи, яка наглядає за дитиною [5]. Комітет ООН з прав дитини неодноразово чітко вказував у своїх заключних зауваженнях, що використання тілесних покарань дітей зазіхає на невід'ємну гідність дитини [6].

При цьому деякі дослідники наголошують, що люди не асоціюють Конвенцію ООН про права дитини з ситуаціями, що відбуваються в їхньому щоденному житті [7]. Це обумовлює можливість декларативності правової заборони застосування тілесних та інших принижуючих гідність дитини покарань в деяких країнах. Ряд дослідників, посиляючись на міжнародні стандарти, наголошують на важливості передбачення на нормативному рівні заборони тілесних покарань дітей та інших принижуючих гідність дитини покарань [8; 9]. Дослідження демонструють, що в країнах, в яких існує абсолютна заборона на всі види тілесних покарань дітей, рівень насильницької поведінки серед молоді нижчий, ніж в тих країнах, де така заборона відсутня [8]. В цілому заборона тілесних покарань дітей наявна в 63 країнах, в той час як в 136 країнах відсутня [10].

На наш погляд, наявність правової заборони на національному рівні не гарантує відсутність застосування принижуючих гідність покарань на практиці. В той же час відсутність прямої абсолютної заборони в країні не обов'язково обумовлює високий рівень застосування тілесних та принижуючих гідність дитини покарань. Так, в Швейцарії та Монако відсутні спеціальні норми, які захищають дітей від тілесних та принижуючих гідність покарань дітей вдома. При цьому забезпечення індексу реалізації прав дитини в Монако – 9,14/10, а в Швейцарії – 9,26/10. Індекс реалізації прав дітей (RCRI) – це клас від 0 до 10, який визначає рівень реалізації прав дітей в країні. Чим нижчий RCRI, тим нижчий рівень забезпечення прав дітей в країні, і навпаки. Для спрощення та візуалізації RCRI використовують п'ять кольорів – зелений (ситуація добра); жовтий (ситуація задовільна); помаранчевий (помітні проблеми); червоний (складна ситуація); чорний (дуже серйозна ситуація). Перевірити RCRI країни можна за допомогою ресурсу Humanium [11]. Чорний колір RCRI мають, наприклад, Екваторіальна Гвінея (5,52/10) та Гамбія (5,94/10), які не містять в національному законодавстві норм, які б забороняли тілесні та принижуючі гідність дитини покарання. Панама, яка так само не містить відповідних заборон в національному законодавстві, при цьому має жовтий колір RCRI (8,44/10).

США, які є однією з двох країн у світі, що не ратифікували Конвенцію ООН з прав дитини, також не мають спеціальних норм, забороняючих застосовувати до дітей тілесні та принижуючі гідність покарання. Індекс реалізації прав дітей в США знаходиться на жовтому рівні – 8,72/10. При цьому ряд дослідників [12] зауважують, що сучасні тенденції свідчать про послідовне зменшення застосування тілесних покарань дітей в США. Цей факт науковці пов'язують зокрема із зростанням кількості досліджень та інформаційно-просвітницької діяльності з цієї тематики як на національному, так і на міжнародному рівнях. Про важливість формування ненасильницьких цінностей у батьків та дітей зазначають й інші науковці [13]. Комітет ООН з прав дитини окрім важливості правових заборон принижуючих гідність дітей поводження і покарань, наголошує також на формуванні нульової толерантності до насильства. Частота, тяжкість шкоди та наявність умислу не можуть слугувати передумовами для виправдання насильства, визнання певних його форм легальними або соціально прийнятними [14]. Під час 61 сесії Генеральної Асамблеї ООН було наголошено, що кожне суспільство, незалежно від його культурного, економічного чи соціального походження, може і повинно припинити насильство над дітьми. Це не означає лише правову заборону, а вимагає також трансформацію «мислення» суспільства і ліквідацію економічних та соціальних умов, пов'язаних з насильством [15]. Слід погодитись, що рівень обізнаності населення потенційно має більший вплив на зниження практики застосування до дітей тілесних та інших принижуючих гідність покарань, ніж виключно наявність відповідної правової заборони.

Що стосується України, то в нашій країні існують правові норми, що забороняють застосування до дітей тілесних та принижуючих гідність дітей покарань. Однак, при цьому за RCRI Україна має помаранчевий колір – 7,68 / 10. Це свідчить про недостатність однієї лише правової заборони та про необхідність комплексного підходу до запобігання та протидії тілесним покаранням дітей батьками або особами, які їх замінюють.

Поліцейські часто чують від батьків, що вони «як батьки мають право на обрання форм та методів виховання власної дитини». Дійсно, ч. 3 ст. 151 «Права батьків щодо виховання дитини» Сімейного кодексу України надає їм таке право, проте мало хто з батьків звертає увагу на повне її формулювання: «батьки мають право обирати форми та методи виховання, крім тих, які суперечать закону, моральним засадам суспільства» [16]. Що стосується «моральних засад суспільства» щодо можливості та доцільності застосування тілесного покарання з метою виховання дитини можна ще подискутувати, проте з точки зору закону застосування тілесного покарання з будь-якою метою до дитини однозначно заборонено. Так, в ч. 7 ст. 150 «Обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини» Сімейного кодексу України зазначається, що *«забороняються фізичні покарання*

дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини».

Якщо в правовій державі існує певна заборона, то логічним вбачається і встановлення відповідальності за її порушення. Дійсно, відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 164 «Підстави позбавлення батьківських прав» Сімейного кодексу України, ст. 173² «Вчинення домашнього насильства, насильства за ознакою статі, невиконання термінового заборонного припису або неповідомлення про місце свого тимчасового перебування» Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП), ст. 184 «Невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей» КУпАП, ст. 166 «Злісне невиконання обов'язків по догляд за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування» Кримінального кодексу України тощо за застосування до дитини тілесного покарання батьки в залежності від розміру завданої шкоди та інших обставин можуть і повинні бути притягнені до того чи іншого виду відповідальності. Однак на практиці існують проблеми з реалізацією зазначених норм. Тут вступають у суперечність принцип захисту прав дитини та принцип невтручання у внутрішні приватні справи сім'ї. На теперішній час, нажаль, тільки самі жорстокі випадки фізичного насильства щодо дітей стають надбанням громадськості та потрапляють в коло уваги правоохоронних органів [2]. Суспільство й досі сприймає тілесні покарання дитини як один з методів її виховання. Так, дослідження громадської думки, проведене UNICEF в Україні в 2018 році засвідчило, що 52 % респондентів вважають, що шльопнути дитину по сідниціх не завжди є проявом насильства, а 10 % взагалі не вважають це насильством. Результати проведеного в м. Одесі анкетування демонструють, що тільки 26,9% батьків категорично заперечують можливість застосування тілесних або інших принижуючих гідність дитини покарань батьками з метою виховання. Серед вчителів тих, хто розділяє цю думку, більше – 52,7%, хоча цей показник є занижким для тих осіб, які відповідно до національного законодавства повинні виявляти насильство відносно дітей та інформувати про ці факти правоохоронні органи [17]. Тому до важливих завдань у сфері запобігання домашньому насильству належить формування в суспільстві нетерпимого ставлення до насильницьких моделей поведінки. Саме нульова толерантність в суспільстві до будь-яких проявів насильства відносно дітей сприятиме своєчасному виявленню випадків домашнього насильства відносно дітей та недопущенню тяжких наслідків такого насильства. Слід згадати, що ч.3 ст.19 Закону передбачає обов'язок громадян України, іноземців та осіб без громадянства, яким стало відомо про вчинення домашнього насильства, зокрема якщо постраждалими особами стали або можуть стати діти, невідкладно повідомити про це зокрема уповноважені підрозділи органів Національної поліції України.

Важливо, щоб нетерпиме ставлення до будь-яких проявів насильства було сформоване перш за все у представників суб'єктів запобігання та протидії домашньому насильству, зокрема у поліцейських та суддів. Так, наприклад, звертає на себе увагу питання звільнення судьями кривдників від відповідальності у зв'язку із малозначністю. Деякі справи, в яких зазначається «бив кулаками по обличчю» [18], «душила доньку, погрожувала, що вб'є» [19] тощо, за якими кривдники звільнені від відповідальності у зв'язку із малозначністю діяння, викликають непорозуміння. Так, під час засідань міжсекторальної робочої групи в м. Одеса в 2020 році деякі судді зазначали, що звільнення від відповідальності у зв'язку із малозначністю діяння – це єдиний механізм, який можна використати у випадках, коли постраждала особа під час судового засідання зазначає, що примирилась з кривдником, та просить не карати його. Такий підхід може свідчити про відсутність усвідомлення проблеми, нерозуміння кола домашнього насильства, його циклічності тощо. При цьому найбільше непокоїть підхід звільнення від відповідальності за малозначністю у випадках, коли в матеріалах справи зазначено, що домашнє насильство вчинене у присутності дітей [20]. Слід згадати, що сучасне законодавство передбачає, що дитина-свідок (очевидець) домашнього насильства є постраждалою особою також [3]. Виходить так, що мама з татом помирились, або можливо тато погрозами змусив маму в суді сказати, що вона претензій не має, а думку дітей, на очах яких одна найірідніша людина застосувала насильство щодо іншої близької особи, ніхто не дізнався. Чи дійсно малозначними будуть наслідки цієї ситуації для розвитку дитини; чи не буде дитина звинувачувати себе у тому, що відбулось; чи не сприймає дитина за норму поведінки насильство по відношенню до близьких осіб; чи не стане дитина повторювати сценарій батьківських відносин у власному особистому житті; чи буде хтось із уповноважених фахівців в подальшому надавати психологічну та соціальну допомогу, а також захищати права дитини, яка стала очевидцем домашнього насильства? Всі ці питання залишаються без відповіді під час розгляду даної справи. На жаль, такі діти можуть взагалі залишитись «невидимими» для системи.

І це також сучасний виклик: забезпечення видимості дітей-свідків як постраждалих. Так, в Одеській області в 2019 році було обліковано більше 8000 постраждалих від домашнього насильства осіб, при цьому лише 500 з них – діти. Виникають сумніви, що ця статистика охоплює всіх дітей-свідків (очевидців) домашнього насильства. Вбачається за доцільне передбачити, що у випадку постраждалих від домашнього насильства дітей, зокрема і дітей-свідків, малозначність як підстава звільнення кривдника від відповідальності застосовуватись не може. Також слід передбачити належну підготовку поліцейських щодо обов'язкової фіксації в протоколі про адміністративне правопорушення інформації про дитину, яка стала свідком (очевидцем)

домашнього насильства, та повідомлення про цю обставину службі у справах дітей.

Чому ж поліцейські не завжди фіксують інформацію про дитину-свідка домашнього насильства в службовій документації та чому так мало матеріалів складається на батьків та осіб, які їх замінюють, у випадку застосування ними тілесних покарань дітей, якщо цей «метод виховання» й досі толерується та використовується в сучасних українських сім'ях? Перш за все, доцільно почати з вивчення питання розповсюдженості насильства відносно дітей в сім'ях самих поліцейських. Оскільки, як може особа проявляти нульову толерантність та застосовувати належне реагування на випадки насильства в інших сім'ях, якщо в її власній сім'ї насильство є звичним явищем або ж «ефективним методом виховання». Слід зазначити, що комплексних досліджень щодо розповсюдженості випадків домашнього насильства з боку поліцейських не здійснювалось, як в Україні, так і в більшості інших країн. Відповідно, відсутні і відповідні статистичні дані. Деякі дослідники зазначають, що в сім'ях поліцейських рівень домашнього насильства вищий, а скарги на домашнє насильство з боку поліцейських не розслідуються належним чином [21]. Крім того, розгляд більшості скарг на вчинення поліцейськими домашнього насильства через відсутність достатніх доказів, не закінчується притягненням поліцейських до відповідальності [22].

Цілком зрозуміло, що поліцейські, як члени суспільства, в якому зустрічаються непоодинокі випадки домашнього насильства, в якому й досі існує проблема розповсюдженості гендерних стереотипів та посилення на «традиційність» використання тілесних покарань з метою виховання дітей, також підвергаються впливу цих явищ та можуть вчиняти насильство щодо близьких. Слід зазначити, що відповідно до результатів проведеного в 2020 році анкетування 200 поліцейських (дільничні офіцери поліції, патрульні поліцейські, інспектори ювенальної превенції, інспектори груп реагування патрульної поліції), які проходили курси підвищення кваліфікації у Одеському державному університеті внутрішніх справ, 2 % опитаних осіб зазначили, що застосовують тілесні покарання під час виховання власних дітей і вважають даний «метод виховання» цілком прийнятним. При цьому лише 60% опитаних поліцейських вважають категорично неприйнятним застосування тілесних покарань батьками дітей з метою виховання; 31% опитаних вважають, що все залежить від провини дитини, 6% впевнені, що це нормальне явище, якщо діти неслухняні, а 3 % - тому що їх самі виховували так батьки.

Постраждалі від домашнього насильства з боку поліцейських, як правило, не повідомляють про такі випадки саме тому, що їх кривдник – поліцейський, який на їх думку, має унікальну можливість захистити себе від правових наслідків, використовуючи службове становище [21]. Слід звернути увагу на те, що поліцейські в силу своїх службових обов'язків мають право на носіння зброї. Наявність зброї у кривдника є фактором підвищеного

ризикую летальності у випадку домашнього насильства. Отже, члени сімей поліцейських-кривдників є надзвичайно уразливими і потребують спеціального захисту. Вважається за доцільне у випадках надходження звернення про вчинення поліцейським домашнього насильства передбачити обов'язкове відсторонення поліцейського на час проведення службового розслідування від виконання службових обов'язків (посади) з одночасним вилученням зброї та спеціальних засобів. У разі встановлення вини поліцейського у вчиненні домашнього насильства доцільно передбачити обов'язкове проходження поліцейськими програми для кривдників, а при систематичному вчиненні домашнього насильства передбачити застосування звільнення із служби в поліції як дисциплінарного стягнення.

Слід звернути увагу, що донедавна поліцейські взагалі не несли адміністративну відповідальність за вчинення домашнього насильства на загальних підставах. До них відповідно до ст. 15 КУпАП могли застосовуватись виключно заходи дисциплінарної відповідальності. Законом України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо посилення відповідальності за вчинення домашнього насильства та насильства за ознакою статі» від 01 липня 2021 року [23] були внесені доповнення до статті 15 КУпАП, спрямовані на удосконалення законодавства про адміністративну відповідальність військовослужбовців та співробітників правоохоронних органів за домашнє насильство. Слід підкреслити, що дані зміни відбулись у рамках виконання рекомендацій, викладених у заключних зауваженнях Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок до восьмої періодичної доповіді України про виконання Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок на період до 2021 року [24].

Типова політика щодо домашнього насильства, вчиненого поліцейськими, розроблена Міжнародною асоціацією керівників поліції [25], підкреслює абсолютну неприпустимість таких порушень з боку поліцейських та включає наступні компоненти: 1) профілактика в процесі відбору та підготовки поліцейських (перевірка біографії кандидата та його психологічного стану для виключення кандидатів, які вчиняють домашнє насильство; регулярне навчання поліцейських з теми запобігання та протидії домашньому насильству; надання близьким поліцейських інформації про неприпустимість домашнього насильства та контакти, за якими можна звернутись у випадку його вчинення); 2) розробка вказівок для керівників щодо заходів у випадку виявлення ознак, які вказують на домашнє насильство (створення системи раннього виявлення ознак вчинення поліцейськими домашнього насильства та навчання керівників щодо вжиття заходів в такій ситуації); 3) розробка та впровадження системи реагування на повідомлення про вчинене поліцейським домашнє насильство; 4) забезпечення безпеки та захист постраждалих осіб (розробка спеціальних

методів оцінки ризиків, вилучення зброї, постійне контактування керівника з постраждалою особою).

Особа, яка застосовує тілесні покарання до власних дітей, навряд чи стане належним чином реагувати на порушення іншими особами заборони тілесного покарання дитини. На взаємозв'язок між ставленням поліцейських до можливості застосування тілесних покарань дітей батьками та їх реагуванням на такі випадки під час службової діяльності звертають увагу і закордонні дослідники [26]. Поліцейські мають усвідомити, що несуть особливу відповідальність за створення атмосфери поваги до прав людини і мають перш за все власним прикладом демонструвати неприпустимість домашнього насильства.

Відсутність принижуючих гідність покарань не означає вседозволеність та недисциплінованість дітей. Звісно, дисципліна має підтримуватись. Однак, до дитини слід застосовувати виключно ненасильницькі методи виховання, так само як і до дорослих. Для того, щоб зрозуміти, чи відповідає той чи інший захід сучасній концепції прав дитини та чи не зазіхає він на гідність дитини, можна скористатись методом «дзеркала». Суть даного методу полягає в тому, щоб припустити, що те покарання, яке планується застосувати до дитини, застосовується до дорослої людини, наприклад батьків. Якщо в такому разі покарання виглядатиме абсурдним або неприпустимим, воно не відповідає сучасній концепції прав дитини та може порушувати її гідність та особисту недоторканість.

Залежно від віку дитину, її поведінки та особливостей характеру батьки можуть застосовувати різноманітні методи виховання. Вибір застосовуваних батьками методів багато в чому залежить від того, якими методами виховували самих батьків, який рівень їх педагогічних та психологічних знань тощо. Велику роль у розповсюдженні жорстокості щодо дітей відіграє необізнаність батьків. Є досить багато дорослих, які не розуміють, що не кожне покарання йде дитині на користь, що застосування тілесного покарання свідчить про нездатність батьків донести свою думку до дитини словами. Не менш значущим фактором є і низький рівень правової культури населення, недостатня обізнаність у нормах стосовно охорони прав дитини та відповідальності осіб, які їх порушують. У більшості випадків людина, яка застосовує тілесні покарання, не усвідомлює згубних наслідків такого поводження, вважаючи що її дії, викликані добрими намірами, є легітимними та виправданими. Отже, на наш погляд, в Україні насамперед необхідно організувати роз'яснювальну роботу з метою зміни суспільних стереотипів по відношенню до проблеми домашнього насильства, зокрема застосування до дітей тілесних покарань. Адже не зважаючи на те, що законодавець наділяє всіх батьків однаковими правами та обов'язками щодо виховання дітей, в кожній сім'ї виховний процес протікає по-різному і залежить від багатьох складових морального та правового характеру: від рівня освіти та культури батьків, від їх досвіду, від матеріального стану сім'ї, від розподілу

обов'язків в сім'ї між батьками щодо виховання дітей та турботи про них тощо. Слід донести до суспільства, що виховання дітей в сім'ї — це дуже складний процес, знання та навички щодо виховання дитини необхідно набувати та вдосконалювати.

Постановою Кабінету міністрів України №585 від 01.06.2021 року передбачено запровадження індивідуальних корекційних програм для батьків, які вчинили домашнє насильство чи жорстоке поводження з дітьми [27]. Відмова від проходження відповідних програм є підставою для притягнення до адміністративної відповіді за статтею 188⁵⁰ Кодексу України про адміністративні правопорушення. Слід зазначити, що 52% опитаних нами поліцейських вважають за доцільне організацію для батьків курсів щодо методів ненасильницького виховання дітей в добровільному порядку, а 34% - в обов'язковому порядку. Вважаємо, що відповідні програми для батьків, які вчиняють домашнє насильство відносно дітей, зокрема застосовують до них тілесні покарання, мають бути в обов'язковому порядку, однак при цьому має існувати можливість пройти відповідні програми ненасильницького виховання дітей на добровільній основі, що сприятиме недопущенню вчиненню домашнього насильства відносно дітей шляхом навчання батьків ненасильницьким методам виховання дітей.

Результати дослідження можуть використовуватись в подальшій науковій дискусії щодо вироблення національної стратегії формування нульової толерантності до тілесних та інших принижуючих гідність дитини покарань та формування відповідного плану дій із закріпленням відповідальних суб'єктів, серед яких ключову роль мають відігравати поліцейські. Подальші дослідження можуть врахувати не лише суперечність норм права та моралі, а й норм релігії, які гіпотетично можуть впливати на формування державної політики у сфері забезпечення прав дітей. Крім того, подальші дослідження можуть бути спрямовані на пошук найбільш вдалих підходів до організації програм для батьків з питань ненасильницьких методів виховання дітей.

Для ефективного забезпечення захисту дітей від тілесних та принижуючих гідність покарань недостатньо передбачити їх правову заборону. В багатьох країнах такі норми є декларативними і недостатньо ефективно забезпечують безпеку та недоторканість дітей. Одним із вагомих факторів, який обумовлює декларативність таких норм є толерантність суспільства до тілесних покарань дітей та необізнаність щодо ненасильницьких методів виховання. Отже проблема тілесних та принижуючих гідність покарань дітей є багатовимірним явищем та потребує комплексного міждисциплінарного підходу до її вирішення, який повинен включати:

- перегляд чинного законодавства для забезпечення дієвих інструментів запобігання та протидії тілесним покаранням дітей, зокрема передбачити, що у випадку наявності постраждалих від домашнього насильства дітей

малозначність як підстава звільнення кривдника від відповідальності застосовуватись не може;

- підвищення обізнаності батьків щодо шкоди тілесних та принижуючих гідність дитини покарань та навчання їх ненасильницьким методам підтримання дисципліни, зокрема під час здійснення загальної та індивідуальної профілактичної роботи поліцейських;

- проведення інформаційно-просвітницької діяльності, спрямованої на усвідомлення суспільством важливості захисту дітей від будь-яких проявів насильства, а також підвищення обізнаності щодо наявності обов'язку повідомляти поліцейських про відомі випадки домашнього насильства відносно дітей, зокрема застосування щодо них тілесних покарань;

- інформування дітей про їхні права, включаючи право на захист від насильства, включення даної тематики наскрізно до освітніх програм;

- розробку єдиних стандартів підготовки фахівців, які уповноважені здійснювати діяльність щодо запобігання та протидії домашньому насильству. Єдині стандарти підготовки мають сприяти формуванню нульової толерантності до застосування тілесних покарань як методу виховання дітей. Крім того, актуальним постає питання включення в державну політику України у сфері запобігання та протидії домашньому насильству компонентів типової політики щодо домашнього насильства, вчиненого поліцейськими, розробленої Міжнародною асоціацією керівників поліції;

- проведення систематичних міжвідомчих навчань фахівців, зокрема поліцейських спільно з прокурорами, суддями, соціальними фахівцями. Важливо, щоб це були не лише періодичні навчання за сприяння міжнародних організацій, а й внесені в місцеві плани дій, з передбаченням відповідного фінансування в місцевих та обласних програмах;

- розробка та впровадження обов'язкових корекційних програм з питань ненасильницьких методів виховання дітей для батьків, які застосовують до дітей тілесні покарання, а також запровадження просвітницьких програм з питань виховання дітей на добровільній основі. Такі програми можуть бути впроваджені в освітні програми закладів вищої освіти, в діяльність закладів реєстрації актів цивільного стану, жіночих консультацій, центрів соціальних служб тощо. Поліцейські під час здійснення загальної та індивідуальної профілактичної роботи з батьками можуть рекомендувати їм пройти відповідні програми, спрямовані на навчання ненасильницьким методам виховання;

- проведення подальших наукових та соціологічних досліджень з метою кращого розуміння масштабів проблеми застосування батьками тілесних покарань дітей та оцінювання ефективності державної політики у зазначеній сфері.

Література

1. Стратегія Ради Європи з прав дитини на 2016 – 2021 роки. URL: <https://www.msp.gov.ua/files/st.pdf>.
2. Левченко К.Б. Тілесні покарання дітей: ефективний засіб виховання чи порушення прав дитини. URL: <http://umdppl.info/index.php?id=1225559536>.
3. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07 грудня 2017 року № 2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>.
4. Інструкція з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України: наказ МВС України від 19.12.2017 № 1044. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18#Text/>.
5. Конвенція ООН про права дитини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
6. Committee on the Rights of the Child General Comment No. 8 (2006) on the right of the child to protection from corporal punishment and other cruel or degrading forms of punishment (arts. 19; 28, para. 2; and 37, inter alia). URL: <https://www.refworld.org/docid/460bc772.html>.
7. Grugel J. Children's rights and children's welfare after the Convention on the Rights of the Child. Progress in Development Studies. 2013. № 13 (1). P. 19–30. DOI:10.1177/146499341201300102.
8. Elgar Frank J, Donnelly Peter D, Michaelson Valerie, Gariépy Geneviève, Riehm Kira E, Walsh Sophie D, Pickett William. Corporal punishment bans and physical fighting in adolescents: an ecological study of 88 countries. 2018. *BMJ Open*. URL: <https://bmjopen.bmj.com/content/8/9/e021616>. DOI:10.1136 /bmjopen-2018-021616.
9. O'Neal Nicole. Corporal punishment in public schools: A call for legal reform. African Human Rights Law Journal. 2008. 8 (1). P. 60-78. SCIELO: S1996-20962008000100005.
10. The Global Initiative to End All Corporal Punishment of Children. URL: <https://endcorporalpunishment.org/>.
11. Online resource «Humanium». URL: <https://www.humanium.org/en/europe-caucasus/>.
12. Finkelhor D., Turner H., Wormuth BK, Vanderminde J., Hamby S. Corporal Punishment: Current Rates from a National Survey. Journal of child and family studies. 2019. № 28 (7). URL: <http://unh.edu/ccrc/pdf/CV358%20-%20Published%202019.pdf>. DOI: 10.1007/s10826-019-01426-4.
13. Gjeleshi Zamira, Kaleci Defrim, Miftari Etleva. Physical and Psychological Violence in High Schools, Teaching their Treatment. Mediterranean Journal of Social Sciences. 2014. Vol 5. № 19. P. 546 - 552. URL: <https://www.richtmann.org/journal/index.php/mjss/article/view/4289/4195>.

14. Committee on the Rights of the Child General Comment No. 13 (2011) on the right of the child to freedom from all forms of violence. URL: <https://www.refworld.org/docid/4e6da4922.html>.
15. Report of the independent expert for the United Nations study on violence against children. Sixty-first session United Nations General Assembly 29 August 2006. URL: https://www.unicef.org/violencestudy/reports/SG_violencestudy_en.pdf.
16. Сімейний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.
17. Olena Kovalova, Maksym Korniienko, Olena Postol. Ensuring of child's dignity as a principle of modern education: Administrative and legal aspects. Asia Life Sciences Supplemen. № 21(2). 28 December 2019. P. 341-352.
18. Постанова Малиновського районного суду м. Одеси у справі № 521/12282/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90828827>.
19. Постанова Малиновського районного суду м. Одеси у справі № 521/11947/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90791196>.
20. Постанова Самарського районного суду м. Дніпро у справі № 206/5564/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85089682>.
21. Cheema R. Black and blue bloods: protecting police officer families from domestic violence. Family court review. 2016. № 54 (3). P. 487-500. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/fcre.12226>. DOI: 10.1111/fcre.12226.
22. Erwin M.J., Gershon R.R.M., Tiburzi M., Lin S. Reports of intimate partner violence made against police officers. Journal of family violence. 2005. № 20 (1). P. 13-19. URL: <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/s10896-005-1505-3.pdf>. DOI: 10.1007/s10896-005-1505-3.
23. Закон України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо посилення відповідальності за вчинення домашнього насильства та насильства за ознакою статі» № 1604-IX від 01.07.2021 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1604-20#n6>.
24. Національний план дій з виконання рекомендацій, викладених у заключних зауваженнях Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок до восьмої періодичної доповіді України про виконання Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок на період до 2021 року: розпорядження Кабінету міністрів України від 5 вересня 2018 року № 634-р. / Кабінет міністрів України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-go-planu-dij-z-vikonannya-rekomo-zhinok-do-vosmoyi-periodichnoyi-dopovidi-ukrayini-pro-vikonannya-konvenciyi-pro-likvidaciyu-vsih-form-diskriminaciyi-shchodo-zhinok-na-period-do-2021-roku>.
25. Бастик М. Интеграция гендерных аспектов во внутренний контроль в полицейских силах. Женева: ДКВС, ОБСЕ, БДПИЧ ОБСЕ, 2014. 67 с. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/4/3/123325.pdf>.

26. Heinonen A., Ellonen N. 'Crime or not?' - police officers' perceptions of disciplinary violence, its criminalisation and its investigation. *Policing & society*. 2016. № 26 (5). P. 503-521. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/10439463.2014.989151?journalCode=gpas20>. DOI: 10.1080/10439463.2014.989151.
27. Про забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах: Постанова Кабінету міністрів України від 1 червня 2020 р. № 585. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/585-2020-%D0%BF#Text>.

Грігорова Ганна Леонідівна

кандидат юридичних наук,
асистент кафедри політичних наук і права
Державного закладу «Південноукраїнський
національний педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»

3.3. Проблемні питання запобігання булінгу у контексті становлення принципу дотримання найкращих інтересів дитини

Принципи ювенальної юстиції¹ у національному законодавстві включають, як базові гарантії дотримання прав дитини (право на життя, право на ім'я, право не бути розлученим із сім'єю тощо), так і спеціально-юридичні гарантії, зокрема: принцип пріоритету найкращих інтересів дитини у діяльності адміністративних та судових установ, принцип індивідуального підходу до кожного неповнолітнього, принцип участі дитини у будь-яких правовідносинах, що її стосуються тощо.

Звертаючись до міжнародних стандартів реагування на правопорушувану поведінку неповнолітніх виокремлюється чотири рівні стандартів відповідальності неповнолітніх та протидії ювенальній делінквентності в українському праві: 1) міжнародні стандарти ювенальної відповідальності відображено у Конвенції ООН про права дитини та рекомендаційних актах, прийнятих на її виконання (Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх, Керівні принципи запобігання злочинності серед неповнолітніх ООН, Правила ООН щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі); 2) стандарти запобігання правопорушуваності неповнолітніх та поведінки із неповнолітніми правопорушниками розроблено в рамках діяльності Європейського парламенту та Ради Європи (Європейська конвенція про здійснення прав дітей, Європейські правила щодо неповнолітніх правопорушників, які підлягають застосуванню санкцій чи заходів, Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо судочинства, дружнього до дитини, Директива Європейського парламенту та Ради Європи щодо забезпечення процесуальних гарантій для неповнолітніх, що є підозрюваними або обвинуваченими у кримінальному процесі тощо); 3) стандарти відповідальності неповнолітніх які відображено у національному законодавстві, програмно-політичних актах (Концепція розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні, Національна стратегія у сфері прав людини); 4) стандарти відповідальності неповнолітніх, закріплені рішеннями Європейського суду з прав людини [1, с. 159-160].

¹ Тут і надалі термін «ювенальна юстиція» застосовується у широкому розумінні, як система правосуддя для дитини та система органів та установ державної, муніципальної влади та громадянського суспільства які забезпечують дотримання прав дитини.

В епоху стрімкого розвитку засобів цифрової комунікації питання протидії булінгу у дитячому середовищі набуває більш широкого обговорення, зокрема стає предметом юридичних дискусій та нормотворчості.

Міждисциплінарний аналіз поняття «булінг» як категорії ювенального законодавства однозначно потребує його співвіднесення його із принципом найкращого забезпечення інтересів дитини. Адже, навіть у статусі кривдника (булера) неповнолітній потребує не пеналістичного впливу, а в першу чергу виховних та ресоціалізуючих механізмів.

Дитячий булінг як соціальна девіація може мати зовнішні (порушення соціалізації неповнолітнього) та внутрішні (особливості психологічного розвитку) причини. Через це, до переліку суб'єктів які покликані здійснювати превентивну діяльність у протидії булінгу віднесені одночасно і суб'єкти владних повноважень (ювенальна поліція, органи і служби у справах дітей), так і спеціальні суб'єкти які взаємодіють із дитиною (викладачі, психологи). Окреме місце у питанні протидії булінгу у дитячому середовищі відводиться батькам (опікунам) неповнолітнього, адже саме на них покладено первинну виховну функцію.

Наразі у літературі наявні поодинокі галузеві дослідження предметом яких є дитячий булінг. Однак, зважаючи на відносну новизну законодавчого закріплення поняття «булінг», комплексні наукові дослідження з цього питання майже відсутні.

Процес акультурації українською правовою системою європейських правових норм та традицій передбачає докорінне реформування національної моделі ювенальної юстиції, зокрема удосконалення механізму реагування та протидії булінгу. Існуюча на сьогодні непослідовність та неповнота законодавчого регулювання правовідносин із ювенальним суб'єктом на національному рівні призводить до того, що діти виступають частіше не повноправними учасниками правовідносин, а «об'єктом захисту».

Дотримання найкращих інтересів дитини визнається одним із базових пріоритетів правової держави. Ратифікація Україною Конвенції ООН про захист дитини забезпечила імплементацію принципів ювенальної юстиції у національне законодавство. Серед таких принципів виокремлюються, як базові гарантії дотримання прав дитини (право на життя, право на ім'я, право не бути розлученим із сім'єю тощо), так і спеціально-юридичні принципи, зокрема: принцип пріоритету найкращих інтересів дитини у діяльності адміністративних та судових установ, принцип індивідуального підходу до кожного неповнолітнього, принцип участі дитини у будь-яких правовідносинах, що її стосуються тощо.

Період дитинства і юності у цілому та аномалій поведінки на цьому етапі розвитку людини привертав увагу істориків, психологів та кримінологів протягом останніх двох століть. На необхідності дослідження соціального на рівні із біологічним при вивченні особистості неповнолітнього наголошує

французький психолог М. Кле, зазначаючи, що особливості підліткового періоду, так само як і його тривалість, детермінуються соціальними інститутами, за допомогою яких суспільство забезпечує перехід від дитячого стану до дорослого [2, с. 120].

Законом України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 року № 2402-III закріплено уніфіковане визначення принципу найкращих інтересів дитини у національному законодавстві, як: «дії та рішення, що спрямовані на задоволення індивідуальних потреб дитини відповідно до її віку, статі, стану здоров'я, особливостей розвитку, життєвого досвіду, родинної, культурної та етнічної належності та враховують думку дитини, якщо вона досягла такого віку і рівня розвитку, що може її висловити» [3]. Закон України «Про охорону дитинства» залишається одним із базових у системі ювенального законодавства, проте нормативно-правовий механізм захисту дитини, закріплений у вказаному законі не спроможний допомогти дитині, яка стала стороною булінгу.

Необхідність подальшої адаптації принципу забезпечення найкращих інтересів дитини в українське законодавство результувала у детальне дослідження прогалин у ювенально-правових механізмах. Однією із таких прогалин була визначена відсутність належного реагування на дитячий булінг. Так, національними соціологічними дослідженнями відзначається, що близько 40% із тих дітей, хто зіткнулися з випадками булінгу, ніколи не розповідають про це своїм батькам. При цьому, 44% із тих, хто спостерігав, як знущаються над їхніми однолітками, не реагували на такі факти через страх піддатися аналогічному знущанню [4]. Досить часто булінг знаходить свій вияв у вкрай жорсткій формі, наприклад, у масових побиттях, катуваннях, які до того ж знімаються на відео і навіть знаходяться у вільному доступі мережі Інтернет. Головними героями таких відеороликів є діти-булери у вікових межах 11-18 років. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) Україна посідає четверту сходинку серед країн Європи за рівнем проявів агресії підлітків [5].

У травні 2019 року Громадською організацією «Ла Страда-Україна» за підтримки Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) було проанкетовано 1497 учнів та учениць, 826 батьків, 271 педагог закладів освіти Луганської та Донецької області, з метою визначення рівня розповсюдження проблеми насильства та цькування (булінгу) в дитячому середовищі. Результат дослідження виявив, що 64,2% учнів та учениць вказали, що ніколи не зіштовхувались проявами насильства або булінгу. На думку молоді найчастіше булерами можуть виступати хлопці (20,8 %), 27,6% вказали, що в такій ролі можуть бути діти, які мають лідерські якості, 19,8% – діти, фізично сильніші; 54,2% зазначили, що булером може бути будь-хто. 20,6% вказали, що найчастіше потерпають від булінгу дівчата; 71,1% – діти, які відрізняються від інших будь чим; 56,9% – які не мають сучасних гаджетів, одягу; 34,0% – фізично слабші. 26% вказали, що в їхньому закладі освіти трапляються випадки булінгу між

хлопцями та дівчатами [6, с. 6]. Наведена статистика демонструє, що булінг у дитячому середовищі є актуальною проблемою, що потребує комплексного соціально-правового реагування.

Аналіз світової практики протидії булінгу, демонструє, що його латентність може викликати вкрай трагічні наслідки. Так, в Австралії нормативно-правовий акт, яким закріплено норми щодо протидії булінгу та відповідальність за нього набув назви Brodie's Law (Закон Броді), на честь 19-річної Броді Пенлок яка вчинила самогубство через булінг колег на роботі [7].

Дослідженню різних аспектів статусу неповнолітнього у правовідносинах присвячені праці В.М. Бурдіна, Є.М. Вечерової, Є.Ю. Колосовського, Н.М. Крестовської, В.І. Мірошниченко, Є.С. Назимка та багато інших галузевих та міждисциплінарних досліджень. Зважаючи на відносну новітність законодавчого закріплення поняття «булінг», комплексні наукові дослідження з цього питання майже відсутні. Так, психологічним та соціологічним аспектам булінгу присвячене дослідження О.С. Можайкіної, аналіз булінгу як адміністративного правопорушення здійснено Н. Опольською, А.В. Джуська та В.В. Джуський вивчають булінг у контексті дотримання базових конституційних гарантій прав дитини.

Зважаючи на те, що дослідження правового механізму реагування на булінг нерозривно пов'язано із визначенням правосуб'єктності неповнолітнього урахуванню мають підлягати праці вчених у галузевих ювенальних дослідженнях. Питанню автономності статусу неповнолітнього суб'єкта у правовідносинах приділяє увагу у своїй монографії О.В. Синегубов. Дослідник звертає увагу, що для реалізації навіть мінімальних міжнародних стандартів прав дитини законодавцю необхідно відійти від концепції «охорони дитинства», замінивши її на гарантування дотримання прав кожної дитини, оскільки дитина повинна бути суб'єктом права, а не об'єктом захисту [8, с. 446]. Ю.А. Дербакова, дотримуючись схожої думки, пропонує «прогалини» у правосуб'єктності неповнолітнього (зумовлені його віком) «заповнювати» спеціальним механізмом сприяння у реалізації і захисті його прав («продієздатність» неповнолітнього). Дослідник відзначає, що за умов належного функціонування цього механізму можна досягнути однакового стану правосуб'єктності повнолітньої та неповнолітньої осіб [9, с. 15]. Не погоджуючись із пропозицією «складеної» правосуб'єктності неповнолітнього, слід відмітити, що цим вченим вперше висловлюється практична пропозиція щодо подолання обмеженостей правового статусу неповнолітнього. Цікавою є також пропозиція В. Л. Кабанова щодо введення до законодавства терміну «ювенальний вік» як заходу подолання термінологічної розбіжності у нормативній регламентації ювенальних правовідносин. Дослідник пропонує цей термін співвідносити із поняттям зрілості для визначення ступеню участі неповнолітнього у правовідносинах [10, с. 76].

Питання специфіки інституту відповідальності неповнолітніх (знову ж таки, переважно кримінальної) стало предметом дослідження і зарубіжних правознавців та практиків. Б. Хенкес, вивчаючи рівень ювенальних технологій у країнах колишнього радянського простору, доходить висновку, що поняття «права людини» у трактуванні ООН, відрізняється від поняття «інтереси неповнолітнього», а тому останнє має бути включено до галузевого законодавства, яке стосується правосуддя у справах неповнолітніх. Дослідник вказує, що Конвенція про права дитини вимагає, щоби правосуддя у справах неповнолітніх та система захисту інтересів неповнолітнього були явно відокремлені одне від одного [11].

Метою дослідження є здійснення міждисциплінарного аналізу поняття «булінг» як категорії ювенального законодавства та співвіднесення його із принципом найкращого забезпечення інтересів дитини.

Проблематика профілактики шкільних конфліктів у контексті роботи із дитиною у конфлікті/контакті в останнє десятиріччя стає предметом наукових дискусій. При цьому одним із найбільш «гострих» питань залишається профілактика та реагування на булінг. Власне термін «булінг» запозичено із англійської мови («bully» – агресор), адже в останні десятиріччя він набув широкого застосування не лише у наукових та юридичних дискусіях, а й у побутовому використанні.

Вивчаючи соціальні аномії, американський кримінолог А. К. Коен звузив поле своїх досліджень, звернувши увагу вже на протиправну, а не лише асоціальну поведінку, та одним із перших почав вживати термін «делінквентність». Сам термін було введено в юридичний обіг у 1899 р., коли у штаті Іллінойс було прийнято перший закон про делінквентну поведінку і створено перший суд у справах неповнолітніх, діяльність якого базувалась на юридичній доктрині «*parens patriae*». Основою доктрини було слідування найкращим інтересам дитини та визнання її не злочинцем, а делінквентом – неповнолітнім, що потребує турботи, піклування та лікування [12, с. 8].

Природу делінквентності А. К. Коен пов'язував, на відміну від Р. Мертон, із груповим явищем поведінки, що відхиляється, та наголошував на існуванні відповідної субкультури (найчастіше, сформованої підлітками). Причину формування делінквентних субкультур А. К. Коен вбачав у невдоволеності середнього класу правилами, що встановлені «домінуючою культурою» та своїм економічним становищем, що результує у пошук ними альтернативних незаконних шляхів встановлення більш високого соціального та економічного статусу [13].

На висновках А. К. Коена було засновано теорію Р. Клоуарда та Л. Оуліна, відображена у праці «Делінквентність та можливість: теорія делінквентних банд». Дослідники звертають увагу на фактор відмінності у ступені адаптації неповнолітніх до кримінальної поведінки. Так, автори зазначили, що велике значення при цьому мають соціальні умови зростання неповнолітнього (тобто має існувати сприятливе середовище для вчинення

злочину), адже кожна з субкультур «вимагає особливого середовища, щоб розвиватися і процвітати». Підлітки стають злочинцями тільки в досить стабільному і одноманітному оточенні, де вже існують організаційно чіткі кримінальні традиції, які певною мірою інтегровані з звичайними цінностями і вписуються в загальну структуру громади. Лише за достатньої стійкості умов кримінальні цінності та навички можуть отримати визнання, а підлітки – знаходити ті зразки, за якими вони будуть моделювати і власну поведінку [14].

Розроблені американською соціологічною школою теорії природи делінквентної поведінки неповнолітніх внесли суттєвий вклад у її дослідження, проте, не позбавлені деяких вад та прорахунків. Так, теорія Р. Мертон, беручи за основу формування делінквентної поведінки економічне неблагополуччя, не пояснює протиправну поведінку представників заможних верств населення. Теорія делінквентних субкультур Р. Клоуарда та Л. Оуліна, базуючись на груповому явищі злочинності, не пояснює феномену злочинців-одинаків. Масштабної критики концепції американських соціологів зазнали у працях радянських дослідників. Зокрема, В.М. Кудрявцев писав, що: «в реальності частіше за все зустрічається поєднання суб'єктивних причин правопорушень із об'єктивними умовами, а саме взаємодія конкретних елементів психології із конкретними недоліками у сфері побуту, економіки, організації та управління» [15, с. 190].

Як уявляється, найбільш відповідною сучасному стану наукового осмислення проблеми є позиція Я. І. Гілінського щодо варіативності, нестабільності кола відносин, які вивчаються дослідником поведінкових відхилень, адже такі дослідження завжди зумовлені загальною спрямованістю науки на конкретному етапі розвитку [16, с. 73]. Слід додати, що й саме коло досліджуваних відносин та актів поведінки не залишається незмінним. Наприклад, таким новим фактором, що впливає на поведінку неповнолітніх (як і дорослих) стала четверта інформаційна революція та виниклі через неї інтернет-відносини, що ще не осмислені як криміногенний фактор достатньою мірою.

Більшість сучасних дослідників погоджуються з тим, що першопричиною формування делінквентної поведінки індивіда є деформований процес соціальної адаптації, входження до соціальних груп та встановлення соціальних зв'язків [17, с. 97; 18, с. 25].

Слід погодитись із І.С. Коном, який розглядає процес соціальної адаптації (дослідником використовується термін Е. Гідденса – «соціалізації») як поєднання виховання (у тому числі правового) та «спонтанний вплив, завдяки якому індивід долучається до культури і стає повноправним членом суспільства» [19, с. 134]. Під «спонтанним впливом» І. С. Кон розумів вплив на особистість неповнолітнього різних соціальних інститутів та особливостей культури, в межах якої процес соціальної адаптації відбувається. Вчений небезпідставно стверджував, що культурні особливості певного суспільства

чи соціальної групи знаходять своє пряме відображення у специфіці виховання та статусу неповнолітнього (ступінь незалежності неповнолітнього від сім'ї, наявність чи відсутність обов'язкової шкільної освіти тощо). С.Г. Огай з цього приводу зазначає, що соціальне середовище у процесі соціальної адаптації виступає як «сукупність стимулів і ситуацій, що впливають на підлітків, під впливом яких набувається життєвий досвід, формуються потреби і прагнення, певні способи поведінки та життєві позиції, і як регулятор задоволення життєдіяльності людини в одному напрямку, за умови обмеження і заборон в іншому» [20, с. 53-54].

Відносно позиції людини в соціумі О.В. Змановська виокремлює п'ять варіантів соціальної адаптації:

- радикальна адаптація – самореалізація через зміну особистістю існуючого соціального миру;
- гіперадаптація – самореалізація через вплив особистості на соціальне життя за допомогою наддосягнень;
- гармонійна адаптація – самореалізація особистості в соціумі за допомогою орієнтації на соціальні вимоги;
- конформістська адаптація – пристосування за рахунок придушення індивідуальності, блокування самореалізації;
- девіантна адаптація – самореалізація за допомогою виходу за існуючі соціальні вимоги (норми) [17, с. 6].

У дослідженні девіантної соціальної адаптації Ю.О. Клейберг наголошує, що особа, виражаючи своє ставлення до соціального світу, поводить себе адекватно або неадекватно (соціальна девіація) соціально-психологічним умовам, що її оточують, проте завжди усвідомлюючи свій вибір – «об'єктивуючи» своє буття [21, с. 67]. Отже, порушення соціокультурного розвитку та адаптації неповнолітнього має вирішальний вплив на формування у нього делінквентної поведінки та формування атипових поведінкових навичок.

Радянська соціологічна наука схилилась до визначення делінквентної поведінки, як такої, що відхиляється від встановлених норм, проте не завжди є протиправною. Суттєвий внесок у теорію поведінки, що відхиляється, було внесено академіком В.М. Кудрявцевим, який зробив акцент на необхідності термінологічного розмежування понять «злочин», «девіантність» та «делінквентність» [22, с. 29]. Делінквентність, на його думку, є явищем більш соціальним, ніж правовим, адже включає весь спектр поведінки, що відхиляється від соціальних норм. Не зупиняючись на конкретному визначенні делінквентної поведінки, В.М. Кудрявцев поділяє її прояви на девіантні дії та правопорушення [22, с. 293].

Починаючи з другої половини 70-х років ХХ ст., у рамках кримінологічних, соціологічних, медичних та педагогічних досліджень було видано значну кількість праць, що включали саме дослідженням проблем поведінки, що відхиляється, у неповнолітніх. Особливої уваги заслуговують

праці Л.А. Грищенко, Б.М. Алмазова, А.Є. Лічка, А.І. Селецького, К.Е. Ігошева тощо.

Одним із перших термін «делінквентність» у радянських дослідженнях вживається у праці Л.А. Грищенко та Б.М. Алмазова «Психологія поведінки, що відхиляється та задачі педагогічної реабілітації важковиховуваних учнів». Дослідники розмежовують девіантну поведінку неповнолітніх на делінквентну та протиправну. До протиправної поведінки відноситься така, що прямо порушує норми закону, а до делінквентної – така, що створює лише загрозу такого порушення [23, с. 28].

У радянській підлітковій психіатрії термін «делінквентність» було введено А.Є. Лічком, що визначав це явище як дрібні антигромадські дії, які стають причиною дрібного хуліганства [24, с. 52]. Автори сучасних досліджень у галузі психології та психіатрії, які засновано на твердженнях А.Є. Лічка, доходять висновку, що до делінквентної поведінки слід відносити не психопатологічні відхилення, а стійку антисоціальну поведінку «дозлочинного» характеру, що не призводить до настання кримінальної відповідальності, але має стабільне девіантне спрямування [25, с. 13–14].

Правові та соціологічні дослідження останнього десятиліття з цього питання взагалі позбавлені єдності поглядів щодо поняття делінквентності. Так, російський дослідник у галузі ювенального права С.О. Вестошкін визнає поведінку делінквентною, якщо на відміну від девіантної вона порушує як соціальні, так і правові норми (за винятком норм кримінального права) [26, с. 130]. О.С. Автономов під девіантною поведінкою розуміє систему вчинків або окремі вчинки, що суперечать прийнятим у певному суспільстві правовим та/або моральним нормам, або нормам психічного здоров'я; делінквентною автор визначає саме асоціальну протиправну поведінку [27, с. 27]. Дослідниця у галузі девіантології О.В. Змановська, узагальнюючи результати досліджень поведінки, що відхиляється, дає визначення делінквентності, що широко використовується у працях різного спрямування, а саме: «дії конкретної особистості, що відхиляються від встановлених в конкретному суспільстві і в цей час законів, які загрожують добробуту інших людей або соціальному порядку і кримінально карані в крайніх своїх проявах» [17, с. 97]. Отже, на думку цього дослідника, поняття делінквентності охоплює і злочинну поведінку.

У сучасній вітчизняній літературі поняття делінквентності вживається частіше у вузькоспрямованих дослідженнях поведінки неповнолітніх, при цьому автори не завжди надають власне визначення «підліткової делінквентності», найчастіше вживаючи визначення О.В. Змановської чи А.Є. Лічка [24, с. 4-5]. Власним визначенням делінквентності як ланцюга вчинків, провин, дрібних правопорушень, які відрізняються від кримінальних правопорушень тим, що вони є порівняно незначними, оперує у своєму дослідженні О.С. Тарновська [28, с. 5]. На нашу думку, таке звуження поняття ювенальної делінквентності зумовлено тим, що авторка

використовує у своєму дослідженні висновки радянських психологів, що дотримувались аналогічної точки зору.

Подальше дослідження ювенальної делінквентності потребує визначення меж соціальних відносин, які вона охоплює, а отже формування самої дефініції досліджуваного явища. Сьогодні відсутнє чітке термінологічне розмежування понять «девіантна поведінка», «делінквентна поведінка» та «протиправна поведінка». Така ситуація зумовлена тим, що дослідження поведінки, що відхиляється, проводяться одночасно у полі соціологічних, кримінологічних, педагогічних, медичних, правових та інших досліджень за відсутності комплексного підходу до цього явища.

Делінквентність входить до структури соціальних девіації, поряд із явищами, якими порушуються усталені у суспільстві соціальні догми, проте не є караними (бродяжництво, шкільні прогули тощо). Вважаємо, що виведення злочинності неповнолітніх за межі явища ювенальної делінквентності порушує сам процес його дослідження, адже як незначний соціальний проступок, так і злочин мають у своїй природі одні й ті ж самі причинні явища, але їм властива різна ступінь впливу на поведінку. Так, найбільш повним та коректним, на думку автора, є визначення досліджуваного явища, надане М.В. Хвостенком: «делінквентна поведінка неповнолітніх є специфічним видом девіації і визначається як протиправна дія, порушення правової норми. Суть делінквентної поведінки полягає в порушенні прав або створенні перешкод реалізації суб'єктивних прав третіх осіб, у відмові від виконання соціальних зобов'язань, виражених в правовій нормі. Як соціальне явище делінквентність не тільки є сукупністю одиничних протиправних діянь різного ступеня суспільної небезпеки, а й включає широкий спектр правопорушень – від зафіксованих в позитивному праві злочинів до некараних в рамках механізму позитивно-правової регуляції етичних відхилень і цивільно-правових деліктів» [29, с. 208].

Фактори впливу на поведінку неповнолітнього, що можуть спровокувати делінквентні прояви на нашу думку доцільно поділити на дві групи – зовнішні та внутрішні. До зовнішніх факторів слід віднести обставини навколишнього світу, що існують об'єктивно та впливають на соціальну адаптацію неповнолітніх та формування типу їх поведінки.

До внутрішніх факторів формування делінквентної поведінки у неповнолітнього належать детермінанти, що існують незалежно від соціального впливу. Такі фактори визначаються як психологічні особливості самодетермінації поведінки неповнолітнього.

Булінг як форма соціальної девіації неповнолітніх довгий час не мав належного законодавчого регулювання. На сьогоднішній день, враховуючи наявність спеціального закону яким врегульовано відповідальність за булінг його можна відносити до виду делінквентної поведінки неповнолітніх.

Слід підтримати твердження Н.В. Тілікіної, щодо некоректності отождоження булінгу із побутовою сваркою або конфліктом між

однолітками. Адже для булінгу характерними ознаками, окрім безпосередньої наявності конфлікту, є: 1) систематичність (повторюваність) діяння - вчинення різних формах насильства (фізичного, економічного, психологічного, сексуального, в тому числі за допомогою засобів електронної комунікації) двічі і більше разів стосовно однієї і тієї ж особи; 2) наявність умислу кривдника щодо заподіяння конкретній особі психічної та/або фізичної шкоди, приниження, страху, тривоги, бажання підпорядковувати потерпілого своїм інтересам та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого; 3) дисбаланс сил між кривдником і жертвою (відмінність у фізичному розвитку соціальному статусі, стані здоров'я, різні рівні економічної забезпеченості тощо) [30].

Виокремлюючи субкультуру неповнолітніх як елемент культури суспільства, О.С. Дронова наголошує на існуванні у цьому осередку обов'язкової девіантної субкультури, як такої, що є найбільш сприятливою для несформованого психо-емоційного світосприйняття неповнолітнього [31, с. 15]. На противагу цьому надкритичному ствердженню про обов'язкову наявність девіантності у субкультурі підліткового середовища, більш реалістичною уявляється концепція, запропонована І.Лекшасом та Р.Хартманом. Результати їх досліджень дають змогу підтвердити, що саме по собі утворення груп є нормальним процесом встановлення соціальних контактів у підлітково-юнацькому віці. В результаті цього неповнолітні можуть виробляти та засвоювати звички соціального спілкування, накопичувати життєво необхідний суспільний досвід [32, с. 123]. Щодо детермінант, які зумовлюють переростання стихійних та спонтанних вуличних груп у протиправні, то Г.М.Мінковський та А.І.Долгова виокремлюють такі: 1) запозичення групою злочинних звичок і звичаїв мікросередовища, з якого вони походять або з яким стикаються на основі сусідства; 2) неконтрольованість поведінки, в тому числі дозвілля; 3) відсутність необхідного для підлітка соціального і емоційного комфорту в соціально прийнятних суспільних групах [33, с. 11]. О.Ю.Петечел доповнює зазначенні детермінанти такими: 1) необхідність самоствердження; 2) особисті симпатії; 3) аналогічні дефекти правосвідомості у членів групи [34, с. 614].

О.С. Можайкіна систематизуючи причини булінгу доходить висновку, що його мотивами в підлітковому віці є, як правило: ворожість; заздрість; помста (коли постраждалий змінює статус на ініціатора або помічника ініціатора, в нього з'являється бажання покарати за завдані страждання і біль); боротьба за владу в мікрогрупі; нейтралізація або знищення суперника шляхом демонстрації своєї переваги; самоствердження за рахунок жертви; бажання бути в центрі уваги, здивувати всіх оточуючих своєю силою, статусом; бажання залякати, принизити людину. Погоджуючись у цілому позицією О.С. Можайкіної, вважаємо, що булінг слід досліджувати як різновид девіантної поведінки неповнолітніх [35, с. 107].

Вченими зверталась увага, що поряд із девіантною та делінквентною поведінкою неповнолітніх виокремлюється явище «лімінальної поведінки» - межового типу правової поведінки неповнолітніх, що знаходиться між правомірною поведінкою і правопорушенням та характеризується соціальною нейтральністю, нікчемним або низьким рівнем соціальної деструктивності, не досягає ступеня протиправності [36]. До введення у законодавчу термінологію поняття «булінг» таке явище включалось дослідниками саме до лімінальної поведінки, адже відносилось до таких, що порушувало правила шкільної поведінки та соціальні стандарти спілкування проте не створювало правових наслідків для сторін булінгу.

Відповідно до Стратегії Ради Європи про права дитини (2016–2021 рр.), Рада Європи буде продовжувати звертати увагу на проблему насильства в школах, зокрема, на основі Хартії Ради Європи з освіти для демократичного громадянства і освіти в галузі прав людини. Рада Європи буде підтримувати заходи і кампанії, спрямовані на підвищення рівня обізнаності з демократичного громадянства та освіти з прав людини, на основі навчальних матеріалів, таких як відеокліп «Beat Bullying» («Перемогти булінг») і публікація «Права людини і демократія починається з нас: Статут для всіх» [37].

Беручи за основу мотиви підліткового булінгу виокремлені О. С. Можайкіної вважаємо, що профілактика правопорушуваності неповнолітніх у таких відносинах потребує індивідуалістичного підходу. Особливість принципу індивідуалізації відповідальності неповнолітніх відображається у його дуалістичному характері: індивідуальні характеристики неповнолітнього мають підлягати врахуванню як у процесі реалізації відповідальності, так і у процесі призначення покарання. Слід погодитись із твердженням, що у процесі притягнення неповнолітнього до відповідальності врахуванню, крім вікових особливостей, мають підлягати такі обставини, як стан інтелекту, характер, відносини, що склалися у сім'ї, характеристика батьків або осіб, які їх замінюють, ставлення до навчання або роботи, характеристика неповнолітнього в навчальному закладі або на робочому місці тощо [38, с. 147].

Термін «булінг» (цькування) було закріплено в українському законодавстві із прийняттям 18.12.2018 року Закону України № 2657-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» (надалі – Закон). Так, однією із новел Закону стало доповнення Кодексу про адміністративні правопорушення України статтею 173-4 «Булінг (цькування)», тобто діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла

бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого [39].

Відповідну термінологію було введено і у норми Закону України «Про освіту». Так, ст. 53 вищевказаного Закону закріплено право здобувачів освіти, зокрема, на: захист під час освітнього процесу від приниження честі та гідності, будь-яких форм насильства та експлуатації, булінгу (цькування), дискримінації за будь-якою ознакою, пропаганди та агітації, що завдають шкоди здоров'ю здобувача освіти; отримання соціальних та психолого-педагогічних послуг як особа, яка постраждала від булінгу (цькування), стала його свідком або вчинила булінг (цькування). При цьому зважаючи на обмежену правосуб'єктність дитини, зокрема і в освітніх відносинах батькам та/або законним представникам гарантовано права на реалізацію останніми прав своїх неповнолітніх дітей.

Зокрема, з метою протидії булінгу стосовно дитини та/або реагування на відомі випадки булінгу батьки мають право

- звертатися до закладів освіти, органів управління освітою з питань освіти;

- отримувати інформацію про діяльність закладу освіти, у тому числі щодо надання соціальних та психолого-педагогічних послуг особам, які постраждали від булінгу (цькування), стали його свідками або вчинили булінг (цькування), про результати навчання своїх дітей (дітей, законними представниками яких вони є) і результати оцінювання якості освіти у закладі освіти та його освітньої діяльності;

- подавати керівництву або засновнику закладу освіти заяву про випадки булінгу (цькування) стосовно дитини або будь-якого іншого учасника освітнього процесу

- вимагати повного та неупередженого розслідування випадків булінгу (цькування) стосовно дитини або будь-якого іншого учасника освітнього процесу [40].

Аналізуючи положення Закону України № 2657-VIII нами визнається однозначна необхідність адаптації сучасного українського законодавства до міжнародних стандартів захисту прав дітей, зокрема шляхом розширення юридичної термінології нормативно-правових актів. Проте, слід відмітити, що реформа запроваджена Законом викликає вкрай неоднозначні оцінки. Зокрема, не може бути визнано таким, що покликаний забезпечити дотримання найкращих інтересів дитини підхід заснований на пеналістичній концепції за таке діяння як булінг. Адже єдиною мірою відповідальності за досліджуване діяння Законом визначається накладення штрафу на батьків, опікунів або осіб що їх замінюють дитини-кривдника. Вважаємо, що така міра відповідальності не узгоджується із міжнародно-правовими та національними стандартами протидії дитячій правопорушності. Так, накладення міри адміністративної відповідальності на батьків (опікунів)

дитини-кривдника жодною мірою не вирішує проблему коригування поведінки самої дитини.

Так, одним із перших рішень у порядку реалізації положень закону було рішення Бориспільського міськрайонного суду Київської області яким встановлено, що «неповнолітня Особа 2 знаходячись в приміщенні Бориспільської ЗОШ №7, вчинила булінг, тобто дії психологічного та сексуального насильства із застосуванням засобів електронних комунікацій, щодо неповнолітньої Особа 3, що проявилось у висвітленні непристойних фото у мережі «інстаграм», в результаті чого могла бути завдана шкода психічному здоров'ю потерпілої». У якості заходу відповідальності на мати неповнолітньої особи-кривдника накладено адміністративний штраф у розмірі 850 грн. Вбачається, що таке рішення виконує лише каральну, а не превентивну функцію та у подальшому не буде запобігати зменшенню випадків булінгу у конкретному дитячому середовищі [41].

Порядком реагування на випадки булінгу (цькування) затвердженим наказом Міністерства освіти України від 28.12.2019 р. №1646 (надалі – Порядок №1646), зареєстровано в Міністерстві юстиції України 03.02.2020 р. за №111/34394 визначено процедуру реагування на виявлені випадки булінгу та механізм взаємодії учасників освітнього процесу для подальшої превенції випадків булінгу.

Так, з метою з'ясування обставин вчиненого булінгу, у разі отримання керівником закладу освіти відповідного повідомлення від неповнолітнього або іншого учасника освітнього процесу, останній вчиняє наступні дії:

1) невідкладно у строк, що не перевищує однієї доби, повідомляє територіальний орган (підрозділ) Національної поліції України, принаймні одного з батьків або інших законних представників малолітньої чи неповнолітньої особи, яка стала стороною булінгу (цькування);

2) за потреби викликає бригаду екстреної (швидкої) медичної допомоги для надання екстреної медичної допомоги;

3) повідомляє службу у справах дітей з метою вирішення питання щодо соціального захисту малолітньої чи неповнолітньої особи, яка стала стороною булінгу (цькування), з'ясування причин, які призвели до випадку булінгу (цькування) та вжиття заходів для усунення таких причин;

4) повідомляє центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді з метою здійснення оцінки потреб сторін булінгу (цькування), визначення соціальних послуг та методів соціальної роботи, забезпечення психологічної підтримки та надання соціальних послуг;

5) скликає засідання комісії з розгляду випадку булінгу (цькування) (далі - комісія) не пізніше ніж упродовж трьох робочих днів з дня отримання заяви або повідомлення [42].

Порядком №1646 визначено також сторін булінгу, що є вкрай важливим для розуміння його складу. Сторонами булінгу вважається: безпосередні учасники випадку: кривдник (булер), потерпілий (жертва булінгу),

спостерігачі (за наявності). Зважаючи на те, що акти булінгу частіше спостерігаються саме за наявності свідків визначення кола спостерігачів є не менш важливим аніж встановлення осіб кривдника та булера. Проте детальний аналіз Порядку №1646 демонструє, що свідки не приймають безпосередньої участі у заходах спрямованих на реагування та подальшу превенцію булінгу. Тобто, визначивши свідка (спостерігача) булінгу його стороною, законодавець, нажаль не врегулював його статус у правовідносинах які виникають після виявлення випадку булінгу.

Як вже зазначалось, однією із наймасштабніший проблем у механізмі протидії булінгу залишається латентність явища особливо у дитячому середовищі. Маючи побоювання, що у разі звернення по допомогу до учасників освітнього процесу або батьків положення дитини у середовищі кривдиків лише погіршиться, багато жертв відмовляються від ідеї висвітлення факту булінгу.

Цікавою, у визначеному контексті, постає модель протидії булінгу у дитячому середовищі запроваджена у Норвегії (загальнонаціональна програма Дена Ольвеуса). Сутність програми полягає в системному підході до проблеми булінгу, що включає створення, так званого «bullying circle», до якого входять не лише жертва та агресор, а й прибічники та пасивні спостерігачі. Ця програма засновується на принципах, що передбачають створення теплого та позитивного шкільного (в ідеалі – і домашнього) середовища та ставить акцент не на покаранні, а на заохоченні до мирного співіснування з твердими рамками і обмеженнями неприйнятної поведінки. Реалізація комплексу інформативно-консультативних, діагностичних, корекційних та організаційних дій передбачає три рівні: загальношкільний, груповий (на рівні класу) та індивідуальний [43, с. 20].

Переосмислення інституту притягнення до відповідальності за булінг доречним здійснювати із урахуванням закріпленого Конвенцією ООН про права дитини *принципу дотримання найкращих інтересів дитини*.

Сутність останнього полягає у тому, що кожна справа, до якої залучена дитина, має бути оцінена з урахуванням її інтересів, причому під час оцінювання інтересів дитини, погляди та думки останньої мають бути належним чином враховані. Усі права дитини, як-от право на гідність, свободу та рівне ставлення, мають поважатися протягом усього провадження. Усіма установами юстиції має бути прийнятий комплексний підхід, щоби належним чином врахувати всі інтереси, що можуть опинитися під загрозою, зокрема психологічне та тілесне здоров'я, правові, соціальні й економічні інтереси дитини. Отже, до дитини-правопорушника мають застосовуватися не тільки обмеження та покарання. Такій дитині має надаватися правова, соціальна, психологічна допомога, мають бути забезпечені її права на охорону здоров'я, на здобуття освіти тощо[44].

Варто також звернути увагу на відсутність термінологічної єдності у положеннях досліджуваного Закону та інших нормативно-правових актах.

Так, статтею 153 Кримінального кодексу України сексуальне насильство визначається як *вчинення будь-яких насильницьких дій сексуального характеру, не пов'язаних із проникненням в тіло іншої особи, без добровільної згоди потерпілої особи* [45]. Одночасно статтею 173-4 Кодексу про адміністративні правопорушення України до складу булінгу входить «діяння учасників освітнього процесу, які полягають у сексуальному насильстві..... що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого». Вважаємо, що включення поняття сексуальне насильство як у склад адміністративного правопорушення («булінг») та і у склад однойменного злочину є недопустимим, адже іде у розріз принципами юридичної визначеності і «non bis in idem» (недопущення подвійного покарання).

Одночасно, поняття «булінг», запропоноване у Законі України «Про освіту», на відміну від наведеного у Кодексі України про адміністративні правопорушення поняття, містить додаткові «типові» ознаки: *(систематичність (повторюваність) діяння; наявність сторін – кривдник (булер), потерпілий (жертва булінгу), спостерігачі (за наявності); дії або бездіяльність кривдника, наслідком яких є заподіяння психічної та/або фізичної шкоди, приниження, страх, тривога, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника, та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого)*, що відрізняють, по суті, законодавчий зміст одного і того ж поняття.

Превентивна робота у сфері попередження ювенальних правопорушень на сьогодні реалізується у двох напрямках – державному (сектори ювенальної превенції у складі органів Національної поліції) та приватному (окремі ініціативи шкіл щодо запровадження медіації).

Окремо уваги на нашу думку у контексті недержавних механізмів протидії булінг заслуговує медіація однолітків (шкільна медіація). Шкільна медіація базується на делегуванні найбільш ініціативним учням функцій медіаторів (зазвичай, за умови проходження ними попередніх кваліфікаційних тренінгів) для вирішення спорів між однолітками. Дослідження Національної Асоціації медіації у спільнотах (США) показали, що завдяки впровадженню подібних програм у школи, 90% викладачів готові делегувати учням право самим вирішувати конфлікти, а 80% медіаторів-школярів засвідчили, що процес медіації допоміг їм самим краще зрозуміти людей з різноманітними цінностями.

Психологи та педагоги закладів освіти, у яких запроваджено шкільну службу порозуміння, відмічають ряд позитивних змін у динаміці конфліктних відносин між учнями. Так, суттєво скоротилась кількість звернень до адміністрації школи із заявами учнів про жорстоке поводження з боку однолітків, збільшилась довіра між учнями [46, с. 14-16]. Освітяни вказують, що продуктивності медіації у разі її здійснення однолітками

зумовлена такими факторами: 1) учні мають можливість допомагати вирішувати конфлікти між своїми ж однолітками, зменшується ризик виникнення непорозумінь між поколіннями; 2) однолітки більше довіряють одне одному, насамперед тому, що не відчують влади у своєму колі; 3) школярі у вирішенні конфліктної ситуації не зіштовхуються з авторитетом дорослих, а отримують допомогу від однолітків, налаштовує їх на прийняття таких послуг та надання згоди на співпрацю.

Відбір потенційних медіаторів та медіаторок для центрів шкільної медіації може здійснюватися у декілька способів:

1) методом анкетування (запитання анкети спрямовані на виявлення бажання працювати у службі порозуміння, наявності необхідних комунікативних навичок і ставлення до претендентів з боку однолітків);

2) за простим бажанням учнів/учениць;

3) за вибором педагогів/педагогинь;

4) підготувати вже існуючу групу, наприклад, лідерів самоврядування;

5) у результаті впровадження програми гурткової роботи та/або факультативу (з практичного досвіду цей варіант є найбільш сприятливим, оскільки учні/учениці мають можливість протягом навчального року або семестру опанувати відповідний теоретичний матеріал, оцінити власні потреби та можливості в майбутній діяльності медіатора/медіаторки та служби порозуміння; як результат, маємо вмотивованих учнів-медіаторів/учениць-медіаторок служби.

Після відбору учнів-медіаторів та учениць-медіаторок проводиться освітній тренінг, що має на меті надати базові навички медіатора/медіаторки служби порозуміння закладу освіти та підготувати учнів/учениць до самостійного проведення медіацій. Навчання медіації, відбір волонтерів і ротація складу служби порозуміння мають здійснюватись щороку. За умови добре підготовленого первинного складу варто звернутися до принципу «рівнийрівному/рівна-рівній», активно залучаючи учнів/учениць в якості фасилітаторів/фасилітаторок [47, с. 24].

Для повноцінної роботи служби порозуміння дуже важливим є інформаційно-просвітницький супровід, який має тривати постійно. Громадськість повинна знати, що відновні практики діють, що конфлікти вирішуються конструктивно, що служба порозуміння працює.

Для того, щоб конфлікти потрапляли до служби, на перших етапах роботи, важливо налагодити співпрацю між медіаторами/медіаторками однолітків та педагогічним колективом, новоствореній службі необхідно заявити про себе. Це краще зробити самим учням/ученицям за підтримки координатора/координаторки. Наприклад, підготувати презентацію та влаштувати виступ на педагогічній раді. Відвідати класні години та розповісти про принципи миробудування й відновні практики. Доречним буде скласти інформаційний буклет, в якому чітко зазначити, хто працює у службі порозуміння, де вона розташована та як її знайти, чим може

допомогти, кому допомагає, на яких принципах базується робота медiatorів/медiatorок.

Важливою умовою ефективності роботи служб порозуміння є врахування гендерної складової під час розгляду усього спектру тематики, яка стосується конфліктів у дитячому середовищі (причини, види, наслідки для дитини тощо). І перш за все – це завдання вчителя та вчительки: уникати гендерних стереотипів та формувати гендерну чутливість свою та учнів і учениць.

Такий підхід відповідатиме Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», Національному плану дій з виконання рекомендацій, викладених у заключних зауваженнях комітету ООН з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок до Восьмої періодичної доповіді України про виконання Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Національного плану дій на виконання Резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки. Мир. Безпека» [47, с. 28].

Беззаперечною є необхідність адаптації сучасного українського законодавства до міжнародних стандартів захисту прав дітей. Розширення юридичної термінології нормативно-правових актів та включення поняття «булінг» в термінологію українського законодавства стало значним кроком у формуванні системи національної ювенальної юстиції.

Аналіз положень Закону України від 18.12.2018 року № 2657-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» вказує на недосконалість механізму реагування на булінг у дитячому середовищі. Так, закріплення в законодавстві у якості єдиного заходу реагування на булінг накладення адміністративного штрафу на батьків, опікунів або осіб що їх замінюють дитини-кривдника не узгоджується із принципом забезпечення найкращих інтересів дитини. Адже будь-який захід реагування щодо дитини у конфлікті із законом має в першу чергу носити превентивний характер.

Подальша акультурація українською правовою системою європейських правових стандартів взаємодії із дитиною у контакті/конфлікті із законом має виражатися, зокрема у подоланні нормативних неточностей у правовому регулюванні. Занепокоєння викликає відсутня термінологічна уніфікованість між статтею 173-4 Кодексу про адміністративні правопорушення України «Булінг» та статтею 153 Кримінального кодексу України «Сексуальне насильство» (поняття «сексуальне насильство» включене до визначення «булінгу» як адміністративного правопорушення).

Перспективи реформування національного законодавства з питань протидії булінгу вбачаємо у розширенні інструментарію реагування та досліджуване явище, уніфікації термінологічного апарату діючого законодавства та формуванню механізмів його реалізації із використання міжнародних стандартів дотримання прав дитини.

Включення інституцій громадянського суспільства у процес реалізації неповнолітнім відповідальності можливе і шляхом надання громадським організаціям доступу до цього процесу. Такі організації впливають на процес ресоціалізації шляхом делегування педагогів, психологів, лікарів для прийняття участі у процесуальних діях; наданням висновків та розробкою програм соціальної реабілітації; виконанням функцій медіатора та пошуків шляхів примирення між правопорушником та потерпілим тощо.

Розширення інструментарію реагування на дитячий булінг, на нашу думку, має включати: 1) використання інструментів медіації при вирішення конфлікту між кривдником та жертвою (зокрема, звернення до шкільної медіації); 2) розширення заходів реагування (зокрема, використання індивідуальних програм соціальної реабілітації у роботі з дитиною-кривдником).

Література

1. Грігорова Г. Л. Концепція ювенальної відповідальності в українському праві : дис.. ... канд. юрид наук : 12.00.01 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2017. 197 с
2. Кле М. Психология подростка. Психосексуальное развитие, пер. с француз. Москва, 1991. 176 с.
3. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III. Дата оновлення: 17.03.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> (дата звернення: 30.07.2021)
4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню): Пояснювальна записка до Проекту Закону України № 2657-VIII. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=64402&pf35401=460743>
5. Суденко Ю.О. Булінг як негативне явище сьогодення: наслідки й відповідальність. URL: <https://goo.su/6YcO>
6. Андрєнкова В. Л., Мельничук В. О., Калашник О. А. Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід: метод. посіб. Київ : ТОВ «Агентство «Україна», 2019. 132 с.
7. Bullying - Brodie's Law: Victoria State Government. URL: <https://www.justice.vic.gov.au/safer-communities/crime-prevention/bullying-brodies-law>
8. Синегубов О.В. Здійснення особистих немайнових прав малолітніх та неповнолітніх осіб. Харків : Золота Миля, 2015. 528 с.
9. Дербакова Ю.А. Цивільна правосуб'єктність неповнолітніх : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2014. 20 с.
10. Кабанов В.Л. Ювенальный возраст и его характеристики в современном российском законодательстве. *Право и образование*. 2014. № 7. С. 72-79.

11. Хенкес Б. Роль образования в правосудии по делам несовершеннолетних в странах Восточной Европы и бывшего Советского Союза (Документы КОЛПИ 2) URL: www.juvenilejustice.ru/files/attachements/documents/142_271.pdf. (дата звернення: 30.07.2021).
12. Шостко О.Ю. Теорії причин злочинності неповнолітніх у сучасній американській кримінології : наук.-практ. посіб. Київ : Ред. журналу «Право України»; Харків : Право, 2013. 45 с.
13. Cohen's Subcultural Theory (quotes from "Delinquent boys") URL: http://compass.port.ac.uk/UoP/file/9127b0f2-dd6d-4cd7-8ef9-5368b13bfd3c/1/Subcultural_theory_IMSLRN.zip/page_02.htm. (дата звернення: 30.07.2021).
14. Шур Э.М. Наше преступное общество. Москва : Прогресс, 1977. 327 с. URL: <http://scienceoflaw.ru/books/item/f00/s00/z00000001/st022.shtml> (дата звернення: 30.07.2021).
15. Кудрявцев В.Н. Правовое поведение : патология и норма. Москва : «Наука», 1982. 287 с.
16. Гилинский Я. Девиантология : социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений». Санкт-Петербург : Издательство : «Юридический центр Пресс», 2004. 520 с.
17. Змановская Е.В. Девиантология (психология отклоняющегося поведения) : учебное пособие для студентов, изуч. психологию, социал. работу и социал. педагогику. Москва : ИЦ «Академия», 2003. 288 с.
18. Ніколенко О.С. Профілактика і корекція девіантної поведінки підлітків : науково-методичний посібник. Чернівці : Рута, 2004. 80 с.
19. Кон И.С. Ребенок и общество : (Историко-этнографическая перспектива). Москва : Гл. ред. вост. лит. «Наука», 1988. 270 с.
20. Огай С.Г. Современное состояние преступности несовершеннолетних и организация ее профилактики : дисс... кандидата юрид. наук : 12.00.08 / Институт международного права и экономики имени А.С. Грибоедова. Москва, 2003. 210 с.
21. Клейберг Ю.А. Социальная психология девиантного поведения : учебное пособие для вузов. Москва : ТЦ «Сфера», 2003; 2004. 192 с.
22. Криминология : учебник / под ред. акад. В.Н. Кудрявцева, проф. В.Е. Эминова. Москва : Юрист, 1997. 336 с.
23. Алмазов Л.А., Грищенко Б.Н. Психология отклоняющегося поведения и задачи педагогической реабилитации трудновоспитуемых учащихся. Свердловск, 1987. 150 с.
24. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков : монография. Ленинград : Медицина, 1983. 256 с.
25. Корнилова Т.В., Григоренко Е.Л., Смирнов С. Д. Подростки групп риска. Санкт-Петербург : Питер, 2005. 336 с.

26. Ветошкин С.А. Ювенальное право : учеб. Пособие. Екатеринбург : Изд-во Рос. гос. проф.-пед. ун-та, 2008. 169 с.
27. Автономов А.С. Ювенальная юстиция : учебное пособие. Москва : Российский благотворительный фонд «Нет алкоголизму и наркомании» (НАН), 2009. 186 с.
28. Тарновська О.С. Девіантна поведінка підлітків і превентивна робота : навч.-метод. посіб. Чернівці : Рута, 2003. 82 с.
29. Хвостенко Н.В. К вопросу о понятии «Делинквентное поведение» несовершеннолетних и его сущности. *Вестник Шадринского государственного педагогического института*. 2013. №2 (18). С. 205-208.
30. Тілікіна Н. В., Гольцберг К. О., Мельниченко А. А. Булінг (цькування) як явище, його форми та учасники: коспект лекцій. URL: <https://nupp.edu.ua/uploads/files/0/main/deps/ps/buling/module1/buling-iak-iavische.pdf>
31. Дронова О.С. Схильність до ризику як чинник агресивної поведінки неповнолітніх : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогіка та вікова психологія» / О.С. Дронова. – К., 2012. – 18 с.
32. Лекшас И. Хартман Р. О причинах преступности несовершеннолетних и путях ее устранения в ГДР. *Советское государство и право*. 1969. № 1. С. 116-126.
33. Миньковский Г.М., Долгова А.И. Организация борьбы с преступностью несовершеннолетних в больших городах европейских социалистических стран *Некоторые вопросы современной зарубежной криминологии и социологии права (сборник научных трудов)*. Москва : Изд-во Всесоюзного института по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1977. С. 3-29.
34. Петечел О.Ю. Формування злочинних груп неповнолітніх : психологічний аспект. *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. Вип. 55. С. 611-615.
35. Можайкіна О. С., Коляда С. В. Булінг як форма делінквентної поведінки в підлітковому віці. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. Дніпро, 2020. №1. С. 105-108.
36. Фортова Л. К., Овчинников О. М. Лиминальное поведение – разновидность правового поведения несовершеннолетних. *Молодой ученый*. 2014. №21. С. 544-548. URL: <http://www.moluch.ru/archive/80/14261/>
37. Стратегія Ради Європи з прав дитини (2016-2021): неофіційний переклад. URL: http://www.nsj.gov.ua/files/147679858320161003101948_CoE%20Strategy%20on%20children_ukr-1.pdf
38. Адактилиди Ю.Д. Общие принципы назначения наказания несовершеннолетним. *Новое слово в науке и практике : гипотезы и апробация результатов исследований*. 2012. №2. С. 145-148.

39. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню): Закон України від 18.12.2018 р. № 2657-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text> (дата звернення: 30.07.2021).
40. Гретченко Л. Заклади освіти та органи поліції як суб'єкти реагування на випадки булінгу: на що важливо звернути увагу? URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/zaklady-osvity-ta-organy-politsiyi-yak-sub-yecky-reaguvannya-na-vypadky-bulingu-na-shho-vazhlyvo-zvernuty-uvalu/>
41. Постанова Бориспільського міськрайонного суду Київської області 05 лютого 2019 р. справа № 359/933/19 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79641598#>
42. Порядок реагування на випадки булінгу (цькування) затвердженим наказом Міністерства освіти України від 28.12.2019 р. №1646
43. Миськевич Т. Регулювання проблеми булінгу на законодавчому рівні: перші кроки України та світовий досвід. *Громадська думка про правотворення*. 2019. № 1 (166). С. 18–22. URL: <http://nbuviap.gov.ua/images/dumka/2019/1.pdf>.
44. Крестовська Н.М. Система принципів ювенальної юстиції (роздуми щодо законопроекту). URL: <http://www.sci-notes.mgu.od.ua/archive/v28/8.pdf>
45. Кримінальний кодекс: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. Дата оновлення: 21.07.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 30.07.2021).
46. Шкільний центр медіації. Крок за кроком / упор. Л. Шестакова, А. Кашина. Кіровоград : Центрально-Українське видавництво. 2012. 48 с.
47. Створення системи служб порозуміння для впровадження медіації за принципом «рівний-рівному/рівнарівній» та вирішення конфліктів мирним шляхом у закладах освіти. Київ: ФОП Нічора С.О. 2018. 174 с. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/protidia-bulingu/porozuminnyala-stradametodposibniksayt.pdf> (дата звернення: 30.07.2021).

ПІСЛЯМОВА

Концептуальна зміна ставлення до дітей не як до «власності» дорослих, а як до особистості, яка має гарантовані права та свободи, обумовлює потребу перегляду системи забезпечення їх захисту. Однак, цього потребують не лише діти у контакті із законом, а й ті, хто перебуває у конфлікті з ним. Для цього необхідні потужна управлінська воля, достатні ресурси та суспільна обізнаність про права дитини. Відкриття науково-практичної платформи з питань ювенальної юстиції в контексті українського дискурсу є кроком до вирішення цих проблем.

Превенція, як функціональна підсистема ювенальної юстиції, є інструментом досягнення цього завдання. Розвиток українського суспільства обумовлює необхідність перезавантаження форм та методів діяльності з урахуванням міжнародних та європейських стандартів, досвіду інших країн. Інноваційні форми превентивної роботи, пробачінні програми для дітей у конфлікті із законом, розвиток медіації в закладах освіти, протидія булінгу, створення безпечного інформаційного простору, деінституціалізація та розвиток сімейних форм виховання дітей, реформування системи правосуддя.

Насильство, в свою чергу, породжує насильство. Діти, які в результаті цього накопили агресію, звертають її або на самих себе, або на оточуючих. Наслідком є збільшення випадків булінгу, селфхарму та суїцидів.

Необхідно навчити фахівців слухати і чути дитину, сформувані у них відповідні вміння та навички вчасної ідентифікації її потреб для оперативного реагування уповноважених суб'єктів з метою забезпечення безпеки та захисту прав дітей. Важливо залучати безпосередньо самих дітей до вирішення всіх проблем їх життєдіяльності, враховувати їх думки під час прийняття управлінських рішень у сфері охорони дитинства, що сприятиме реалізації міжнародного принципу участі дітей, який поміж іншим передбачає розвиток мережі молодіжних та дитячих громадських організацій.

Широка наукова дискусія із зазначених та інших проблем у галузі ювенальної юстиції, на наш погляд, буде сприяти наближенню України до загальних міжнародних стандартів із забезпечення прав дитини.

Колектив авторів.

ДОДАТКИ

Додаток 1

**СТАН ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДРОЗДІЛІВ ЮВЕНАЛЬНОЇ ПРЕВЕНЦІЇ ЗА 12
МІСЯЦІВ 2018 РОКУ**

ЗАРЕЄСТРОВАНО КРИМ.ПРАВОПОРУШЕНЬ, ВЧИНЕНИХ ДІТЬМИ ТА ЗА ЇХ УЧАСТЮ			
	2017 рік	2018 рік	Динаміка у %
Всього:	6780	5665	-16,4
тяжких та особливо тяжких	3201	2473	-22,7
умисне вбивство (ст. 115 ККУ)	30	32	6,7
умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121 ККУ)	68	49	-27,9
згвалтування (ст. 152 ККУ)	21	6	-71,4
грабіж (ст. 186 ККУ)	574	467	-18,6
розбій (ст.187 ККУ)	163	135	-17,2
шахрайство (ст. 190 ККУ)	215	133	-38,1
вимагання (ст.189 ККУ)	19	3	-84,2
крадіжка (ст. 185 ККУ)	4042	3348	-17,2
	Складають 59,1 % від загальної кількості		
хуліганство (ст. 296 ККУ)	131	125	-4,6
незаконний обіг наркотиків (ст. 307-309 ККУ)	207	240	15,9

ВИЯВЛЕНО Н/Л, ЯКІ ВЧИНИЛИ КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ			
Всього:	4717	4009	-15,0
у стані алкогольного сп'яніння	169	116	-31,4
які раніше вчиняли злочини	684	537	-21,5
у т.ч. у яких судимість не знята і не погашена	281	220	-21,7

ЮВЕНАЛЬНА ЮСТИЦІЯ: УКРАЇНСЬКИЙ ДИСКУРС

учнів шкіл, ліцеїв	1791	1496	-16,5
учнів ПТУ	1124	925	-17,7
працевдатні, які не працюють і не навчаються	1184	1069	-9,7

СКОЄНО ЗЛОЧИНІВ СТОСОВНО ДІТЕЙ

Всього:	4639	4380	-5,6
насилницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (ст. 153 ККУ)	111	131	18,0
статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості (ст. 155 ККУ)	37	64	73,0
розбещення неповнолітніх (ст. 156 ККУ)	179	178	-0,6
втягнення у злочинну діяльність (ст. 304 ККУ)	237	209	-11,8
використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (ст. 150-1 ККУ)	7	9	28,6
схиляння до вживання наркотичних засобів (ст. 315 ККУ)	8	3	-62,5

ПОТЕРПІЛО ДІТЕЙ ВІД КРИМ.ПРАВОПОРУШЕНЬ

Всього:	5087	4727	-7,1
тяжких та особливо тяжких	1712	1474	-13,9
умисне убивство (ст. 115-118 ККУ)	84	92	9,5
згвалтування (ст. 152 ККУ)	79	60	-24,1
умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121 ККУ)	26	30	15,4
розбій (ст. 187 ККУ)	98	57	-41,8
грабіж (ст. 186 ККУ)	446	342	-23,3
торгівля людьми (ст. 149 ККУ)	19	10	-47,4

Працівниками ЮП розкрито кримінальних правопорушень:		безпосередньо	за участю з ін. підрозділами	
		4985 (2,4%)	69032 (32,6%)	
АДМІНІСТРАТИВНА ПРАКТИКА				
Всього складено адміністративних протоколів:		61914	70621	14,1
продаж пива алкогольних напоїв або тютюнових виробів н/л особі (ч. 2 ст. 156 КУпАП)		2093	2485	18,7
розпивання н/л алкогольних напоїв або поява в заборон. законом місцях у п'яному вигляді (ст. 178 КУпАП)		2698	3080	14,2
доведення н/л до стану сп'яніння (ст. 180 КУпАП)		1961	2426	23,7
невиконання батьками обов'язків щодо виховання дітей (ст. 184 КУпАП)		34751	41378	19,1
вчинення насильства в сім'ї або невиконання захисного припису (ст. 173-2 КУпАП)		1767	2047	15,8
з них	на дорослих	1653	1952	18,1
	на неповнолітніх	114	95	-16,7

ДОСТАВЛЕНО ДІТЕЙ ДО ОРГАНІВ ПОЛІЦІЇ				
Загальна кількість доставлених дітей:		7347	6971	-5,1
доставлено за вчинення кримінальних і адміністративних правопорушень		5543	5061	-8,7
доставлено до територіальних органів поліції дітей, які залишились без догляду дорослих, залишили місце проживання		4263	4847	13,7
з них	повторно	343	687	100,3
	вихованців навчально-виховних закладів	213	346	62,4

РОЗШУК ДІТЕЙ			
станом	на 02.01.18	на 31.12.18	%
Зареєстровано заяв та повідомлень в ЖЕО	8124	11305	39,2
розшукано протягом доби без заведення справ	6936 (85%)	10071 (89%)	45,2
відкрито кримінальних проваджень за ст. 115 КК	742	798	7,5
залишилося в розшуку	48	55	14,6

ПРОФІЛАКТИЧНИЙ ОБЛІК ДІТЕЙ			
Усього дітей, які перебувають на обліку	4267	3769	-11,7
до 11 років	3	8	166,7
від 11 до 14 років	158	129	-18,4
від 14 до 16 років	1455	1260	-13,4
від 16 до 18 років	2651	2372	-10,5
учнів загальноосвітніх закладів	1890	1584	-16,2
учнів професійно-технічних навчальних закладів	1689	1506	-10,8
студентів, курсантів вищих навчальних закладів	71	84	18,3
працюють	56	28	-50,0
не працюють і не навчаються	545	542	-0,6
мають одного з батьків	1724	1208	-29,9
не мають батьків	252	197	-21,8
проживають в школах-інтернатах та дитячих будинках	77	78	1,3
які вчиняють насильство в сім'ї	105	65	-38,1
які схильні до вчинення правопорушень	1127	1070	-5,1
звільнених з місць позбавлення волі	8	4	-50,0

Додаток 2

СТАН ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДРОЗДІЛІВ ЮВЕНАЛЬНОЇ ПРЕВЕНЦІЇ ЗА 12 МІСЯЦІВ 2020 РОКУ

ЗАРЕЄСТРОВАНО КРИМ.ПРАВОПОРУШЕНЬ, ВЧИНЕНИХ ДІТЬМИ ТА ЗА ЇХ УЧАСТЮ			
	2019 рік	2020 рік	Динаміка у %
Всього:	4935	4435	-10,1
тяжких та особливо тяжких	2150	1961	-8,8
умисне вбивство (ст. 115 ККУ)	31	31	0,0
умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121 ККУ)	52	47	-9,6
згвалтування (ст. 152 ККУ)	12	21	75,0
грабіж (ст. 186 ККУ)	442	361	-18,3
розбій (ст.187 ККУ)	110	84	-23,6
шахрайство (ст. 190 ККУ)	86	153	77,9
вимагання (ст.189 ККУ)	24	10	-58,3
крадіжка (ст. 185 ККУ)	2728	2172	-20,4
	Складають 48,9% від загальної кількості		
хуліганство (ст. 296 ККУ)	99	119	20,2
незаконний обіг наркотиків (ст.ст. 307-309, 315 ККУ)	172	330	91,9

ВИЯВЛЕНО Н/Л, ЯКІ ВЧИНИЛИ КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ			
Всього:	3559	3144	-11,7
у стані алкогольного сп'яніння	99	124	25,3
які раніше вчиняли злочини	572	390	-31,8
у т.ч. у яких судимість не знята і не погашена	194	147	-24,2
учнів шкіл, ліцеїв	1335	1294	-3,1
учнів ПТУ	824	711	-13,7
працездатні, які не працюють і не навчаються	965	815	-15,5

СКОЄНО ЗЛОЧИНІВ СТОСОВНО ДІТЕЙ

Всього:	4082	3439	-15,8
наси́льницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (ст. 153 ККУ)	23	38	65,2
статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості (ст. 155 ККУ)	42	29	-31,0
розбещення неповнолітніх (ст. 156 ККУ)	169	123	-27,2
втягнення у злочинну діяльність (ст. 304 ККУ)	131	146	11,5
використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (ст. 150-1 ККУ)	7	5	-28,6
схиляння до вживання наркотичних засобів (ч. 2 ст. 315 ККУ)	4	4	0,0

ПОТЕРПІЛО ДІТЕЙ ВІД КРИМ.ПРАВОПОРУШЕНЬ

Всього:	4446	3732	-16,1
тяжких та особливо тяжких	1342	1214	-9,5
умисне убивство (ст. 115-118 ККУ)	77	76	-1,3
зґвалтування (ст. 152 ККУ)	125	191	52,8
умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121 ККУ)	26	21	-19,2
розбій (ст. 187 ККУ)	60	31	-48,3
грабіж (ст. 186 ККУ)	297	173	-41,8
торгівля людьми (ст. 149 ККУ)	5	0	-100,0

Працівниками ЮП розкрито кримінальних правопорушень:

безпосередньо

за участю з ін. підрозділами

3954 (2,2 %)

64596 (35,9 %)

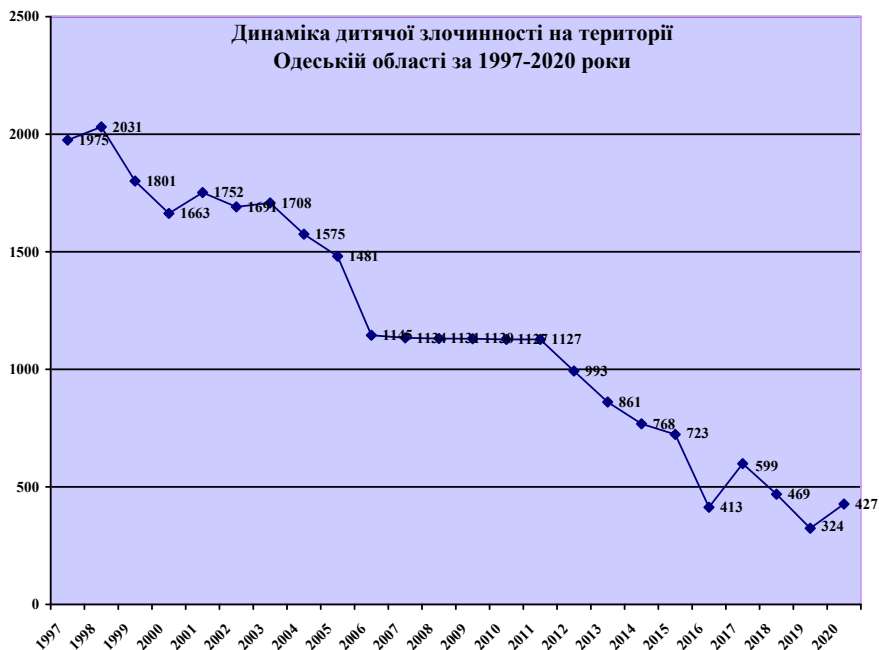
АДМІНІСТРАТИВНА ПРАКТИКА				
Всього складено адміністративних протоколів:		68922	80169	16,3
продаж пива алкогольних напоїв або тютюнових виробів н/л особі (ч. 2 ст. 156 КУпАП)		2408	2592	7,6
розпивання н/л алкогольних напоїв або поява в заборон. законом місця у п'яному вигляді (ст. 178 КУпАП)		3413	3739	9,6
доведення н/л до стану сп'яніння (ст. 180 КУпАП)		2600	3214	23,6
невиконання батьками обов'язків щодо виховання дітей (ст. 184 КУпАП)		32510	31331	-3,6
вчинення домашнього насильства (ст. 173-2 КУпАП)		2773	4254	53,4
з них	на дорослих	2670	4095	53,4
	на неповнолітніх	103	159	54,4
булінг (цькування) учасника освітнього процесу (ст. 173-4 КУпАП)		344	242	-29,7

ПРОТИДІЯ БЕЗДОГЛЯДНОСТІ ТА ПОЛІЦЕЙСЬКЕ ПІКЛУВАННЯ ЩОДО ДІТЕЙ				
Виявлено дітей, які перебували без догляду:		4842	6751	39,4
з них	поміщено до ЦСПРД	---	450	---
	поміщено до медичних закладів	---	651	---
	передано батькам, законним представникам	---	5650	---
виявлено дітей, які перебувають у СЖО, у тому числі таких, що можуть загрожувати життю та здоров'ю		---	7949	---
кількість судових засідань, у яких прийнято участь відповідно до ст. 496 КПК України		---	3051	---
поміщено/вибуло дітей до ПРД у звітному періоду		44/36	6/16	---

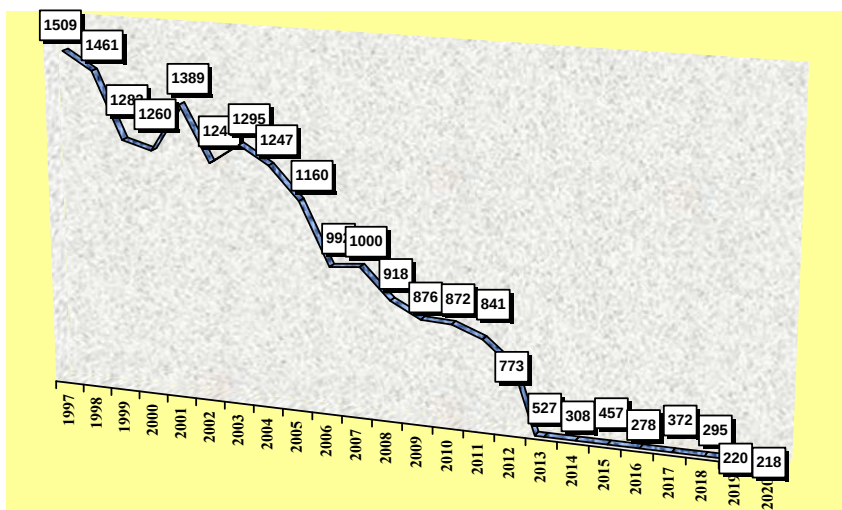
РОЗШУК ДІТЕЙ			
станом на	02.01.20	04.01.21	%
Зареєстровано заяв та повідомлень в ЖЕО	16846	14666	-12,9
розшукано протягом доби без заведення справ	15622 (92,7%)	14008 (95,5%)	2,8
залишилися в розшуку (поточний рік)	46 (29)	28 (14)	-39,1 (-51,7)

ПРОФІЛАКТИЧНИЙ ОБЛІК ДІТЕЙ			
Усього дітей, які перебувають на обліку	3671	1800	-51,0
учнів загальноосвітніх закладів	1636	795	-51,4
учнів професійно-технічних навчальних закладів	1306	686	-47,5
студентів, курсантів вищих навчальних закладів	81	45	-44,4
проживають в школах-інтернатах	63	36	-42,9
проживають в ДБСТ та прийомних родинах	—	14	---
засуджені судом до покарання, не пов'язаного з позбавленням волі	—	572	---
звільнені за рішенням суду від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру	—	406	---
звільнені зі спеціальної виховної установи	—	20	---
вчинила домашнє насильство в будь-якій формі (дитина-кривдник)	—	88	---
впродовж року два і більше разів були притягнуті до адміністративної відповідальності	—	202	---
впродовж року два і більше разів самовільно залишили сім'ю (дитина-утікач)	—	363	---
яка вчинила булінг (цькування) учасника освітнього процесу	—	---	---

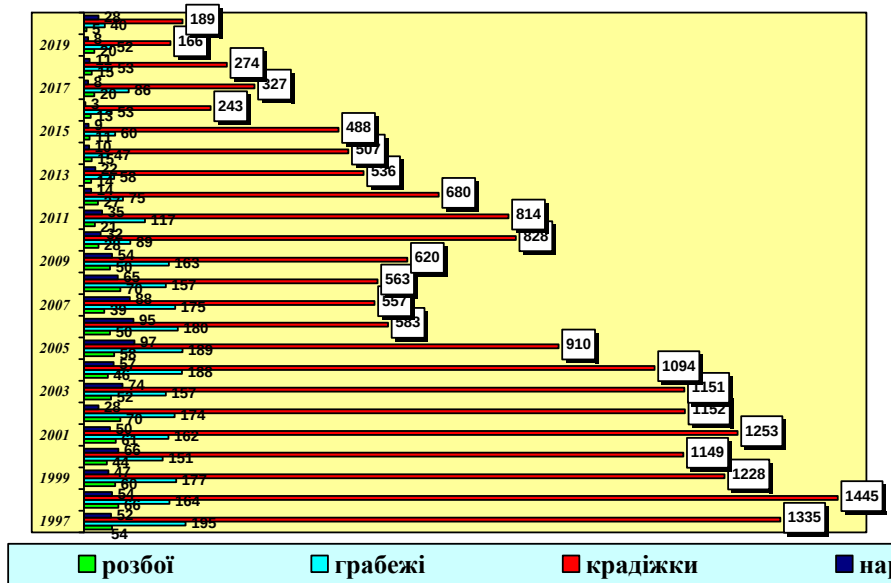
ДОМАШНЄ НАСИЛЬСТВО				
Зареєстровано заяв та повідомлень пов'язаних з домашнім насильством		141814	208784	47,2
з них подані	дорослими	139933	205351	46,7
	особисто дітьми	1881	3433	82,5
перебуває на обліках ЮП осіб, схильних до вчинення домашнього насильства		70	213	204,3
кількість кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством		2016	3319	64,6
виявлено н/л осіб, які вчинили крим. правоп.		5	7	40,0
потерпіло н/л осіб, від крим. правоп.		111	128	15,3

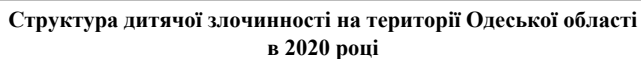

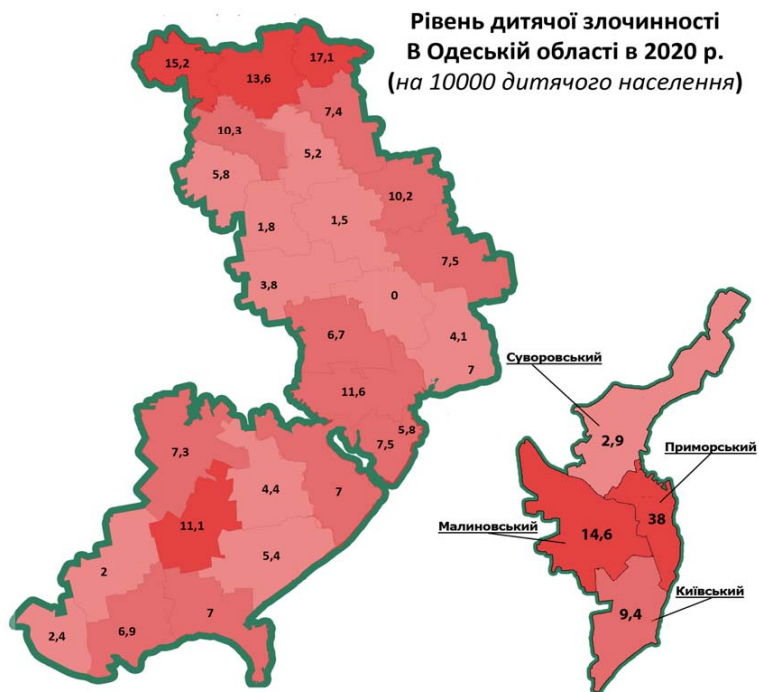
**Кількість дітей, притягнутих до кримінальної відповідальності за
1997-2020 роки**

Структура дитячої злочинності за 1997-2020 роки

АВТОРИ

**Баймуратов
Михайло Олександрович**

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри політичних наук і права
Державного закладу «Південноукраїнський
національний педагогічний
університету імені К. Д. Ушинського»,
заслужений діяч науки і техніки України,
член Комісії з правової реформи
при Президентові України

**Бутирін
Євген Олександрович**

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри політичних наук і
права Державного закладу
«Південноукраїнський
національний педагогічний
університет імені К.Д. Ушинського»

**Грігорова
Ганна Леонідівна**

кандидат юридичних наук,
асистент кафедри політичних наук і права
Державного закладу «Південноукраїнський
національний педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»

**Долженков
Олександр Федорович**

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри політичних наук і права
Державного закладу
«Південноукраїнський національний
педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»

**Зубатенко
Олена Миколаївна**

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри політичних наук і права
Державного закладу «Південноукраїнський
національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»

**Кобко-Одарій
Вікторія Сергіївна**

кандидат юридичних наук,
асистент кафедри загальної теорії держави і
права НУ «ОЮА»

**Ковальова
Олена Володимирівна**

кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник,
професор кафедри адміністративної
діяльності поліції
Одеського державного університету
внутрішніх справ

**Корнієнко
Максим Вікторович**

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри адміністративної діяльності
поліції Одеського державного університету

Матвєєва Лілія Георгіївна	внутрішніх справ доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та філософії права Одеського державного університету внутрішніх справ
Наумкіна Світлана Михайлівна	доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичних наук і права Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університету імені К. Д. Ушинського», заслужений працівник освіти України
Пядишев Володимир Георгійович	доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри кібербезпеки та інформаційного забезпечення Одеський державний університет внутрішніх справ
Семікоп Ніна Валеріївна	інспектор відділу ювенальної превенції управління превентивної діяльності ГУНП в Одеській області
Сухарєва Анна Олександрівна	кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративної діяльності поліції Одеського державного університету внутрішніх

Наукове видання

Баймуратов Михайло Олександрович
Бутирін Євген Олександрович
та ін.

ЮВЕНАЛЬНА ЮСТИЦІЯ: УКРАЇНСЬКИЙ ДИСКУРС

Колективна монографія

Оригінал-макет, дизайн – О. Ф. Долженков

Підп. до друку 18.10.2021. Формат 60х90/16. Папір офсетний.

Гарн. «Times» Друк цифровий. Ум. друк. арк. 18,5.

Наклад 300 пр.

Видавець Букаєв Вадим Вікторович

вул. Пантелеймонівська 34, м. Одеса, 65012.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2783 від 02.03.2007 р.

Тел. 0949464393, 0487431393, 0941259868, email – 7431393@gmail.com